

ઓપિનિયન

યો વૈ ભૂમા તત્ સુભમ્

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 18 • પ્રકરણ : 03 • સળંગ અંક : 207

26 જૂન 2012

ડિજિટલ અવતાર - સત્તાવીસ

‘મહારાણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક લહાણું’

• વિપુલ કલ્યાણી

રાજવી કવિ સુરસિલજી તપ્પસિલજી ગોહિલ ‘કલાપી’ની એક કવિતા, ‘વિધવા બહેન બાબાની’ની આદ્યપંક્તિ, યોગાનુયોગ, સાંભરી આવે છે :

વ્હાલી બાબાં ! સહન કરવું એ ય છે એક લહાણું !

મહારાણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક લહાણું

સો-સવાસો વરસ પહેલાં, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ ‘મહારાણીની પ્રશંસા’ નામે એક કાવ્ય રચેલું. છેલ્લી કડી, દોહરા છંદમાં, આમ છે :

મહારાણીના મુગટનું, તપો જગતપર તેજ;

સ્વતંત્રતા ને ન્યાય શુભ, આપે અમને એજ.

વારુ, મહારાણી ઈલિઝાબેથ બીજાનાં રાજ્યારોહણને 60 વર્ષ થયાં. આ તેના હીરક મહોત્સવનો સમય છે. જગતભરમાં, પ્રધાનરૂપે રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો, અને તેમાં ય ખાસ કરીને, અહીં વિલાયતમાં, શાનથી, ઊલટભેર, ઠાઠમાઠે આ અવસર સમ્પન્ન થયો. મહારાણી ઈલિઝાબેથનું રાજ્યાસન જો કે સૌથી દીર્ઘ નથી, તે સ્થાનમાન તો અગ્નિ એશિયાને ફાળે જાય છે. જગતના રાજવીઓમાં દીર્ઘકાલીન સેવાઓ બક્ષતા, 5 ડિસેમ્બર 1926ના જન્મેલા અને 9 જૂન 1946ના રોજ ગાદીનશીન બનેલા, થાઈલેન્ડના રાજવી ફૂમિફોન અદુન્યદે છે. તે નવમા રામ તરીકે ઓળખાય છે. ... ખેર !

આ અવસરે યોજાયેલી વિરાટ સંગીતસંધ્યા ટાંકણે, જાણે કે રાષ્ટ્રના દરેક વતનીની લાગણી વ્યક્ત કરાતી ન હોય, તેમ પાટવી કુંવર, વેલ્સના રાજકુમાર, ચાર્લ્સ કહેતા હતા : ‘રાષ્ટ્ર તરીકે ય અમે સૌ કોઈ, આપ નામદાર મહારાણી, મારાં માતા, અને મારા પિતાના આભારી છીએ. તમે બન્ને હરહંમેશ અમારે સારુ હાજરાહજૂર રહ્યાં છો. તમારી નિઃસ્વાર્થ ફરજો તથા સેવાઓ વાટે અમારું દરેકનું તેમ ગૌરવવંતા બ્રિટિશ તરીકે ઘડતર અને ચાણતર કર્યું છે.’

લેબર પક્ષના એક સાંસદ ટોમ વોટસનના મતે, આ અવસર શાસન માંહેના ચુનંદા લોકોની સમૃદ્ધિની છોળો ઊડાડતું પ્રદર્શન પૂરવાર થયું છે. તો મુંબઈના દૈનિક “ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા”ના પૂર્વ તંત્રી અને જાણીતા કટારથી

બચી કરકરિયાના મત મુજબ, ‘જ્યારે તમે જગતની ટોચે હો, ત્યારે સ્વાભાવિક તમને ઉત્સવ મનાવવાનું મન થાય. બીજી બાજુ, ઉદાસીનતાને કારણે તમે ભારે ખિન્ન બની ગયા હો, ત્યારે અનિવાર્યપણે, અરે, જીવનમાં જોરસો લાવવા આ સિવાય કોઈ ચારો રહેતો નથી. ... સમાજ જ્યારે જુલમી કારોબારમાં, કે પછી આર્થિક મંદીમાં, અટવાયો હોય અથવા સાધારીધું ગંધાવેતરુંમાં જિતરાયો હોય, તેવે સમયે ઉત્સવ સમાજને જોડી રાખતું તત્ત્વ બની બેસે છે.’ આવા તહેવારો રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના તો પેદા કરે છે પણ સાથે સાથે આર્થિક ‘પ્રેશર ફૂકર’ના છટકામાં અટવાયેલી જનતા આવા આવા અવસર વાટે ‘સિક્કટી વાલ્વ’ની ગરજ સારવી લે છે.

આ સાઠી વેળા, ‘જુદાજુદા રાષ્ટ્રોના સમૂહથી ગંઠાયેલા, વિવિધતાવાળા આ રાષ્ટ્રની પ્રીતિ સંપાદિત કરવા સારુ કેવા પ્રકારની નિપુણતા હોવી જરૂરી છે ?’ તેવો સવાલ ચારપાંચ દાયકાઓ પહેલાં, વિલાયતમાં રાજશાહી નિર્મૂળ કરી, લોકસત્તાક રાજ્ય પ્રસ્થાપિત કરવાના એક દા હિમાયતી, મેઘનાદ દેસાઈએ ‘કરિશ્મા નીડ્સ નો કોસ્ટ્યુમ્સ’ નામે એમના, ભારતીય સાપ્તાહિક “ધ સપ્ટે એક્સપ્રેસ” માંહેના લેખ વાટે ઊભો કર્યો છે. અને પછી ઉમેરે છે : ‘જુનવાણી રાજનિષ્ઠામાં કે પછી રાજશાહી પ્રતિ દંડવત્ પ્રણામની પ્રણાલિ પેટે તેને ખતવી શકાય તેમ નથી. આમ જનતાના રોજ-બ-રોજના જીવનમાં તાજ વળી સક્રિય ફાળો ય આપતું નથી. કદાચ કોઈક જાતનું રહસ્ય ય હોય. આર્થિક ક્ષેત્રે કરકસરનાં પગલાં લેવાયાં છે તેને સારુ અથવા સાંસદોનાં ભથ્થાં અંગે જે દૂરાચરણ આચરાયું તે વિષે, કે પછી રૂપટ મરડોક સાથે સત્તામાંના પરિભળોની સાંઠગાંઠ અંગે કોઈ પણ મહારાણીને દોષિત ઠેરવતું જ નથી. ચચ્યાર કલાક સુધી જહાજમાં એકધારું ટાઢ તથા વરસાદની ઝડી વચ્ચે, 86 વર્ષનાં આ બાનુ ઊભાં રહે અને લાખો રૈયતનો ઉખાભયો જયજયકાર ઝીલે, ‘પોપ’ ગીતોની પસંદગી ન હોય છતાં, પોતાને સારુ પેશ કરાયેલાં આ ગીતો સાંભળવવા બેસવું અને સૌ પ્રતિ ઓશિંગણભાવ જાહેર કરવો તે નાનીસૂની વાત નથી. તમે આ સૌને કઈ

રીતે સમજવશો ? મને લાગે છે : આને લોકપ્રિયતાની મોહિની જ કહેવી પડે. તેમાં ધાર્મિક અંશની ભિંગણેણ પણ હોય, અને તર્કગત ન હોય તેવા તેવા આગેવાનીના અવ્યક્ત ગુણો પણ વીંટાયેલા હોય. ... ખેર ! ...

વારુ, ઈલિઝાબેથ બીજાનાં આ યુગનું ઈતિહાસની એરણે, ભલા, કેમ અને કેવું મૂલ્યાંકન થશે ? કોણ કહી શકે ? તેને સારુ તો ભાવિ ઈતિહાસની મજૂસ ખૂલશે ત્યારે જ મૂલવાણી પાકી બનશે.

બીજા ઈલિઝાબેથી યુગના આરંભે, પૂર્વ વડા પ્રધાન હેરલ્ડ મેકમિલને, એક દા, કહેવું તેવો બદલાવનો પવન ફૂંકાતો થયો અને એક પછી સંસ્થાનો સંકેલાતા થયા. બ્રહ્મદેશ, ભારત, લંકા, પેલેસ્તિન તો તે પહેલાં જ આઝાદ બની રહ્યા. આમ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો જ્યાં સૂરજ મધ્યાહને તપતો રહેતો ત્યાં અસ્તાચળનો ઓળો પથરાયો. તેની પૂંદે, સંસ્થાનોમાંથી અનેક ‘બ્રિટિશ પાસપોર્ટધારીઓ’નાં

ઠાઠમાઠી હોડીઓનો મેળો માણતું રાજવી પરિવાર : ચાર્લ્સ, ફિલિપ, મહારાણી ઈલિઝાબેથ, કમિલા, કેથરિન, વિલિયમ ને હેન્રી

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મેલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જોટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Holly Cottage',
13 Ferring Close,
HARROW, Middlesex HA2 0AR [U.K.]

e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

"ઓપિનિયન"નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

ધારાં વિલાયતમાં ઊતરી આવ્યાં. રાષ્ટ્રસમૂહનો ય વિકાસ થયો; ને આજે ૬૪ દેશો તેમાં સામેલ છે. વળી તેમાંના ૧૬ દેશોનાં રાજવીનો હોદ્દો ય મહારાણીને શિરે છે. રાષ્ટ્રસમૂહના મુલકો સિવાય અન્ય દેશોમાંથી અને તેમાં ય પૂર્વ યૂરપ તૂટતાં, જે અનેક દેશો નીખરી આવ્યા તેના વતનીઓ પણ વિલાયત આવતા થયા. આ સૌને આ દેશમાં શક્ય આશરો મળતો રહ્યો. બીજી પાસ, એક પા એડિનોર, દ'ગોલ અને બીજી પા, ચર્ચિલની દૂરંદેશીએ યૂરપનું સામાન્ય બજાર પ્રસ્થાપિત થયું. તેમાંથી તો પચીસ દેશોના કાફલાનો સાંપ્રત યૂરપીય સંઘ આજે ખડો થયો છે. તેથી ય સંઘની માંદાલીકોર આવનજાવન વધી.

આ છ દસકાઓ વેળા આપણને વિન્સટન્ટ ચર્ચિલ, હેરલ્ડ મેકમિલન, રોય જેન્કિન્સ, બારબરા કાસલ, નાય બિવન, નાયજલ લોસન જેવાં મહારથીઓ મળ્યાં છે. આ દરેકે ઈતિહાસનું સર્જન કર્યું છે. બીજી પાસ, જરમેઈન ગ્રીઅર, આયરિસ મરડોક, વનેસા રેડગ્રેવ કે પછી જે.કે. રોલિંગ સરીખાંઓએ નારીવાદી જગતને ઊંચે લઈ ગૌરવ પ્રદાન કર્યું છે. સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે બીટલ્સથી સલમાન ઋશદી ને શિલા બ્લેઈકથી કેન રસસલ અને એલેસ્ટર કૂક, ડ્રાન્સિસ બેકન અને ફિલિપ લારકિનની અગત્યતા અપરંપાર રહી છે.

સોએક વરસ થયાં હશે : ત્યારે દાદાભાઈ નવરોજી, શાપૂરજી સકલાતવાળા અને મંચેરજી ભાવનગરી સરીખા ગુજરાતીઓ 'હાઉસ ઓફ કોમન્સ'માં માત્ર બિરાજતા જ નહોતા, તે દરેકનું સોજીયોગદાન પણ રહ્યું. લોકસ્વરાજ્યને સ્તરે વી.કે. કૃષ્ણમેનનનો ય સિતારો ચમકતો હતો. આજે હવે મેઘનાદ દેસાઈ, ભીખુ પારેખ, નવનીત ધોળકિયા સરીખા આગેવાનોએ સંસદમાં પોતાની મુદ્રા પ્રસ્થાપિત કરી છે. 'વિભરલ ડેમોક્રેટ' પક્ષના પ્રમુખસ્થાને આપણામાંના એક ગુજરાતીનું હોવું તે ઐતિહાસિક ઘટના હતી. તે સ્થાનમાન નવનીત ધોળકિયાને નામે જમે છે. આ બધી આ ઈલિજાબેથી યુગની ગરિમા છે.

ફરોખ બલસારા યાને કે 'ક્વીન્સ' સંગીત જૂથના મોટા ગાયક ફ્રેડ મરક્યૂરી તેમ જ કૃષ્ણ પંડિત ભાણજી જે બેન કિંગ્સલીને નામે જાણીતા મસ્સમોટા કલાકાર છે, આ બંને આ સમયગાળાના જ ફરજંદ. ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્ય - સંસ્કૃતિને ક્ષેત્રે આવું કોઈ નામ જડી આવે કે ? શૂન્યાવકાશ ! ...છાશવારે પોતાની આરતી ઊતારતા રહેલાં કેટલાંક બિરાદારોની, કમભાગ્યે, કોઈ કાળે, કોઈ રૂપે, ગણના પણ થઈ શકે તેમ નથી.

ધર્મ નિરપેક્ષતા, બહુ સાંસ્કૃતિવાદ, સર્વસમાવિષ્ટતા, લોકશાહી, સમાન તક, કલ્યાણરાજ, આદિ આદિ બાબત વિલાયતની જબ્બર મૂડી છે. ઈલિજાબેથ બીજાના રાજ વેળા તે દરેક ક્ષેત્રે મજબૂતપણે કામ અપાયું છે. તેનો લાભ, આથીસ્તો, સ્થળાંતરિત કરી આવેલી પ્રજાને ય મળ્યો છે. કેટલીક તુમાખીમાં, કેટલાક વ્યંગમાં, લસરકો મારતા હોઈએ તેમ આપણામાંના અનેક કહેતા ફરે છે : 'રાણીના

જમાઈ છીએ !' તેથી આ કે તે ભથ્થાં યા લાભ પામીએ છીએ !! - આપણા સમાજમાં જમાઈ જે રીતે વર્તતા હોય છે, તેમ ગજવે હાથ ધાવી, જાણે કે હુકમનો એકો જ ઊતરતા હોઈએ, તેમ વટે થૂંક ઊડાડી લેતા રહીએ છીએ. જાણે કે આપણી કોઈ જ ફરજ નહીં; અધિકારની પાત્રતા લખાવીને આપણું ગંગાવતરણ થયું હોય તેવો જાણે કે ઘાટ ! ... આ ચાલે, ભલા, નાગરિક સમાજ કેમ કરી ઊભો થાય ??

આપણી રાજનિષ્ઠાની આ પાયાગત કસોટી છે. આપણી સામે પારસીઓનો દાખલો મોજૂદ છે. જુલમી સત્તાવાળાઓથી બચવા પારસીઓ, સાચી ખોટી વાયકા અનુસાર, ઈરાનથી ગુજરાત ગયા. દૂધમાં સાકર ગળી જાય, ભળી જાય તેમ તે જમાત પોતાપણું જાળવતી જાળવતી ગુજરાતના તેમ જ ભારતના બહુ સંખ્ય સમાજમાં એકરૂપ બની ગઈ છે. દરેક સ્તરે આ સમાજની દેણગી કલ્પનાતીત તેમ જ પોરસાવતી રહી છે. આપણે આ દેશે, ભલા, આવું ન કરી શકીએ ? અહીંના જનજીવનમાં શક્ય રીતે હળીએ ભળીએ, કામદાર મંડળો, રાજકીય પક્ષો, લોક સ્વરાજ્યનાં જૂથો અને કારભારામાં ય સક્રિય સામેલ બનીએ. આપણી વફાદારી, નિષ્ઠા આ મુલક પ્રત્યે સો ટકા સાબિત કરી બતાવીએ. ભારત, ગુજરાતમાં રસ સ્વાભાવિક હોય અને તેની સુખાકારી માટે જરૂર વ્યક્ત, અવ્યક્ત સક્રિયતા જાહેર કરીએ. કેમ કે તે આપણું વારસાગત વતન છે. પરંતુ ત્યાંનું રાજકારણ, ધર્મકારણ આપણને વીંટળાઈ રહેવું નહીં જોઈએ.

ઈલિજાબેથ પહેલાંના યુગથી વિક્ટોરિયા યુગ નોખો પડે છે; તેમ આ ઈલિજાબેથ બીજાંનો સમયગાળો પણ જુદો તરી આવે છે. ઈતિહાસનો ઘણુ પડ્યો છે અને યુનાઈટેડ કિંગડમનું જાગતિક સ્થાનમાન સમય સમય પર ટીપાનું રહ્યું છે. બ્રિટન હવે પહેલાંની સરખામણીએ બડીમોટી વિશ્વસત્તા રહી નથી. તેનો સમાજ પણ સ્પષ્ટ બદલાયો છે. 'બ્રિટિશનેસ'ની વ્યાખ્યા ફેરવાઈ ચૂકી છે. ને આવુંઆવું છતાં, રાષ્ટ્રગૌરવ અને આત્મગૌરવ હજુ ય ગરવા અને નરવા છે. આ નરવાઈ - ગરવાઈના કેન્દ્રમાં મહારાણી ઈલિજાબેથનું સ્થાન અકબંધ છે, તેમ જ તે રહેવાનું ય છે.

પાનબીડું :

વિક્ટોરિયા રાણી વિષે

હે દેવના પણ દેવ તું તતખેવ દિલમાં ધર દયા,
દે રાણિજીના રાજથી થિર થૈ અમે સુખિયા થયા;
તું આપ નિત્યે નવિન વધનું તેજ તેના તાજમાં,
સુખમાં સદા વિક્ટોરિયાને રાખ પ્રભુ આ રાજમાં.

બેંલું'વર્ષ સુધી અચળ એનું રાજ અમ ઉપર હજો,
વળિ વંશનો વિસ્તાર જન સુખકાર જગમધ્યે થજો;
ઈશ્વર પ્રતાપે અમલ જમો દેશ બેટ ઘણાજમાં
સુખમાં સદા વિક્ટોરિયાને રાખ પ્રભુ આ રાજમાં.

- દલપતરામ

(સને ૧૯૧૪. સંવત ૧૯૧૫ના કારતક શુદ્ધ ૧ ને દિવસે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના હસ્તકથી મહારાણીએ હિન્દુસ્તાનનો અમલ લીધો તેના ઓરછવની સભા અમદાવાદના કલેક્ટરના બંગલામાં ભરાઈ હતી. તે સમયે આ કવિતા કવિએ કહી હતી.)
e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

આજકાલ ગુજરાતમાં 'માતૃભાષા બચાવો અભિયાન' પૂરજોશમાં ચાલી રહ્યું છે. માધ્યમિક-ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગર દ્વારા પણ 'ભાષા સંવર્ધન અભિયાન' ચાલી રહ્યું છે, જેના ઉપક્રમે સાચું 'ગુજરાતી' બોલાય-લખાય તેના પ્રયત્નો અનેકવિધ રીતે થઈ રહ્યા છે. પાડોશી રાજ્ય મહારાષ્ટ્રના મુંબઈ મહા-શહેરમાં વસતા કરોડાધિક ગુજરાતીઓની નવી પેઢી પિતૃસા-બર્ગરની મિજબાનીઓ વચ્ચે હાંડવો-ઢોકળાં ચાખી લે છે ખરી, પણ ઘરમાં બા-બાપુજી (મમ્મી-પપ્પા, મોમ-ડેડ) સાથે વાતચીત કરવા સાંભળીને શીખેલું 'ગુજરાતી' ખપપૂરતું બોલી લે છે. ગુજરાતમાં મોટા શહેરોથી માંડી ગામડાંઓમાં અને મહામાર્ગની વચ્ચેની જગાઓમાં ખૂલેલી શાળાઓમાં 'અધરટ-ગ'ને માધ્યમ બનાવી 'મધરટ-ગ'ને હડસેલી દેવાય છે. ત્યારે માતૃભાષાના હિતચિંતકો સામે કપરાં ચઢાણો છે. તેઓના લાખ પ્રયત્નોની સામે નવી પેઢીના, નવા ભાષાકાળનાં ચારે દિશા તરફથી થતાં આક્રમણોનો પાર નથી. સમૂહ માધ્યમોએ ગુજરાતી ભાષાને વર્ણસંકર અને વરવી બનાવવામાં મોટી ભૂમિકા ભજવી છે એવો આક્ષેપ કરનારા ખોટા નથી એમ નમ્રપણે કહેવું જોઈએ. ટી.વી. ચેનલોમાં આવતાં ગુજરાતી 'ટાઈટલ'માંની અસંખ્ય જોડણી ભૂલો વિશે તો શું કહેવું? ચેનલોના ઉદ્દ્યોગપતિ કે ઉદ્દ્યોગપિકાઓ જે ગુજરાતી બોલે છે એ જો પોતે સાંભળે અને સુધારે તો તો સારું. પણ એ બાપડાં આ નવી પેઢીનાં જ સંતાનો છે! ગુજરાત સરકાર 'ભાષાનિયામકની કચેરી' ચલાવે છે, એ કચેરી 'રાજભાષા' સામયિક ચલાવે છે (જેનું લવાજમ વાર્ષિક ૫-૦૦ હતું. અત્યારે? ખબર નથી) અને બીજું શું ચલાવે છે, એની પ્રજાજનોને ખબર નથી. વચ્ચે ક્યાંક વાંચેલું કે એક દેશ(જર્મની જ કે?)માં હોર્ડિંગ્સમાં ખોટી જોડણી લખનાર પર ફોજદારી ગુનાનો મુકદ્દમો ચાલી શકે એવી જોગવાઈ છે. આપણે આવું કરી શકીએ ખરા?

ગુજરાતી ભાષા પરનાં અનેક આક્રમણો, એ આક્રમણોના પ્રકારો કે રીતો વિશે અહીં વિસ્તારથી કહેવું નથી. પણ આજે વિકસેલી મોબાઈલ (ખરેખર 'મોબાઈલ ફોન')ની સંસ્કૃતિ વિશે કહેવું છે, એટલે કે એ સંસ્કૃતિના ભાષાભાગ વિશે થોડીક વાત કરવી છે.

દરેક મોબાઈલ ફોનની કંપની એસ.એમ.એસ. (શોર્ટ મેસેજીંગ સર્વિસ) નામની સુવિધા ગ્રાહકોને પૂરી પાડે છે; જે અંતર્ગત ઉપભોક્તઓ પોતાની મરજી મુજબ શોર્ટ મેસેજ, 'શોર્ટ ફોર્મ'માં રચે છે અને 'રિસિવરો'ને પહોંચાડે છે. આ આખી પ્રક્રિયામાં મેસેજ-સંદેશ રચવાની પ્રક્રિયા મહત્વની છે. આમાં 'મેસેજ' 'ક્રિયેટ' કરવાની બાબતમાં દરેક ગ્રાહક પોતે સ્વતંત્ર હોવાથી પોતપોતાની રીતે લાંબા સંદેશને લઘુસંદેશમાં ફેરવવા માટે શબ્દોને તોડવા મરોડવાનું કામ કરે છે અને એ રીતે પોતાનો સમય બચાવે છે (અને પૈસા પણ!) આમ કરવામાં કેટલાક શબ્દો, વાક્યોનાં લઘુરૂપો સાર્વજનિક રીતે સ્વીકૃત થઈ નક્કી થઈ જતાં હોય છે. દા.ત. v r frnd (We are friends). આવા કેટલાંક લઘુરૂપો હું આપની સમક્ષ મૂકું છું જે દાખલારૂપે લેશો.

U (You), 4U (For you), I cmp (Eye Camp), 2b (તું બી (પણ), I Will C (I Will see), el (even), Hag (હાજી), jskn (જયશ્રી કૃષ્ણ), Km 6 (કેમ છો?) 6 (છે), VR (we are), s well s (as well as), Trupt (તિરુપતિ), Vnod (Vinod), Y (Why), wh (Which, Where, When), Zbra (Zebra), HI (Heaven), Bcoz (Because), 3 idt (Three idiots), I L U (I Love You), 2 આવજે (તું આવજે), hv (have), DV (Dvi, દીવ), 2 moro (Tomorrow), HW RU (હાઉ આર યુ?) વગેરે.

પણ આ બધામાં ચિંતાજનક બાબત એ છે કે ગુજરાતીઓ - ભણેલા કે ઓછું ભણેલાઓ અંગ્રેજી વાક્યો, શબ્દોને કે ગુજરાતી શબ્દો-વાક્યોને અંગ્રેજી ભાષાના વર્ણાક્ષરોમાં ફેરવી નાખે છે. ભાષાના આ વરવા રૂપથી નવી પેઢી ટેવાઈ ગઈ છે. તેથી ભાષાની અસલિયત ગુમ થતી જઈ રહી છે. ચિંતા તો એ છે કે આ પેઢી હવે લિખિત રૂપમાં પણ આવું કરતી-સમજતી થઈ ગઈ છે. તેથી ભાષામાં

વિકૃતિ આવી ગઈ છે. ભાષાનો વિકાસ એના વિકાર, ફેરફારમાં હોય છે એ સાવ સાચું છે પણ વિકાર, ફેરફાર કે પરિવર્તન નકારાત્મક રીતે-વિકૃતરૂપે થઈ રહ્યાં હોય તો ભાષાસમાજની કશી ફરજ ખરી કે નહીં કે પછી બધું આમને આમ જ ચાલવા દેવાનું? એમના દસેદસ દરવાજામાં ક્યાંક ને ક્યાંક ગાબડાં પડ્યાં હોય, પડતાં હોય ત્યારે બચાવનાર શું બચાવશે? કોદાળી કે પાવરો? સમાજમાં તો ભાષાનાં અનેક વરવાં રૂપો પ્રવર્તતાં હોય છે. બોલીઓ, ઉપબોલીઓ, જ્ઞાતિબોલીઓ અને ખાનગી ભાષાઓએ તો માન્ય ભાષાને બલવત્તર બનાવવામાં મદદ કરી છે, એને સમૃદ્ધ બનાવવામાં મદદ કરી છે. પણ

ટેકનોલોજિકલ વિકાસની, ભાષા સિવાયના જગતના વિકાસની મસમોટી અસર ભાષા પર પડી છે. અંગ્રેજીની, ઘેલા ગુજરાતીઓની આંધળી ઘેલછાએ 'આવડે નહીં ને તાવડે' ખાવાનો ખેલ રચ્યો છે. સાચું ને સારું ગુજરાતી પણ બોલી નહીં શકતી અને અંગ્રેજીની અડધીથીયે અડધી જાણકારી-અજાણકારી ધરાવતી પૈસાદાર અધકચરી પેઢીએ એની સઘવંશજ પેઢીની જીભને અન્યાય કર્યો છે. એમાં ગુજરાતીની સ્ત્રોત-ભાષા સંસ્કૃત તો ભૂલાઈ જ ગઈ છે. પૂર્વજેના એક સંભાગે એને દેવભાષા બનાવી એનું માનવભાષાનું રૂપ ખલાસ કરી નાંખ્યું હતું એનું પરિણામ તો આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ. અને હવે આ! ઓલ્ડ ઈઝ ગોલ્ડ એ કહેવત તો બરાબર પણ ગોલ્ડ હંમેશાં ઓલ્ડ જ હોય એ જરૂરી નથી. પુરાણમિત્યેપન સાધુ સર્વમ ... । ભારતની જૂની ભાષાઓની યાદીમાંથી સંસ્કૃતને તમે ઉભારી શકો, ઉગારી શકો એ શક્ય છે, પણ એને નિત્ય બોલચાલની ભાષા બનાવવાનું સ્વપ્ન સેવવું એ વધુ પડતું છે. અનાગત પેઢીઓ સંસ્કૃતના જ્ઞાનસાગરને, સાહિત્ય સાગરને ખૂંટી શકે અને મોતીઓની ઉપલબ્ધિ કરી શકે એવું બને એ ય ઘણું છે, પણ એમાંયે સુપડાની રીતે સારવવાનું તો કરવું પડશે, કરવું જ પડશે.

જેમ પ્રજામાંથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો છેદ ઊડી રહ્યો છે એમ આજે ભાષા ભાવનાનો છેદ ઊડી રહ્યો છે, ના, ઊડી ગયો છે. એ ભાવનાને નવું જીવન બક્ષવું પડશે. ગઈ સદીના છઠ્ઠા દાયકામાં ચાલેલા 'મહાગુજરાત'ના આંદોલનના મૂળમાં ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યેનો પ્રજાપ્રેમ હતો એને પુનઃજીવિત કરવો પડશે બાળકના પગ આપણે વાળી એ એ દિશામાં વળે અને બાળકની જીભને પણ આપણે વાળીએ તેમ વળે. સવાલ છે નિષ્ણાનો. અંગ્રેજી રૂપના દેશી 'બોય'ને જગાડવા કોઈ નરસિંહે જાદવાને જગાડવો પડશે. બાકી તો 'આ સજીમાં કોટન ઓઈલ જ જોઈએ કે?', 'માઈન્ડમાં લાવવાનું નહીં.', 'રાઈટ લેન્ડનો ઉપયોગ જ કરવો.' આવું તેવું બોલીને 'વેજીટેબલ પુલાવ' જ ખાવો પડશે ને ભાત કે ખીચડીને ભૂલી જવાં પડશે અને રોટલીની જગાએ 'ચપાટી' ચાવવી પડશે. હા, એ સાચું છે કે આપણને ભાષાના ભદ્રભદ્રીય રૂપની જરૂર નથી, પણ ભદ્ર રૂપની તો જરૂર છે જ.

અને એક વાત તો ભૂલી જ જવાય છે કે આજની પેઢી ભાષાની જગાએ પરિભાષાનો ઉપયોગ કરતી થઈ ગઈ છે. ઈન્ટરનેટની વેબસાઈટની પરિભાષા આજનું ટાબરિયું બોલતું થઈ ગયું છે. આથી ભાષાકીય પર્યાવરણમાં ગ્લોબલ લેંગ્વેજની વિભાવના ખૂલતી જતી રહી છે પણ એથી લેબલ લેંગ્વેજ (માતૃભાષા) ભૂલાતી જાય છે. આ નહીં ચાલે.

વળી ભાષામાં પરભાષાના પ્રયોગો, શબ્દો વગેરે ઉમેરાય એ તો ભાષાના વિકાસ માટેની સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા છે. પણ ખરી વાત તો એ છે કે એ બધું મૂળપ્રવાહીમાં ગળી-ઓગળી જવું જોઈએ ગુજરાતી ભાષામાં અંગ્રેજી-અરબી આદિના શબ્દો આમેજ થયા ત્યારે ભૂતકાળમાં કોઈને ય ચૂંક નહોતી આવી અને આજે ય ચૂંક નહીં આવે પણ, શીરામાં દહીં નાંખીને વરવી વાનગી બનાવીને શીરો બગાડવાની પ્રવૃત્તિ તો કેમ ચાલે, ભલાભાઈ?

(સૌજન્ય : "ઉદ્દેશ", માર્ચ 2012)

[83, Suvadhanagar, Bhuravav, GODHARA - 389 001, Gujarat, India]

અનુસ્વારો: કોઈ યહાં ગિરા, કોઈ વહાં ગિરા

• દીપક મહેતા

હરીન્દ્ર દવેના એક બહુ જાણીતા ગીતની પહેલી પંક્તિ બે રીતે છપાયેલી જોવા મળે છે અને ગવાતી સાંભળવા મળે છે:

૧. પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યાં
૨. પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યા.

પહેલી નજરે બે વચ્ચેનો ફરક ધ્યાનમાં પણ ન આવે એવું બને. કારણ એમાં તફાવત છે તે એટલો જ કે એકલાં 'આવ્યા' પર અનુસ્વાર છે, બીજામાં નથી. પણ આ એક અનુસ્વારના હોવા કે ન હોવાથી આખું કાવ્ય બદલાઈ જાય છે. 'આવ્યાં' હોય તો તે પુરુષની સ્ત્રી પ્રત્યેની ઉક્તિ બને. (કારણ નારી જાતિના બહુવચનની સાથેના ક્રિયાપદ પર અનુસ્વાર આવે.) જો 'આવ્યા' હોય તો એક પુરુષની કે એક સ્ત્રીની, બીજા પુરુષ પ્રત્યેની ઉક્તિ બને. (કારણ નરજાતિના બહુવચનની સાથેના ક્રિયાપદ પર અનુસ્વાર ન આવે.)

અનુસ્વાર ક્યાં આવે, ક્યાં ન આવે એના ચોક્કસ નિયમો વ્યાકરણ અને જોડણી ઘડનારાઓએ આપ્યા છે, પણ આજે આપણા ભલભલા લેખકોનાં લખાણોમાં પણ અનુસ્વાર અંગેની અરાજકતા જોવા મળે છે. ખાસ કોઈ પેટર્ન વગર કંકુનાં છાંટણાં અહીંતહીં ક્યાં હોય તેમ ઘણા લેખકોનાં લખાણોમાં અનુસ્વારો વેરાયેલાં જોવા મળે છે.

આપણે ત્યાં જોડણી વિષે ચર્ચા અને ચિંતા કરનારાઓ મોટે ભાગે ઈ-ઈ, ઉ-ઉ-હ્રસ્વ - દીર્ઘ ઈ-ઉ- ને જ ધ્યાનમાં લે છે. તેમણે પણ અનુસ્વારના પ્રયોગ વિષે ઝાઝી ચિંતા કરી નથી. જોડણી વિષેના નિયમોની સરખામણીમાં અનુસ્વાર અંગેના નિયમો યાદ રાખીને અમલમાં મૂકવાનું સહેલું છે. પણ તેમ નથી થતું એનાં કેટલાંક કારણો છે.

પહેલું તો એ કે લખવા-છાપવામાં અનુસ્વાર માટે જે ચિહ્ન વપરાય છે તે એટલું તો નગણ્ય છે કે ઘણી વાર તો અનુસ્વાર છે કે નથી એની વિમાસણ થાય. અક્ષરની ઉપર મુકાતું સાવ નાનકડું ટપકું હોય તો ય શું, ને ન હોય તો ય શું, એવું ઘણાંને લાગે. ખરું જોતાં જોડણી સુધારણાની જેમ હવે વિપિ સુધારણાનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. અનુસ્વાર માટે અત્યારે જે ચિહ્ન વપરાય છે તેને બદલે શૂન્ય જેવું પોલું વર્તુળ (○) વાપરીએ તો? 'ર' અને 'પ' એ બે વિપિ ચિહ્નો બે અક્ષર માટે પણ વપરાય છે અને બે આંકડા માટે પણ વપરાય છે. આથી ક્યારેક પહેલી વાર વાંચતાં ગૂંચવડો થાય છે. 'પર' લખ્યું હોય તો બાવન સમજવું કે (૭) પર સમજવું? 'બે' અને 'પાંચ' માટેનાં ચિહ્નો બદલી ન શકાય?

બીજું કારણ એ છે કે જુદા જુદા પ્રદેશો અને જુદી જુદી જ્ઞાતિઓમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચાર અંગે વ્યાપક ભેદ જોવા મળે છે. અમુક પ્રદેશ કે જ્ઞાતિમાં અનુનાસિક - અનુસ્વારવાળાં - ઉચ્ચારણો પુષ્કળ જોવા મળે છે, કેટલાકમાં અનુસ્વાર રહિત ઉચ્ચાર સર્વસામાન્ય છે. આ 'અનુનાસિક' પરથી બીજી એક વાત.

આપણા કેટલાક ભડવીરો એવા ભ્રમમાં છે કે પોતે ગુજરાતી વિપિમાં પણ સંસ્કૃત લખે છે. એટલે સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે અનુસ્વારને બદલે અનુનાસિક લખે છે: કુંઠિત નહીં પણ કુણ્ઠિત લખે છે, સંબંધ નહીં પણ સમ્બન્ધ, ગ્રંથ નહીં પણ ગ્રન્થ, વગેરે.

મારા તમારા જેવાની મૂંઝવણ આથી વધે છે. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશે તત્સમ શબ્દો માટે આવી અનુસ્વારને બદલે અનુનાસિકની છૂટ રાખી છે, પણ તે વહેલી તકે દૂર કરવી જોઈએ. બીજી મુશ્કેલી એ છે કે બોલવામાં અનુસ્વાર બે પ્રકારનાં છે - પોયું અને તીવ્ર - જેમ કે પાંચ અને પંચ - પણ બંનેને લખવા માટે એક જ ચિહ્ન છે. હવે કમ્પ્યુટર લેખનમાં જેમ ઘણી સગવડો વધી છે તેમ કેટલીક અગવડો પણ વધી છે, એને પણ ધ્યાનમાં રાખીને લેખનરીતિ, શુદ્ધલેખન, ઓર્થોગ્રાફીનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. એમ નહીં થાય ત્યાં સુધી અનુસ્વારોની દશા 'કોઈ યહાં ગિરા, કોઈ વહાં ગિરા' જેવી જ રહેવાની.

(સૌજન્ય : 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમચર" 19.04.2012)

e.mail : deepakbmehta@hotmail.com

આ ચોરસ ...

• ચિંતન શેલત

તમારી ફેમ ઉપર આધાર રાખે છે

તમારું જોવું

ઘડીનો છટ્ટો ભાગ દાબી રાખ્યો હોય જીભ નીચે

આંગળીઓ ભળી જાય એકબીજામાં

એક ચુંબકીય ક્ષેત્ર છે

તરસ અને પાણી વચ્ચે

પણ પાંખો તો પતંગિયાની હોવી જોઈએ

હોવું જોઈએ રંગીન,

હોવું જોઈએ ભડકાવનારું

વળી સુગંધનું તોફાન ચાલે

રંગ ફૂટે ને બે કટકા

ફૂલ અડે ને બે કટકા

કવિતા છે તો catastrophic

સાવ નજીક પહોંચી ગયા પછી

રડવા માંડો

ખુરશીનાં પાયા નીચે

અંગૂઠો છુંદાઈ ગયો હોય જાણે

મગજ ભરાઈ જાય self loathing images થી

બારી, બારણાં બંધું ય બંધ છે

અંદર આવી ગયા

અને બનાવા માંડ્યું પોતાનું પોટ્રેઈટ

ચોરસ ચોરસ ચોકઠાઓમાં

હવે બહાર નીકળી ન શકાય

આખરે કેટલું સર્જન કરી શકાય

એકલા

આ ચોરસમાં બેસી ને?

<https://www.facebook.com/cdshelat/> - 2 જૂન 2012

પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટીમાં હાલ દક્ષિણ એશિયાઈ વિદ્યાભ્યાસ વિભાગમાં ગુજરાતી અધ્યાપક તરીકેની સેવાઓ બજાવતા આપણી ભાષાના એક ભાષાવિજ્ઞાની, સંપાદક અને સાહિત્યકાર બાબુ સુથારે ગુજરાતી ભાષા, જોડણી અંગે, વરસના આરંભે, એક ઈન્ટરનેટી વેઈબપેજ પર દમપૂર દલીલો છોડી હતી. તેનો મહદ્ અંશ અહીં સદ્ભાવે પ્રસ્તુત છે.

ઉત્તર અમેરિકાની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ માંહે આ વિષયમાં હાલે બાબુભાઈ એક માત્ર અધ્યાપક છે. વડોદરાસ્થિત મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાંથી ભારતીબહેન મોદીનાં માર્ગદર્શન હેઠળ બાબુ સુથારે ડૉક્ટરેટની પદવી હાંસલ કરેલી. એક દા. તેમણે “સંદેશ” દૈનિકમાં પત્રકારત્વ પણ કરેલું. હાલ, અમેરિકાથી પ્રગટ થતા ત્રૈમાસિક “સંધિ”નું એ સંપાદન પણ કરે છે.

રમણ પાઠકનો “ગુજરાતમિત્ર”માં લેખ વાંચ્યા પછી મારે આટલું જ કહેવાનું :

રમણ પાઠક એવો દાવો કરે છે કે જે વાણીમાં ન હોય એ લેખનમાં પણ ન હોય, તો એ પ્રકારના લેખનને વૈજ્ઞાનિક લેખન કહેવાય. આ એમની એક પૂર્વધારણા છે જેને વિજ્ઞાનનો કોઈ જ આધાર નથી. જગતમાં ઘણી બધી એવી ભાષાઓ છે જેમાં વાણી અને લેખન વચ્ચે પાઠક કહે છે એવો કોઈ સમાન્તર સંબંધ નથી.

ભાષાવિજ્ઞાનમાં વાણી અને લેખનની વચ્ચે સમાન્તર સંબંધોની કેટલાક વિદ્વાનો વાત કરે છે તો એની સામે છેડે ઘણા બધા વિદ્વાનો એમ પણ કહે છે કે એ બેની વચ્ચે સમાન્તર સંબંધો હોતા જ નથી. જેમ કે ચેક ભાષાવિજ્ઞાનના વિદ્વાનો. કોઈ પણ વિદ્વાન વૈજ્ઞાનિક લેખ લખે ત્યારે એણે પ્રતિપક્ષને પણ ગણતરીમાં લેવો જોઈએ. રમણ પાઠક એવું કરતા નથી. એનો અર્થ એ થયો કે એમને જોડણીના સંદર્ભમાં ભાષાવિજ્ઞાનમાં કયા પ્રકારની ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે એની ખબર જ નથી. એઓ, અને ઊંઝા જોડણીના ઘણા બધા સમર્થકો પણ, એક પૂર્વધારણા લઈને ચાલે છે અને પૂર્વધારણાને બીજાઓ પર લાદવાનો પ્રયાસ કરે છે. જે બરાબર નથી.

રમણ પાઠક અને ઊંઝા જોડણીના મોટા ભાગના સમર્થકો એવી દલીલ કરે છે કે વિદ્યાપીઠના જોડણી કોશમાં આપવામાં આવેલા જોડણીના નિયમો વૈજ્ઞાનિક નથી. હું એમની વાત સાથે સંમત થાઉં છું, પણ સાથોસાથ હું એમ પણ માનું છું કે જોડણીના જડબેસલાક કહી શકાય એવા વૈજ્ઞાનિક નિયમો ઘડી શકાય નહીં. કોશના ઘડવૈયાઓએ એવો પ્રયત્ન કરવા જેવો ન હતો.

જે વાણીમાં ન હોય એ લેખનમાં પણ ન હોય - આ સિદ્ધાન્ત વાસ્તવમાં તો અમેરિકન સંરચનાવાદી ભાષાવિજ્ઞાને આપેલો. જે ભાષાઓની પોતાની

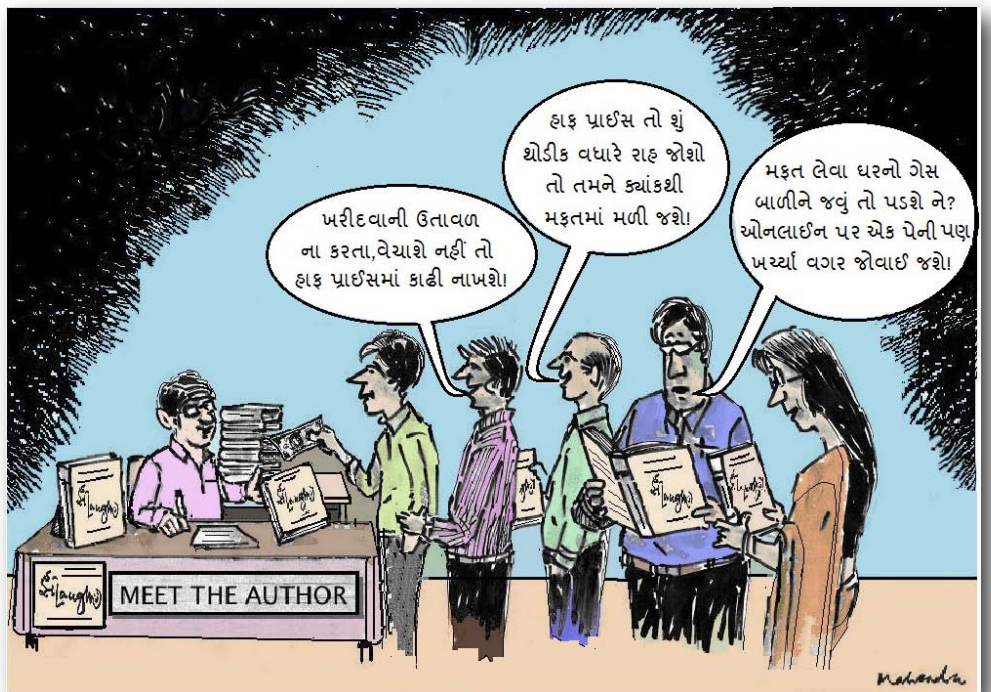
લેખનવ્યવસ્થા ન હતી એ ભાષાઓની લેખનવ્યવસ્થા ઘડવા માટે આ નિયમ ઉપયોગી બને પણ જે ભાષાની પાસે પોતાની એક નિશ્ચિત એવી લેખનવ્યવસ્થાને બદલવા માટે આ નિયમ ઉપયોગી ન બને.

અમેરિકન સંરચનાવાદી ભાષાવિજ્ઞાન પછી તો ભાષાવિજ્ઞાનમાં ઘણા બધા સંપ્રદાયો આવ્યા અને ગયા. એમાં લેખન વિષે સૌથી વધારે ચિન્તન કદાચ ચેકોસ્લોવેકિયામાં વિકસેલા ભાષાવિજ્ઞાને કર્યું છે. રમણ પાઠકે આ લેખ લખતાં પહેલાં એનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈતો હતો. એ ભાષાવિજ્ઞાનીઓ માને છે કે વાણી અને લેખન બન્ને જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓ છે અને એકને બીજા સાથે જોડવાના કેટલાક નિયમો હોય છે. એનો અર્થ એ થયો કે વાણીના પોતાના નિયમો હોય. એ જ રીતે, લેખનના પણ પોતાના નિયમો હોય. અને એ જ રીતે, વાણી અને લેખનને જોડવાના પણ કેટલાક નિયમો હોય. એનો અર્થ એ થયો કે બાળક જ્યારે લખતાં શીખે ત્યારે એ કેવળ પોતે જે બોલે છે એને કઈ રીતે લેખનમાં મૂકવું એ નથી શીખતું. એ વાણીના પણ નિયમો શીખતું હોય છે, લેખનના નિયમો પણ શીખતું હોય છે અને એ બન્નેને જોડવાના નિયમો પણ શીખતું હોય છે.

જે વાણીમાં ન હોય એ લેખનમાં પણ ન હોય એવો સિદ્ધાન્ત આપણે સ્વીકારીએ ત્યારે આપણે એવો નિયમ પણ સ્વીકારતા હોઈએ છીએ કે જે વાણીમાં હોય એ બધું જ લેખનમાં પણ હોય. જે એમ હોય તો ‘કેરી’માં આવતા ‘કે’ અને ‘કેળું’માં આવતા ‘કે’ માટે જુદાં જુદાં ચિહ્નો હોવાં જોઈએ. કારણ કે આપણે ‘કેરી’ બોલીએ છીએ પણ ‘કેળું’ બોલતા નથી.

જે વાણીમાં ન હોય એ લેખનમાં પણ ન હોય એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારીએ તો ગુજરાતના ઘણા બધા સામાજિક વર્ગો માટે કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા થશે. જેમ કે ઘણા ગુજરાતી સામાજિક વર્ગો ‘ળ’ને બદલે ‘ર’ બોલે છે. એમ હોવાથી આપણે એમને કહેવું પડશે કે ભાઈ, તમે ‘કળા’ ન લખો, ‘કરા’ લખો. કેમ કે રમણ પાઠક એવું કહે છે કે જે વાણીમાં ન હોય એ લેખનમાં પણ ન હોય. એ જ રીતે, ‘ણ’ અને ‘ન’ વિષે પણ વિચારી શકાય.

રમણ પાઠક કહે છે કે ગુજરાતીઓ જોડણી સાચવતા નથી. પણ, એ માટે વિદ્યાપીઠ કે શબ્દકોશ એ બેમાંથી કોઈને ય પણ જવાબદાર ન ગણી શકાય. એ માટે ગુજરાતી પ્રજાને જ જવાબદાર ગણી શકાય. માનો કે ન માનો પણ એ એક હકીકત છે કે મોટા ભાગના ગુજરાતીઓ એમની માતૃભાષાને વફાદાર નથી. એમ હોવાથી એઓ જોડણી, ઉચ્ચાર કે વ્યાકરણની ઝાઝી ચિન્તા કરતા નથી.

આ ભાષાવજ્રદારીનો સિદ્ધાન્ત સમાજભાષાવિજ્ઞાનમાં ઘણો વિસ્તારથી ચર્ચાયો છે.

ભાષાવિજ્ઞાની ચોમ્સ્કી optimal orthographyની વિભાવના આપે છે. એ કહે છે કે ‘an optimal orthography would have one representation for each lexical entry’. એટલે કે જે ભાષામાં શબ્દ માત્ર એક જ રીતે લખાતો હોય એ ભાષાની orthographyને optimal કહી શકાય. પછી, એ અંગ્રેજી ભાષાની orthographyની વાત કરતાં કહે છે કે અંગ્રેજી ભાષાની orthography optimalની નજીક છે. હું પણ માનું છું કે ગુજરાતી ભાષાની orthographyને બને એટલા optimal બનાવવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ પણ એમ કરતાં પહેલાં ગુજરાતી ભાષાના લેખનસ્વરૂપન ઈતિહાસને અને બીજાં અનેક પાસાંને પણ ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ. કેવળ જે ન બોલ્યા એ લખાય એવી માળા જપવાનો કોઈ અર્થ નથી.

પાઠ્યપુસ્તકમાં દ્વિસ્વ-દીર્ઘની વાતનો સમાવેશ કરવા વિષે થોડીક વાત : મને લાગે છે કે પાઠ્યપુસ્તક બનાવનારાઓને આ મુદ્દાઓની રજૂઆત કરતાં આવડ્યું નથી. મેં અહીં મારા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા માટે જે પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે એમાં એક પ્રકરણ છે : લેખન અને વાણી વચ્ચેના સંબંધો. મેં એમાં ગુજરાતી ધ્વનિ-લેખન વચ્ચેના સંબંધોની વાત કરતાં કહ્યું છે કે ધ્વનિ અને લેખન વચ્ચે કાં તો સમાનતાના કાં તો અસમાનતાના સંબંધો હોઈ શકે. સંપૂર્ણ સમાનતા એક આદર્શ પરિસ્થિતિ હોય છે, જે બહુ ઓછી ભાષાઓમાં જોવા મળે છે. એ જ રીતે, સંપૂર્ણ અસમાનતા પણ બહુ ઓછી ભાષાઓમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતીમાં ઈ-ઈ અને ઉ-ઉ બન્ને એક જ રીતે બોલાય છે એ એક પ્રકારની અસમાનતા છે અને એમાં કશું ખોટું નથી. એટલે પાઠ્યપુસ્તકના લેખકોએ એમ કહેવું

જોઈએ કે જગતની ઘણી બધી ભાષાઓમાં જે ધ્વનિઓ બોલાતા નથી એ લિપિમાં હોય છે અને જે લખાય છે એ બોલાતા નથી. ગુજરાતી ભાષા પણ એમાં અપવાદ નથી. તો વિદ્યાર્થીઓને આ અસમાનતા સ્વાભાવિક લાગત. આવી અસમાનતા માટે બે કારણો જવાબદાર હોય છે. એક તે ભાષાપરિવર્તન. ધ્વનિ બદલાય પણ એની સમાનતરે લેખન ન બદલાય ત્યારે આવું થાય. અને બીજું તે ભાષાને ભાષાઆયોજન. ગુજરાતી ભાષામાં જે અસમાનતા જોવા મળે છે એ માટે આપણું ભાષાઆયોજન જવાબદાર છે. જ્યારે જોડણીકોશ બનાવ્યો ત્યારે આપણા વિદ્વાનો પાસે બે વિકલ્પો હતા. એક તે સંસ્કૃત ભાષા પરત્વે વજ્રદાર રહેવાનો વિકલ્પ અને બીજો તે સંસ્કૃત ભાષાને બાજુ પર મૂકીને ગુજરાતી ભાષામાં જે કંઈ થાય છે એને વજ્રદાર રહેવાનો વિકલ્પ. જોડણીકોશના ઘડવૈયાઓએ આમાંનો પહેલો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો. જે એમણે બીજો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો હોત તો કદાચ આજે પરિસ્થિતિ આવી ન આવી હોત. આમાંનો કયો વિકલ્પ વૈજ્ઞાનિક અને કયો અવૈજ્ઞાનિક એ પ્રશ્ન અહીં લાગુ પડતો નથી. ભાષાઆયોજનમાં કેવળ વિજ્ઞાન જ નહીં, સંસ્કૃત, ઈતિહાસ, ઇપાખ્યાનાં જેવાં અનેક પાસાં પણ ધ્યાનમાં લેવાં પડતાં હોય છે. હવે જે પ્રશ્ન છે તે એ કે એ વિદ્વાનોએ જે અભિગમ સ્વીકાર્યો હતો એ અભિગમ અને એ અભિગમે ગુજરાતી ભાષાને જે પ્રકારનો આકાર આપ્યો છે એને આપણે બદલી શકીએ ખરા? મને ‘જોડણીસુધારો’ શંકા નથી ગમતી. એને બદલે હું ‘જોડણીઆયોજન’ સંજ્ઞા પસંદ કરીશ. કેમ કે ‘જોડણીસુધારો’ એવું સૂચવે છે કે આપણી જોડણીમાં ક્યાંક ‘બગાડ’ થયો છે અને આપણે એ બગાડને કાઢી નાખવાનો છે. આ જોડણીઆયોજન કાંઈ ઊંઝા પરિષદથી કે મારાથી કે તમારાથી ન થાય. એ માટે

સરકારે એક સમિતિ બનાવવી જોઈએ. અને લેખન અને વાંચન (જોડણીને આ બે સાથે વધારે સંબંધ છે) એ બન્નેની સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવો સાથે ચર્ચા કરવી જોઈએ. એમાં પ્રકાશકો પણ આવી જાય, અખબારો અને સામયિકો પણ આવી જાય, કમ્પ્યુટરના માણસો પણ આવી જાય અને પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોથી લઈને તે કોલેજ સુધીના અધ્યાપકો પણ આવી જાય. સાચું પૂછો તો આપણામાંના ઘણા બધાને ભાષાઆયોજન શું છે અને એ કઈ રીતે કરવું જોઈએ એ વિષે ઝાઝી સમજ જ નથી. આપણી આ મર્યાદા આપણા વિચારોને સાચા હોય તો પણ અપંગ બનાવી દે છે.

ઊંઝા જોડણી એવું સ્વીકારીને ચાલે છે કે જ્યારે આપણે ગુજરાતીમાં લખતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે ગુજરાતી ભાષાના એક એક ધ્વનિઘટક પ્રમાણે અક્ષર લખતા હોઈએ છીએ. એનો અર્થ એ થયો કે જ્યારે હું ‘સગપણ’ શબ્દ લખું છું ત્યારે હું મારા ચિત્તમાં રહેલા ‘સ’, ‘ગ’, ‘પ’ અને ‘ણ’ ધ્વનિઘટકોને એક ચોક્કસ એવા ક્રમમાં મૂકતો હોઉં છું.

પણ, આ પૂર્વધારણા સ્વીકારી શકાય એમ નથી. કેમ કે, આ પૂર્વધારણા ગુજરાતી ભાષામાં અક્ષરની (સિલેબલની) રચનાપ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં લેતી નથી. આપણે ફરી એક વાર ‘સગપણ’ શબ્દ વિશે વિચારીએ. આ શબ્દમાં ચાર letters છે પણ અક્ષર (syllables) તો બે જ છે: એક ‘સગ’ અને બીજો ‘પણ’. આમાંના ‘સગ’ના ‘ગ’માં ‘અ’ તો છે જ નહીં. તો પણ આપણે ‘સગ’ એમ નથી લખતા. હવે જે આપણે જે બોલાય એ જ લખાય એવો નિયમ સ્વીકારીએ તો આપણે આ પ્રકારના શબ્દોમાં ‘ગ’ ખોડો જ લખવો પડશે. જ્યારે આપણે એક નિયમ બનાવીએ અને એવું કહીએ કે આ નિયમ શાસ્ત્રીય અથવા તો વૈજ્ઞાનિક છે તો એ નિયમ બધી જ પરિસ્થિતિને લાગુ પડવો જોઈએ. એ નિયમ કેવળ દ્વિસ્વ-દીર્ઘને લાગુ

‘જે લખવું તે ગુજરાતીમાં જ લખવું એવી એમની આંતરિક પ્રતિજ્ઞા હતી.’ આ વાત ડૉ. [બાળકૃષ્ણ અમરજી] પાઠકે કહી ત્યારે એમ સૌ ચકિત થઈ ‘હૈં!’ ઉચ્ચારી ઊઠ્યા. એમણે કહ્યું કે, ‘એમ બહુ બહુ સમજવતા : કેશવલાલકાકા, [કેશવ ધ્રુવ] આટલી બધી મૌલિક સંશોધનશક્તિ, હિંદબરમાં ને હિંદબહાર પણ કીર્તિદા બને.’ ‘ના, ભાઈ, હું જે અંગ્રેજીમાં લખીશ તો પછી ગુજરાતીને વાંચશે કોણ ? આપણે તો બહારના વિદ્વાનોને પણ ગુજરાતીમાં વાંચતા કરવા છે.

- ઝવેરચંદ મેઘાણી

(જન્મભૂમિ, 23.03.1938)

(કલમ અને કિતાબ, સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણીમાંથી)

(“ઉદ્દેશ”, માર્ચ 2012)

ન પાડી શકાય.

હું એવું માનું છું કે જ્યારે આપણે લખતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે ધ્વનિનું લિપિમાં રૂપાન્તર નથી કરતા. આપણે જે તે શબ્દને એના દૃશ્યસ્વરૂપે રજૂ કરતા હોઈએ છીએ. એટલે કે જ્યારે હું ‘લિપિ’ શબ્દ લખું ત્યારે હું આ શબ્દમાં ‘લિ’ દ્વિસ્વ બોલાય છે અને ‘પિ’ પણ દ્વિસ્વ બોલાય છે અને એમ હોવાથી મારે બન્નેમાં દ્વિસ્વ-ઈ વાપરવાનો છે એવું હું નથી વિચારતો. હું તો મારા ચિત્તમાં સંગ્રહ કરવામાં આવેલા એ શબ્દના દૃશ્યસ્વરૂપને રજૂ કરતો હોઉં છું. એનો અર્થ એ થયો કે જોડણીને ધ્વનિ અને લિપિ વચ્ચેના સંબંધો સાથે જેટલું લાગેવળગે છે એના કરતાં એને આપણી જે તે શબ્દ સાથે સંકળાયેલી દૃશ્યસ્મૃતિ સાથે વધારે લાગે વળગે છે. ગુજરાતી પ્રજા જોડણીદોષ વધારે કરે છે એ માટે જોડણીકોશ કે બીજા કોઈને દોષ દેવાને બદલે હું એમ કહીશ કે આપણી ગુજરાતી લેખનવ્યવસ્થા સાથે જોડાયેલી સ્મૃતિ નબળી પડી ગઈ છે. અને આમ થવા માટે એક બાજુ આપણી શિક્ષણવ્યવસ્થા જવાબદાર છે તો બીજી બાજુ આપણી માતૃભાષા પરત્વેની વજ્રદારીમાં આવેલી ઉણપ જવાબદાર છે. મારા એક પણ શિક્ષકે મને ક્યારેય એમ નથી કહ્યું કે મારી જોડણી નબળી છે. એને પરિણામે આજે પણ મારી જોડણી કાચી જ રહી ગઈ છે.

ગુજરાતી પ્રજા જોડણી જ ખોટી લખે છે એવું નથી. એ વ્યાકરણ પણ ખોટું લખે છે. મેં તાજેતરમાં જ “સન્ધિ”માં પ્રગટ કરેલા એક લેખમાં ગુજરાત સરકાર કેટલું ખોટું ગુજરાતી લખે છે એના કેટલાક નમૂના આપ્યા હતા. એમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી (ગાંધીનગર) જે ભાષા વાપરે છે એનો પણ સમાવેશ થાય છે. એટલું જ નહીં, મેં આપણા કેટલાક અગ્રગણ્ય સાહિત્યકારો,

ખાસ કરીને સુરેશ જોષી પછીના સાહિત્યકારોનાં અસંખ્ય લખાણો વાંચીને એમાં આવતા વ્યાકરણદોષોની પણ એક યાદી બનાવી છે. એ લેખકોમાં પાચેક તો દિલ્હીની સાહિત્ય અકદમીના એવોર્ડ્ઝ મેળવી ચૂકેલા છે! એ યાદી સો એક પાનાંના પુસ્તક જેવડી થાય છે. આપણા ઘણા બધા સાહિત્યકારોને ભૂતકાળ વાપરતાં નથી આવડતું. એમને ક્યારે કરતાં પડતો મુકાય અને ક્યારે કરતાં પડતો ન મુકાય એની પણ ખબર નથી. એટલું જ નહીં, એમને એક કાળમાંથી બીજા કાળમાં કઈ રીતે જવું એ પણ નથી આવડતું. એમનાં લખાણોમાં મોર્ફોલોજીકલ એગ્રિમેન્ટના પણ ઘણા બધા પ્રશ્નો છે. 'તે' અને 'એ'ના ઉપયોગ વિષે તો અપાર અવ્યસ્થા પ્રવર્તે છે. જેમ જોડણીકોશના સ્થાયિતાઓએ જોડણીના નિયમો બનાવતી વખતે કેટલોક વિચાર ન કર્યો એમ 'એ' અને 'તે'ની વાત કરતી વખતે પણ વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ યોગ્ય વિચાર ન કર્યો. એક વાર હરનિશ જનીએ મને પૂછ્યું કે

બાબુભાઈ, ગુજરાતી ભાષામાં 'એ' અને 'તે' ક્યારે વપરાય? મેં એમને કહેવું કે આંગળી ચીંધીને બતાવી શકાય એના માટે 'તે' વાપરવો અને જેનો ઉલ્લેખ અગાઉ થઈ ગયો હોય એના માટે 'એ' વાપરવો. પણ, આપણ મોટા ભાગના સાહિત્યકારો 'તે' અને 'એ'ને એકબીજાના પર્યાય તરીકે વાપરે છે. કોઈ કહેશે કે આ તો ભાષાપરિવર્તન છે; હું કહીશ કે ના, આ તો ગુજરાતી ભાષાના થઈ રહેલા ધોવાણનો એક નમૂનો છે. હું જ કહેવા માગું છું તે એટલું જ કે જેમ જોડણી કાચી છે એમ આપણી પ્રજાનું વ્યાકરણ પણ કાચું છે.

તો પછી આનો ઉકલે શું? હું માનું છું કે આપણે જોડણીકોશમાં આપવામાં આવેલા જોડણીના નિયમોને આજે સ્વીકારી શકીએ એમ નથી. તો સામે છેડે, ઊંઝા જોડણીને પણ સ્વીકારી શકાય એમ નથી. એ સંજોગોમાં આપણે એક ત્રીજે જ માર્ગ શોધવાની જરૂર છે.

જોડણી અને જોડણીસુધારાના સંદર્ભમાં આ ત્રણ અવતરણો વાચકોને ગમશે એવી આશા :

(1) In practice, most languages do not have completely consistent and predictable relationships between their sounds and letters. Even where this might once have been the case, the incorporation of loan-words without respelling and the retention of etymological spellings or spellings which represent older pronunciations make it likely that there will be some cases where the spelling of a word falls outside the normal rules. (From: Mark Sebba, "Spelling and Society", Cambridge University Press, 2007).

(2) Orthographic change represents the abandonment of written tradition and as such it must cope with the gatekeepers of written tradition, the poets, priests, principals and professors, with the institutions and symbols that they create and serve, or be destined to oblivion. Indeed, the greater and grander the tradition of literacy, literature and liturgy in an orthographic community, the less likely that even minor systematic orthographic change will be freely accepted and the less likely that any orthographic change will be considered minor. (Fishman Advances in the creation and revision of writing systems 1977: XVI)

(3) To sum up, it seems that successful reforms of orthographies, whether marginal modifications or total

replacements, are rare. Conservatism is almost always the most attractive option for the majority of language users, who will be already-literate adults. The exception to this is where changes are motivated by a desire for symbolic renewal, as in the case of the script change from Cyrillic to Roman in Moldova and parts of Central Asia. Here, the reform could be presented as a part of being reborn as a new nation, looking West instead of East (or North) towards Russia. By contrast, the attempts to reform orthography in the newly reunited Germany found a public already tired of reform, unreceptive to further 'rebirthing': Orthography appeared to have become embroiled in a wave of more general anti-reform sentiment. For this was only one of a number of reforms undergoing extensive, controversial and frequently inconsequential discussion at the time. (Johnson 2000: 123) (From: Mark Sebba, "Spelling and Society", Cambridge University Press, 2007).

તમે વારે ઘડીયે ઘડિયાળ બતાવી બતાવીને શું કહેવા માગો છો ? ... જાણે કે તમારા એકલા પાસે જ નવાઈની ઘડિયાળ ના હોય ! અમે પણ લેખક ના હોત તો તમારી માફક રાડો ને રોલેક્સ પહેરીને લોકો આગળ વટ મારતા હોત !

e.mail : mahendraaruna1@gmail.com

જોડણીસુધારાની તરફેણ કરતા કેટલાક મિત્રો 'જી' અને 'ડું'ના સંદર્ભમાં પણ કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. પણ, અહીં થોડીક ગેરસમજ થાય છે. કોઈ પણ લેખનવ્યવસ્થાના વિકાસમાં જેને હું હસ્તાક્ષરની કરકસરના નિયમ તરીકે ઓળખાવું છું એ નિયમ પણ કામ કરતો હોય છે. 'જી' અક્ષર એક જ strokeથી લખી શકાય જ્યારે જ + ઈ (ક + ઈ =કી)ની જેમ લખીએ તો એમાં બે strokes વપરાય. એ જ રીતે 'ડું' પણ સમજવાનું. બીજું, આ 'જી' અને 'ડું'નો પ્રશ્ન જોડણીનો નથી. એ તો ઝલીફનો પ્રશ્ન છે. આપણે writing system, orthography, script, spelling, glyph વગરે વચ્ચે ભિદ પાડ્યા પછી જ આવી ચર્ચાઓ ઉપાડવી જોઈએ જેથી ચર્ચામાં સરળતા રહે અને કોઈને ગેરસમજ ન થાય. માનવચિત્તનો સ્વભાવ જ કંઈક એવો છે. એ જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં જ કરકસરનો ઉપયોગ કરે. બધે ન કરે. 'જી' અને 'ડું'માં એ શક્ય છે. એટલે

એને એ નિયમ લાગુ પડે. બીજા ન લાગુ પડે. તમે ગુજરાતીમાં 'ક' એક જ સ્ટ્રોકમાં લખાતો જોયો હશે. એ જ રીતે, ખ, ઘ, ત, થ, ધ, ન, પ, ભ, મ, ય, અને વ પણ કેટલાક લોકો બે સ્ટ્રોકમાં લખે છે તો કેટલાક એક જ સ્ટ્રોકમાં. એટલે બીજા પણ એ નિયમ લાગુ તો પડે જ છે. લેખનવ્યવસ્થાનો વિકાસ ઘણાં બધાં પાસાં પર આધાર રાખતો હોય છે. તમે શાના પર લખો છો, ત્યાંથી માંડીને તમે શાના વડે લખો છો એ પણ એટલું જ મહત્વનું બની રહેતું હોય છે. શિલાલેખોની ભાષા જુઓ. એના આકાર કેવા હોય છે! પછી, મંદિરોમાં તક્તીઓ પર કરવામાં આવતાં લખાણો જુઓ. આધુનિક મંદિરોની તક્તીઓમાં તમને જુદા જ પ્રકારના મરોડ દેખાશે. કેમ કે હવે ટાંકવા માટેનાં ઓજારો વધારે ધારદાર અને વધારે સરળ બન્યાં છે. મારા ઘરમાં મારા દાદાએ વસાવેલી તાંબાકુંડી પરના અક્ષર સુવાચ્ય નથી પણ મારાં બાએ તાજેતરમાં વસાવેલાં વાસણો પરના અક્ષર સુવાચ્ય છે. એનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે મારા દાદાના જમાનાનો કંસારો અભાણ હતો. એને પણ અક્ષરજ્ઞાન તો હતું જ પણ એ છીણીથી નામ કોતરતો હતો.

'સ્ટ્રોક' માટે 'લીટો', 'લીટી' કે 'ખસરો' શબ્દ વાપરી શકાય. તમે જે બીજા કોઈ ગુજરાતી શબ્દ આપશો તો મને ચોક્કસ ગમશે. પણ, જે આપણે આ પ્રકારના, અર્થાત મૂળ પ્રશ્ન સાથે સીધા સંકળાયેલા ન હોય એવા પ્રશ્નો ઊભા કરતા રહીશું તો આપણી ચર્ચા ક્યાંક બીજા વળી જશે. એ ભયસ્થાનથી ચેતવા જેવું ખરું.

સ્વતંત્રતાપૂર્વે રાષ્ટ્રીય જોડણીનો ખ્યાલ હતો. ત્યારે આપણા સાક્ષરો અને રાજકારણીઓ એવું વિચારતા હતા કે જે આપણી પાસે રાષ્ટ્રીય જોડણી હશે તો

આપણે પ્રજામાં રાજકીય, સાંસ્કૃતિક તેમ જ સામાજિક એકતાની સ્થાપના કરી શકીશું. પણ, એ ખ્યાલ ઘણાએ સ્વીકાર્યો નહીં. હવે આપણે એક એવા સમયમાં જીવીએ છીએ જેમાં આ પ્રકારનો ખ્યાલ કોઈ સ્વીકારશે નહીં. વૈશ્વિકીકરણને પગલે સમાજમાં વૈયક્તિકતાનો ખ્યાલ વધી ગયો છે તો બીજી બાજુ રાજ્યો ધીમે ધીમે સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રીયતાવાદ તરફ આગળ બધી રહ્યાં છે.

આપણે એવું માનીએ છીએ કે આ કે તે ભાષા ફલાણી કે ઢીંકણી ભાષા કરતાં વધારે શક્તિશાળી છે. અને જે શક્તિશાળી ભાષા હશે એ જ ટકી રહેશે. પણ, હકીકત એ છે કે કોઈ પણ ભાષા સ્વભાવે શક્તિશાળી નથી હોતી. જે તે ભાષાના ભાષકો જ ભાષાને શક્તિશાળી કે નબળી બનાવતા હોય છે. ગુજરાતી પ્રજાએ પોતાની ભાષાને રામ ભરોસે મૂકી દીધી છે. એક બાજુ રાજ્ય આપણી ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવાના ગંભીર પ્રયત્નો કરતું નથી તો બીજી બાજુ પ્રજા પણ. બાકી જે ભાષા પાસે આશરે દોઢેક હજાર જેટલાં વરસોનો ઈતિહાસ હોય એવી ભાષાની આવી માઠી દશા હોઈ શકે ખરી? મેં થોડાંક વરસો પહેલાં લખેલું કે ગુજરાતી ભાષા સમૃદ્ધ પ્રજાની ગરીબડી ભાષા છે. તો કેટલાક વાચકો મારા પર ઉશ્કેરાઈ ગયેલા. આપણી પાસે આ પ્રકારનો ભાષાપ્રેમ છે. તાજેતરમાં અમેરિકામાં તમિલ અને તેલુગુ પ્રજાએ પોતપોતાની ભાષામાં એક એક ચેર ઊભી કરાવી છે. તમિલ અને તેલુગુ પ્રજા તો હજી હમણાં અમેરિકામાં રહેવા આવી છે. પણ, એમનો ભાષાપ્રેમ એમને અહીં સુધી લઈ આવ્યો. ગુજરાતી પ્રજા તો કંઈ કેટલાંક વરસોથી અમેરિકામાં સ્થાયી થઈ છે. વળી બીજા દક્ષિણ એશિયાની પ્રજા કરતાં ગુજરાતી પ્રજા પૈસે ટકે વધારે સુખી છે. તો પણ એ પ્રજાએ અહીંની યુનિવર્સિટીઓમાં ગુજરાતી ભાષા અને સંસ્કૃતિની ચેર ઊભી કરવા માટે કંઈ કર્યું નથી. અરે, ચેર ઊભી કરવાની વાત બાજુ પર રહી, જ્યાં ગુજરાતી પ્રજાની વસતિ વધારે છે એવા પ્રદેશની યુનિવર્સિટીઓમાં પણ ક્યાં ય ગુજરાતી ભાષાવાતું નથી. ન્યુ જર્સી કે ન્યૂયોર્કમાં એક પણ યુનિવર્સિટી ગુજરાતી વિષય નથી. કેલિફોર્નિયા કે ટિકાગોમાં પણ ક્યાં ય ગુજરાતી ભાષા ભણાવાતી નથી. કેનેડામાં આટલા બધા ગુજરાતીઓ છે. ત્યાં પણ કોઈ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી વિષય નથી. હું જે કહેવા માગું છું તે એ કે જે ભાષાની કાળજી સરકાર પણ ન લે અને પ્રજા પણ ન લે એ ભાષાનો નાશ નહીં થાય પણ એની અભિવ્યક્તિની ક્ષમતા અને એનું સામાજિક મહત્ત્વ તો ઘટી જ જવાનાં છે. આજે ગુજરાતી ભાષા એ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહી છે.

હું એક ૧૯૯૭થી અમેરિકામાં ગુજરાતી ભાષા ભણાવું છું. આ સમયગાળા દરમિયાન મને જે કંઈ અનુભવો થયા છે એ સાથે જ વિચારતા કરી મૂકે એવા છે. અહીં એના એક બે નમૂના આપું છું.

(૧) એક વાર હું એક મેળાવડામાં ગયો હતો. ત્યાં એક શ્રીમન્ત ગુજરાતીભાઈ સાથે મારો પરિચય કરાવતાં મારા મિત્રએ એમને કહ્યું: ‘આ બાબુભાઈ, યુપેનમાં ભણાવે છે.’

‘તમે શું કામ કરો છો, બાબુભાઈ?’

‘હું ગુજરાતી ભણાવું છું.’

‘એ તો બરાબર, પણ કંઈ કામ તો કરતા હશે ને?’

(૨) મારા ડિપાર્ટમેન્ટના વડા સાથે હું એક વાર ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલા એક અગ્રગણ્ય ગુજરાતી વડીલને મળવા ગયો. રેસ્ટોરન્ટમાં ખાતાં ખાતાં એ વડીલે મને કેટલો પગાર મળે છે એ વિષે પૂછ્યું. મારા ડિપાર્ટમેન્ટના વડા એમને મારો સાચો પગાર કહી દે એ પહેલાં જ મેં એમને મને જે પગાર મળતો હતો એમાં દસ હજાર ડોલર વધારે ઉમેરીને મારો પગાર કહી દીધો. પછી રસ્તામાં મારા ડિપાર્ટમેન્ટના વડાએ પૂછ્યું: બાબુભાઈ, તમે તમારા પગારના સંદર્ભમાં જૂઠું બોલ્યા. તમને ક્યાં એટલો પગાર મળે છે? મેં એમને કહ્યું: યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયાની આબરુ રાખવા માટે હું જૂઠું બોલેલો. જે હું ગુજરાતી પ્રજાને એમ કહું કે મેં ભાષાવિજ્ઞાનના બધા મળીને ચાલીસ કોર્સીસ લીધા છે તો એનાથી એઓ પ્રભાવિત નહીં થાય. પણ જે હું એમને એમ કહું કે મારે સિલેબસમાં એક પુસ્તક છે એની કિંમત અઢીસો ડોલર છે તો એનાથી એઓ પ્રભાવિત થઈ જશે અને કહેશે કે હાજું, બાબુભાઈ બહુ ભારે ભાણી રહ્યા છે.

(૩) એક વાર મારા એક મિત્ર કોઈક અગ્રગણ્ય ગુજરાતીને અક્સ્માને મળી ગયા. વાતમાંથી વાત નીકળતાં એ ગુજરાતીએ મારા મિત્રને પૂછ્યું: તમે પેલા બાબુભાઈને ઓળખો છો કે નહીં? મારા મિત્રએ હા પાડી. પછી એમણે કહ્યું: ખરો માણસ છે એ હોં. કક્કો-બારાખડી ભણાવવાના એ માણસ સિત્તેર હજાર ડોલર લે છે.

જ્યારે મારા મિત્રએ મને આ વાત કરી ત્યારે મેં એને કહ્યું: આ વાત તું બધાંને કરજે. પણ, મારો પગાર એટલો જ રહેવા દેજે.

એ વડીલ માટે ગુજરાતી ભાષા કક્કો-બારાખડીથી વધારે કંઈ ન હતી.

(૪) એક વાર હું મારા વિદ્યાર્થીઓને લઈને એક ભારતીય સ્ટોરમાં ગયો. મને એમ કે એઓ ત્યાં જઈને ગુજરાતી ખાદ્યપદાર્થો વિષે વધારે સારી રીતે સમજી શકશે. એ સ્ટોરનો માલિક ગુજરાતી હતો. મને મારા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગુજરાતીમાં વાત કરતાં જઈને એ ભાઈએ મને કહ્યું: ધોળિયા ય ગુજરાતી બોલે છેને કાંઈ. મને થયું કે લાવ આ બાબત પર જરા ગર્વ લઈ લેવા દે. એટલે મેં ગર્વ લેતાં કહ્યું: હા, હું એમને ગુજરાતી ભણાવું છું. પછી એમણે મારા વિષે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. જ્યારે એમણે જાણ્યું કે આ લોકોએ મને એક ગુજરાતથી અહીં ગુજરાતી ભાષા ભણાવવા માટે બોલાવ્યો છે ત્યારે એમણે મને કહ્યું: અરે યાર, મને કહ્યું હોત તો હું કલાકના બાર ડોલરના ભાવે ગુજરાતી ભણાવી આપત. મેં એમને કહ્યું: હજી પણ મોડું થયું નથી. તમે તમારો સી.વી. આ લોકોને મોકલી આપો. પણ, એ પહેલાં મારે એક પ્રશ્ન છે : ‘હું ઊંઘ્યો’ અને ‘મેં કેરી કાપી’ આ બન્ને વાક્યો ભૂતકાળમાં છે એમ છતાં એકમાં ‘હું’ કેમ અને બીજામાં ‘મેં’ કેમ? એ વિદ્વાને મને જવાબ આપ્યો: એ તો એમ જ હોય છે. બાપદાદાના જમાનાથી એમ જ ચાલતું આવ્યું છે !

ભાષકો પરાધિન હોય છે પણ અમુક ભાષાઓના જ. બધી ભાષાઓના નહીં. અને આ હકીકત જ બતાવે છે કે ભાષકો જ જે તે ભાષાને શક્તિશાળી બનાવી શકે. હું માનું છું કે અંગ્રેજી એક શક્તિશાળી ભાષા છે. એટલી બધી શક્તિશાળી કે એનામાં બીજી ભાષાઓને મારી નાખવાની મહત્તમ શક્તિ છે. આ અભિપ્રાય મારો નથી. ભાષાવિજ્ઞાનના એક ખૂબ જ ઊંચી કક્ષાના એક સામયિકમાં વર્ષો પહેલાં પ્રગટ થયેલા એક સંશોધન પેપરમાં આ વાત કરવામાં આવી છે. અંગ્રેજી પછી બીજી નંબર રશિયનનો આવે છે.

ભાષાવિજ્ઞાનીઓ બે પ્રકારના બહુભાષાવાદની વાત કરે છે. એક ઉમેરણ કરે, બીજી બાદબાકી કરે. ઉમેરણ કરતા બહુભાષાવાદમાં અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓ સંશોધનના સ્તરે વપરાય અને એનાથી ગુજરાતી જેવી ભાષાઓ સમૃદ્ધ થાય. બાદબાકી કરતા બહુભાષાવાદમાં અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓ ગુજરાતી જેવી ભાષાઓનું સ્થાન લઈ લે. કેટલાક વિદ્વાનો એવું કહે છે કે ગુજરાતી ટકી રહેશે. પણ, કયા સ્વરૂપમાં એ વિષે એ ઝાઝી વાત કરતા નથી. અમને એવું કહેવામાં આવે છે કે લોકો જે ભાષા વાપરે એ વર્ગમાં ભણાવો. એની સામે એક આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સમાં દલીલ કરતાં મેં અસંખ્ય લખાણો આપણાં ગુજરાતી અખબારોમાંથી અને ટીવી પરથી આપ્યાં. એક ઉદાહરણ હતું: વડોદરાના એર પોર્ટ પર પ્લેન સાથે બંદ હીટ થતાં રહી ગયું (દિવ્યભાસ્કર). હવે જે હું આ ભાષા વર્ગમાં ભણાવું તો શું થાય? હા. ગુજરાતી અવશ્ય ટકી રહેશે પણ આ સ્વરૂપે. અમેરિકામાં મેં એક માને આવું વાક્ય બોલતાં સાંભળેલાં: બેટા બનાનું (કેળું) ખોલી (છોલી?) આપું કે?

સૌ પહેલો પ્રશ્ન તો એ પૂછવા જેવો છે કે આપણે જોડણી કોને કહીએ છીએ? મેં અગાઉ પણ લખ્યું હતું અને એનું અહીં પુનરાવર્તન કરું છું: ગુજરાતી મહદ્ અંશે syllabic ભાષા છે અને અંગ્રેજી alphabetic ભાષા છે. આમ હોવાથી ગુજરાતીમાં આપણે સૌ પહેલાં તો syllableની રચના કરતાં હોઈએ છીએ. જે ઊંઝા જોડણી પાસે વિચારીએ તો આપણે એમ કહેવું પડશે કે ગુજરાતીમાં ‘કિ’, ‘ખિ’, કે ‘કૂ’ કે ‘ખૂ’ જેવા સિલેબલ્સ નથી. કેવળ ‘કી’ કે ‘ખી’ કે ‘કૂ’ કે ‘ખૂ’ જેવા જ સિલેબલ્સ છે. આ વિધાન સ્વીકારવું જરાક અઘરું પડી જાય. બની શકે કે હું ઊંઝા જોડણીથી ટેવાયેલો નથી એટલે મને એવું લાગતું હોય. ગુજરાતી બાળક કક્કો શીખતી વખતે હકીકતમાં તો મૂળ સિલેબલ શીખતો હોય

છે. પછી બારાખડી શીખતી વખતે એ બીજા સિલેબલ કઈ રીતે બનાવાય એ વિષે શીખતો હોય છે. અને શબ્દ લખવાનું શરૂ કરે ત્યારે એ હકીકતમાં તો ગુજરાતીમાં સિલેબલ્સને કઈ રીતે ગોઠવવામાં આવે છે એ વિષે શીખતો હોય છે. અંગ્રેજી શીખતું બાળક સૌ પહેલાં આલ્ફાબેટ શીખતો હોય છે અને પછી એ આલ્ફાબેટને કઈ રીતે ગોઠવવામાં આવે છે એ વિષે શીખતો હોય છે. એનો અર્થ એ થયો કે ગુજરાતી જોડણીવ્યવસ્થા બે સ્તરીય છે જ્યારે અંગ્રેજી જોડણી વ્યવસ્થા એક સ્તરીય છે. ગુજરાતી જોડણી વ્યવસ્થા સિલેબલની રચના અને સિલેબલની ગોઠવણી એ બેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે ગુજરાતી જોડણી બે સ્તરે ખોટી પડી શકે: એક તો સિલેબલના સ્તરે અને બીજું તે સિલેબલની ગોઠવણીના સ્તરે. જ્યારે હું 'નદિ' એમ લખું ત્યારે હું એમ કહીશકે મેં અહીં 'દી' સિલેબલને બદલે 'દિ' પસંદ કર્યો છે જે બરાબર નથી. ઊંઝા જોડણી એવું કેલવા માગે છે કે ગુજરાતીમાંથી 'દિ' કાઢી જ નાખો. એટલે બાળકે 'દી' જ લખવાનો રહે. બીજા શબ્દોમાં હું એમ કહીશ કે ઊંઝા જોડણી સિલેબિક લેખન પદ્ધતિને આલ્ફાબેટિક લેખન પદ્ધતિમાં ફેરવવાની તરફેણ કરે છે. જ્યારે વિદ્યાપીઠના કોશકારોએ સંસ્કૃતની તરફેણ કરી ત્યારે એમના મનમાં કદાચ બે ધ્યેય હશે: એક તે આપણો વાસો જાળવી રાખવાનો, અને બીજો તે એ વારસાનું જતન કરવાનો. પણ, આમાંની બીજી ઘટના ન બની. આધુનિકતાવાદી વલણે આપણને સંસ્કૃત ભાષાથી ઘણા દૂર કર્યાં. આજે પણ સંસ્કૃતનું શિક્ષણ ખૂબ જ કથળી ગયેલું છે. કેટલાકને એ વાત જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે હું ગુજરાતમાં રહીને નહીં પણ અહીં અમેરિકામાં આપ્યા પછી સંસ્કૃત ભાષા શીખ્યો છું. એનો અર્થ એ થયો કે સંસ્કૃત સાથેનો આપણો સંબંધ આટલો બધો નબળો પડી જશે એવું જોડણીકોશના રચયિતાઓએ વિચાર્યું જ ન હતું.

જોડણીદોષ વિનાની ભાષા :

આ નીચે આપી બોધકથા મેં ૧૭મી ઓક્ટોબર, ૨૦૧૦ના રોજ લખી હતી. આજે આ બોધકથા મને ઘણી પ્રસ્તુત લાગે છે :

એણે કહ્યું : અમે અમારી ભાષાની જોડણી એટલી બધી સરળ બનાવી દીધી છે કે જે કોઈએ એમાં ભૂલ કરવી હોય તો પણ ન કરી શકે. મને એની વાતમાં રસ પડ્યો. મેં એને પુછ્યું: એવી કેવી ભાષા જેમાં કોઈ જોડણીદોષ જ ન કરી શકે? એણે કહ્યું કે

એક જમાનામાં તમે વાપરો છો એમ અમે પણ હર્સ્વ-દીર્ઘ વાપરતા હતા અને જેમ તમારે ત્યાં થતું એમ અમારે ત્યાં પણ થતું. અમારા મોટા ભાગના માણસો જોડણીદોષ કરતા. પછી અમે સરકારને કહ્યું: ભાષા બચાવો, હર્સ્વ-દીર્ઘ વચ્ચેનો ભેદ કાઢી નાખો. એ સાથે સરકારે જાહેર કર્યું: રાજ્યના વિકાસ માટે આપણે આપણી ભાષામાંથી હર્સ્વ-દીર્ઘ વચ્ચેનો ભેદ કાઢી નાખવાની જાહેરાત કરીએ છીએ. હવે દરેકે કેવળ દીર્ઘ જ વાપરવાં. એ જાહેરાત પછી અમને એમ કે હવે કોઈ પણ માણસ જોડણીદોષ નહીં કરે. પણ, અમે ધાર્યું હતું એના કરતાં જરા ઊંધું થયું.

જૂની પેઢીના લોકો, અલબત્ત આદતને કારણે, હર્સ્વ-દીર્ઘ બંને વાપરતા રહ્યા અને એઓ પહેલાંની જેમ જ જોડણીદોષ કરતા રહ્યા. એને કારણે ઘણી બધી અરાજકતા ઊભી થવા માંડી. અમે સરકારને કહ્યું: આવું ન ચાલે. રાજ્યના વિકાસ માટે આપણા લોકો એક જમાનામાં આપણી ભાષામાં હર્સ્વ-દીર્ઘ વચ્ચેનો ભેદ જળવાતો હતો એ વાત ભૂલી જાય એવી દવાની શોધ કરો. સરકારે ભાષા-ઊંટવૈજ્ઞાનિકોને બોલાવીને કહ્યું કે ભાઈ, શોધી કાઢો એવી દવા. ઊંટવૈજ્ઞાનિકોએ અઢી દહાડામાં જ એવી દવા શોધી કાઢી. સરકારે જે લોકો હજી

પણ હર્સ્વ-દીર્ઘ સાથે સંકળાયેલો જોડણીદોષ કરતા હતા એ બંધાને એ દવાનાં એક એક ઈન્જેક્શન આપી દીધાં. જે કે, તો પણ કેટલાક લોકો એવા રહ્યા ખરા જેઓ હર્સ્વ-દીર્ઘ વચ્ચેનો ભેદ ભૂલી શકતા જ ન હતા. સરકારે એ લોકોને ગુજબેરિયામાં ખાસ ઊભી કરેલી ભાષા-યાતના છાવણીઓમાં મોકલી આપ્યા.

એ લોકોનું ત્યાં શું થયું એની હજી કોઈને ખબર નથી. પછી અમે સરકારને કહ્યું કે આપણે હવે એક પણ માણસ જોડણીદોષ કરતો નથી એની ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. એટલે સરકારે એક ઢંઢેરો પીટયો: જે માણસ આપણી ભાષામાં જોડણીભૂલ કરશે એને દસ લાખ રૂપિયાનો એવોર્ડ આપવામાં આવશે. એ ઢંઢેરો સાંભળતાં જ લોકો વળગી લાગ્યા જોડણીભૂલ કરવા. પણ, કહું તો કોઈનાથી જોડણીભૂલ થાય. તો પણ કેટલાક લોકોએ અક્ષરક્રમ આડોઅવળો લખીને સરકાર સમક્ષ એવો દાવો કર્યો કે હજી પણ આપણી ભાષામાં જોડણીદોષ શક્ય છે. એ બધાએ સરકાર પાસે દસ દસ લાખ રૂપિયા માગ્યા અને સરકારે એ

બંધાને દસ દસ લાખ આપ્યા. અમારી સરકાર સાથે જ વિકાસને વરેલી છે. ભાષા શુદ્ધ રહે એ માટે એ બંધું જ કરી છૂટવા તૈયાર છે.

એટલે સરકારે પાછા પેલા ઊંટવૈદોને બોલાવ્યા અને કહ્યું: લોકો અક્ષરક્રમમાં ભૂલ ન કરે એ માટે રસી શોધી કાઢો. ઊંટવૈદોએ ચાર દહાડામાં જ એવી રસી શોધી કાઢી. અને દસ દિવસમાં જ અમારી સરકારે તમામ લોકોને એ રસી આપી દીધી. પછી ભાગ્યે જ કોઈ અક્ષરક્રમની ભૂલ કરતું અને જે એવી ભૂલ કરતું તો એને લોકો દવાખાને લઈ જતા અને દાક્તર એને પેલી રસીનો ભારે ડોઝ આપી દેતા. જે કે, ઘણી વાર એ ડોઝની આડઅસર થતી. કેટલાક લોકો ક્યારેક પેન્ટની જગ્યાએ શર્ટ અને શર્ટની જગ્યાએ પેન્ટ પહેરવાનો પ્રયત્ન કરતા. પણ, એને જોડણીદોષ ન કહેવાય એટલે સરકારે એવી ઘટનાઓને કૌટુંબિક પ્રશ્નો તરીકે ઓળખાવી બાજુ પર મૂકી દીધેલી. મેં કહ્યું એમ અમારી સરકાર વિકાસને વરેલી છે.

એણે નક્કી કર્યું હતું કે કોઈ પણ સંજોગોમાં આપણી ભાષાને જોડણીભૂલ ન થાય એવી બનાવવાની છે. એટલે સરકારે ફરી એક વાર ઢંઢેરો પીટયો: જે કોઈ જોડણીભૂલ કરશે એને દસ લાખ રૂપિયાનો એવોર્ડ આપવામાં આવશે. એટલે કેટલાક લોકોએ આડેધડ અનુસ્વાર મૂકીને

સરકારને બતાવી આપ્યું કે જુઓ હજી પણ આપણી ભાષામાં જોડણીદોષ શક્ય છે. જે કે, આ વખતે નીતિશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે પડ્યા. એમણે એક દાર્શનિક પ્રશ્ન ઊભો કર્યો: જાણી જોઈને કરવામાં આવેલી ભૂલને ભૂલ કહી શકાય ખરી? સરકારે એક પંચ બેસાડ્યું અને એ પંચને સાડા ત્રણ કલાકમાં આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લઈ આવવાનું કહ્યું. પંચે પણ સાડા ત્રણ કલાકમાં જ એ પ્રકારના લખાણને જોડણી ભૂલ કહેવાનો ચૂકાદો આપી દીધો.

પછી, સરકારે એ લોકોને દસ દસ લાખ રૂપિયા આપ્યા અને ફરી એક વાર પેલા ઊંટવૈદોને તેડાવીને કહ્યું કે અનુસ્વારને નિયંત્રિત કરવાની દવા શોધી કાઢો. ઊંટવૈદોએ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા પણ એમને એવી દવા ન જડી. એટલામાં એક ભાષાનો જાણતલ જોશીડો આવ્યો. એણે આખી જિંદગી જોડણી સુધારાની ચળવળ ચલાવવા સિવાય બીજી કોઈ ધંધો કર્યો જ ન હતો. એણે કહ્યું: ભાષામાંથી અનુસ્વાર કાઢી નાખો. એ સાથે જ વિકાસને વરેલી અમારી સરકારે પણ જાહેરાત કરી: ભાષામાંથી અનુસ્વાર કાઢી નાખો. પછી, અમારી ભાષામાંથી અનુસ્વાર કાઢી નાખાયો. પછી સરકારે કહ્યું: જે કોઈ અનુસ્વાર વાપરશે એને ગુજબેરિયામાં મોકલી આપવામાં આવશે.

... એક બે વાદળ મંગાવો ને • મૈદુલ મકવાણા

ઓળખાણ હોય તો જરાક કહેવડાવો ને, બહુ નહિ પણ એક બે વાદળ મંગાવો ને.

હશે આગળનો બાકી હિસાબ તો પતાવી દઈશું, પ્રોમિસ ઝાડ પાંચપચ્ચી કેશે તો વાવી દઈશું, જરાક CMને કહીને ચીદી લખાવોને, બહુ નહિ પણ એક બે વાદળ મંગાવો ને.

બે આંખની શરમ પણ હવે સૂરજ ક્યાં રાખે છે, એ તો ઊગતાની સાથે જ બજાવવા લાગે છે. એ, ખાલી ચાર-પાંચ ડિગ્રી ડાઉન કરાવોને, બહુ નહિ પણ એક બે વાદળ મંગાવો ને.

આ સાહેબને ઠીક ભાઈ લીલી વાડી છે, ને ફરવાને માટે પાછી AC ગાડી છે. ઓણ રેશનિંગમાં ACનું કરાવોને. બહુ નહિ પણ એક બે વાદળ મંગાવો ને.

(૨૯/૬/૨૦૧૦, અમદાવાદ)

e.mail : makmehul@gmail.com

હવે અમારા દેશમાં વસિત ઘટી ગઈ છે, અને ગુજબેરિયામાં વધી ગઈ છે. બીજું, હવે અમારા દેશમાં કોઈ જોડણીભૂલ કરતું નથી. પણ સાંભળ્યું છે કે ગુજબેરિયાના લોકો હજી પણ જોડણીભૂલો કરે છે. પણ, આની સમાન્તરે એક બીજી પણ વિચિત્ર ઘટના બની છે: અમારા ત્યાં બાળજન્મનો દર ઘટી રહ્યો છે અને ગુજબેરિયામાં વધી રહ્યો છે. સરકારમાં વિકાસની વાત કરતા કેટલાક લોકો આ ઘટના માટે જોડણીદોષ વિનાની ભાષાને જવાબદાર ગણાવવા માંડ્યા છે. એઓ કહે છે કે સરળ જોડણીને કારણે આપણા દેશના નાગરિકો તમામ પ્રકારની સર્જનશક્તિ ગુમાવવા લાગ્યા છે.

English [f] આટલી રીતે લખાય છે: sugar, sha, schist, issue, mansion, mission, conscious, ocean, suspicion, chaperone. (Writing System: Columas, Cambridge University, 2003માંથી). તો પણ કોઈ એમ નથી કહેતું કે અંગ્રેજી સહેલી બનાવો. બીજા ક્યાં ય નહીં તો ગુજરાતમાં તો આપણે અંગ્રેજી સહેલી બનાવવાની ચળવળ ઉપાડવી જોઈએ. કેમ કે જો ગુજરાતી બાળકોને પ્રવર્તમાન ગુજરાતી જોડણીવ્યવસ્થા અઘરી પડતી હોય તો એમને અંગ્રેજી જોડણીવ્યવસ્થા પણ અઘરી પડવી જોઈએ. કેમ કે અંગ્રેજીમાં પણ એક જ ધ્વનિ માટે એક કરતાં વધારે ચિહ્નો છે અને એક જ ચિહ્ન માટે એક કરતાં વધારે ધ્વનિઓ છે. એવું તો ન જ બને કે ગુજરાતમાં બાળકો બે મગજ સાથે જનમતાં હોય. એક અંગ્રેજી ભાષા શીખવા માટે અને બીજું ગુજરાતી ભાષા શીખવા માટે. આશા રાખીએ કે જેઓ 'સરળ જોડણી વ્યવસ્થા'ની તરફેણ કરે છે એઓ આ પ્રશ્નનો પણ જવાબ આપશે. આપણી ચર્ચા સિદ્ધાન્તની છે, કોઈ વ્યક્તિની નથી. મારું કામ જે તે સિદ્ધાન્તની બૌદ્ધિક ચકાસણી કરવા પૂરતું મર્યાદિત છે.

હું એમ નથી કહેવા માગતો કે જોડણીમાં કોઈ પરિવર્તન ન જ કરી શકાય. કેટલાંક પરિવર્તનો આપમેળે થતાં હોય છે, કેટલાંક સભાનતાપૂર્વક કરવામાં આવતાં હોય છે. પણ, એ બન્ને પ્રકારનાં પરિવર્તનોમાં અનિયમિતતાઓ તો રહી જ જવાની. મરાઠી ભાષાનું ઉદાહરણ અપાયું છે. પણ, એમાં ય અંતિમે તો બે ચિહ્નો રહી જ જાય છે. મોટા ભાગના, ખાસ કરીને અમેરિકન સંસ્થાનાવાદીઓ પછીના ભાષાવૈજ્ઞાનિકો, એક વાત સાથે સંમત થાય છે કે આપણે શબ્દના લેખિતસ્વરૂપને એના સમગ્ર સ્વરૂપમાં યાદ રાખતા હોઈએ છીએ અને લખતી વખતે આપણે એ સ્વરૂપને કાળ પર ઉતારતા હોઈએ છીએ. ગુજરાતી પ્રજા જોડણીમાં ભૂલો કરે છે એની પાછળનું એક કારણ એ છે કે એની ભાષાની જોડણીવ્યવસ્થા સાથે સંકળાયેલી સ્મૃતિ ઘણી બધી નબળી પડી ગઈ છે. મોટા ભાગની ભાષાઓમાં આવું થાય છે. અંગ્રેજી ભાષા પણ એનાથી મુક્ત નથી. એનો અર્થ એ થયો કે જો આપણે જોડણી વ્યવસ્થા મજબૂત બનાવવી હોય તો આપણે સૌ પહેલાં તો એનાં કારણો શોધવાં જોઈએ. ઊંઝા જોડણી સાથે સંકળાયેલા મોટા ભાગના મહાનુભાવો એ માટે જોડણીકોશને અને એમાં આપવામાં આવેલા જોડણીના નિયમોને જવાબદાર ગણાવે છે. જે બરાબર નથી. જે જોડણીકોશના નિયમો બરાબર રચવામાં ન આવ્યા હોય તો આપણે એ નિયમોને ફરીથી રચવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. અને જે કોઈ સંસ્થાનાગત કારણોસર આપણે એમ કરી શકીએ એમ ન હોઈએ તો એ વિષે આપણે બંધાંએ વિચારવું જોઈએ. હું માનું છું કે આપણી જોડણી નબળી પડવા માટે એક બાજુ આપણી શિક્ષણવ્યવસ્થા જવાબદાર છે તો બીજી બાજુ આપણી ગુજરાતી ભાષા પરત્વેનો બદલાયેલો અભિગમ પણ જવાબદાર છે. અંગ્રેજીમાં જોડણીની ભૂલો કરતો માણસ આપણને અજ્ઞાની લાગશે. ગુજરાતીમાં જોડણીભૂલ કરતો માણસ આપણને ઝાઝો ખૂંચશે નહીં. પરિવર્તનો કરાય પણ ભાષાને ઓછામાં ઓછી 'પીડા' થાય એ રીતે પરિવર્તનો કરવાં જોઈએ.

જ્યન્ત કોઠારીની દલીલનો અર્થ એવો કરી શકાય ખરો કે જ્યાં પ્રતિકારની શક્યતા વધારે હોય અને જ્યાં વર્તમાન જોડણીવ્યવસ્થાની સ્વીકૃતિનું પ્રમાણ વધારે હોય ત્યાં જોડણી સુધારો ન કરો તો ચાલે? ગુજરાતમાં ૨૦૦૧ની વસ્તિગણતરી પ્રમાણે ૬૯.૯૭% અક્ષરજ્ઞાન હતું. એમાંના કેટલા ટકા માણસો ઊંઝા જોડણીમાં લખે છે? તમને તો ખબર છે જ્યારે અમદાવાદમાં ઊંઝા જોડણીની તરફેણમાં સરઘસ નીકળ્યું ત્યારે એમાં કેટલા માણસો જોડાયા હતા.

વાત રહી મરાઠીની. કોઠારી કહે છે કે હવે મરાઠીમાં કેવળ દીર્ઘ-ઈ જ લખાય છે પણ મેં હમણાં જ મારા મરાઠી વિષયના પ્રોફેસર સાથે વાત કરી. એ કહે છે કે મહારાષ્ટ્ર સરકારે જોડણીના નિયમો બનાવ્યા છે પણ એ એટલા બધા સંકુલ છે કે લોકો એ નિયમો વાંચતા પણ નથી. એણે એમ પણ કહ્યું કે ના, અમે હજી 'કવિ' જ લખીએ છીએ. હવે કોઠારીએ આ માહિતી ક્યાંથી લીધી છે એ વિષે એમણે કંઈ લખ્યું નથી. વધુમાં, હું પણ મરાઠી ભાષા વિષે વધારે જાણતો નથી. એ સંજોગોમાં હું "મહારાષ્ટ્ર ટાઈમ્સ"ની આજની આવૃત્તિનો એક ફકરો અહીં મૂકીશ: નદીમલા મટકલને દિલ્લીત બોલાવલે આણિ સ્ફોટકં તસેચ હેટોનેટરને ભરલેલી એક કાપડી પિશવી દિલી. તી સ્ફોટકં ૧૩ / ૭ચ્યા સ્ફોટાત વાપરણ્યાત આલે હોતે, અસેહી સાંગણ્યાત આલે. નકી યાલા દીઢ લાખ રૂપયે કમિશન મ્હણૂન મટકલ કહૂન દેણ્યાત આલે હોતે. નદીમ આણિ નકી યાંની દોન અંકિટવા ચોરલ્યા ત્યાચાચ વાપર સ્ફોટાત કરણ્યાત આલા હોતા. તસેચ અન્ય દોન બાર્ડકહી ત્યાંની ચોરલ્યા હોલ્યા પળ ત્યાચા ઉપયોગ પુઠે કરણાર હોતે મ્હણૂન બિહારમધ્યે ઠેવણ્યાત આલ્યા હોતે. ત્યાહી એટીએસને જપ્ત કલ્યા આહેત. (<http://maharashtratimes.indiatimes.com/articleshow/11602916.cms>) અહીં દિલ્લીત, આણિ, પિશવી, દિલી, જેવા શબ્દોમાં ડ્રસ્વ-ઈ છે જ્યારે ભરલેલી કાપડી, પિશવી જેવા શબ્દોમાં દીર્ઘ-ઈ છે. આ સાબિત કરે છે કે મરાઠીમાં હજી પણ ઈ-ઈ વચ્ચેનો ભેદ જળવાય છે. અને આ એ વાત પણ સાબિત કરે છે કે જ્યન્ત કોઠારી ખોટા છે.

એ જ રીતે મલયાલમ ભાષાનો પ્રશ્ન પણ જુદા પ્રકારનો છે. એક તો એ ભાષા દેવનાગરીમાં લખાતી નથી. વળી, એમાં જે ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે એ ડાયાક્રીટીક પૂરતા. અને એ પણ સંયુક્ત અક્ષરો પૂરતા. એ સુધારા વર્તમાન લેખન વ્યવસ્થાને 'ઈજા' ન થાય એ રીતે સૂચવવામાં આવેલા છે. વધુ વિગત માટે જુઓ: P. N. Kunjan Pillaiનો મલયાલમ જોડણીઆયોજન પરનો અહેવાલ. એનો અર્થ એ થયો કે અહીં પણ જ્યન્ત કોઠારી મૂળ વાત સમજવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. મલયાલમમાં જે કંઈ પરિવર્તનો લાવવામાં આવ્યાં છે એ પ્રિન્ટીંગ ટેકનોલોજીને સરળ બનાવવા માટે લાવવામાં આવ્યાં છે. એવું તો ગુજરાતમાં પણ ક્યાં નથી બન્યું. શિરોરેખા પારસી અખબારોએ કાઢી નાખી. એ જમાનામાં બે જ વિરામચિહ્નો (આમ તો એક જ ચિહ્ન) વાપરવામાં આવતાં હતાં. પછી, આપણે ધીમે ધીમે શબ્દો વચ્ચે અવકાશ મૂકતા ગયા. શરૂઆતમાં એ અવકાશની જગ્યાએ ટપકું મૂકતા હતા. પછી, એ ટપકું પણ ગયું. પછી, અંગ્રેજી ભાષાનાં વિરામચિહ્નો વાપરવા માંડ્યા. આ બંધું 'આયોજન' ભાષાવિજ્ઞાનીઓ જેને covert planning કહે છે એના જ એક ભાગ રૂપે થયેલું.

ચર્ચા કોની સાથે કરાય? આ એક દાર્શનિક પ્રશ્ન છે. ઊંઝા જોડણીના સમર્થકોને બે જૂથમાં વહેંચી શકાય. એક જૂથ પાસે ભાષાવિજ્ઞાનની ઔપચારિક કહી શકાય એવી કોઈ તાલિમ નથી. અને બીજા જૂથ પાસે ભાષાવિજ્ઞાનની તાલિમ છે પણ એ તાલિમ કાળગ્રસ્ત થઈ ગયેલી છે. એ લોકો ભાષાવિજ્ઞાની તરીકે જનમ્યા પછી મોટા જ નથી થયા. એઓ હજી વાર્ણાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનનો ધૂધરો વગાડવા કરે છે. કોઈ કહેશે કે અમે ગુજરાતી ભાષા બોલીએ છીએ, લખીએ છીએ, એટલે અમને અધિકાર છે કંઈ પણ કહેવાનો. આ તો રતિકીડાનો અનુભવી gynecologist હોવાનો દાવો કરે એવી વાત થઈ.

સ્પેનિશ ભાષાની જોડણીમાં સુધારાની બાબતમાં પણ જ્યંત કોઠારી ખોટા છે. અહીં, વિકિપીડિયામાં જે લખ્યું છે એ હું ટાંકું છું: In spite of the regular orthography of Spanish (especially when compared to English), there have been several initiatives to reform its spelling: Andrés Bello succeeded in making his proposal official in several South American countries, but they later returned to the standard set by the Real Academia Española. [21] Another initiative, the Ortografía Fonética Racional Hispanoamericana, remained a curiosity. Juan Ramón Jiménez proposed changing [ɟe] and [ɟi] to [je] and [ji], but this is only applied in editions of his works or those of his wife, Zenobia Camprubí. Gabriel García

Márquez raised the issue of reform during a congress at Zacatecas, most notoriously advocating for the suppression of [F]h[F], which is mute in Spanish, but, despite his prestige, no serious changes were adopted. The Academies, however, from time to time have made minor changes, such as allowing este instead of éste ('this one'), when there is no possible confusion. (http://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_orthography#Reform_proposals). અહીં ચોખ્ખુ લખ્યું છે કે કેટલાક જોડણી સુધારા સ્વીકાર્યા પછી સરકારે મૂળ જોડણી તરફ પાછા વળવું પડ્યું હતું.

જર્મન ભાષામાં જોડણી સુધારો કઈ રીતે અને કેવો થયો એ વિષે જાણવા માટે વાંચો: http://en.wikipedia.org/wiki/German_orthography_reform_of_1996

અને આ: Sally A. Johnson "Spelling Trouble: Language, Ideology And The Reform Of German Orthography" (Multilingual Matters Limited, 2005)

તુર્કી ભાષાની બાબતમાં પણ કોઠારી કાચા અને અધૂરા છે. તુર્કી ભાષામાં જોડણી સુધારા નથી થયા. આખી લેખન વ્યવસ્થા જ બદલવામાં આવી હતી. જુઓ: http://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_alphabet, <http://home.vicnet.net.au/~ozideas/wturk.htm>, અને આવું કરવા માટે કેટલાક સંચયનાગત કારણો જવાબદાર હતાં.

મેં શરૂઆતમાં કહ્યું હતું એમ આપણે ઝલીફ અને જોડણી વચ્ચે ભેદ પાડવો જોઈએ. ૩ અને ૨ અને ઊ (અહીં લખી શકાય એમ નહીં હોવાથી આમ આપ્યું છે), જ અને જૂ અને ઈ એ બધા ઝલીફ છે. એમાં પરિવર્તન લાવવાથી ભાષાને ખાસ પીડા નહીં પહોંચે. એ જ રીતે, ઋ-નું રાજકારણ જરા જુદા જ પ્રકારનું છે. સમગ્ર ભારતને તમે ru (Krushna) અને ri (Krishna)માં વિભાજિત કરી શકો. જો કે, હિન્દી ફિલ્મોને કારણે, અંગ્રેજીના વધતા પ્રભાવને કારણે અને આંતરિક માર્ગદર્શનને કારણે હવે ri (Krishna)નું વર્ચસ્વ વધતું જાય છે. મૂળ સંસ્કૃતમાં એ સ્વર હતો. હવે એ સ્વર નથી રહ્યો. હું તો માનું છું કે મૂળ તત્સમ શબ્દોને એ જ પ્રમાણે લખવા જોઈએ. કેમ કે આપણે જ્યારે પણ જરૂર પડે છે ત્યારે આપણે સંસ્કૃત પાસે જઈએ છીએ. જેમ કે, નવા શબ્દો બનાવવાના હોય ત્યારે હા, જે આપણે ગુજરાતી ભાષાને ડી-સંસ્કૃતાઈઝડ કરીએ અને અનુવાદ કે બીજા કોઈ પણ સંજોગોમાં જરૂર પડે ત્યારે આપણે આપણી બોલીઓ તરફ વળીએ તો કદાચ પરિસ્થિતિ જુદા પ્રકારની હશે. આપણે એમ તો કહેવાના નથી કે અમદાવાદથી મુંબઈ જવા માટે અદ્ધરિયું સવારના આઠ વાગે ઉપડશે. (અદ્ધરિયુ = વિમાન, આદિવાસી બોલીમાં)

હું સંસ્કૃતનો વિદ્વાન નથી પણ સંસ્કૃત ભાષાના આધુનિક પાણિનિ ગણાતા પ્રો. કાર્ડોનાએ ઋ અને લૃ નો સંસ્કૃત સ્વરમાં સમાવેશ કર્યો છે. જુઓ એમનું સંસ્કૃત ભાષા પરનું પ્રકરણ 'ઈન્ડો-આર્યન લેંગ્વેજીજ' પુસ્તકમાં. સંસ્કૃતને ગુજરાતી ભાષાની જનેતા ન માનતા હોઈએ તો એની સાથે ઝગડો કરીને શું કરવાનું? જોડણીકોષે જ્યારે સંસ્કૃતની તરફેણમાં જોડણી સ્વીકારી ત્યારે જ સંસ્કૃતાઈઝેશન થઈ ગયું હતું. ઊંઝા પ્રસ્તાવ હવે ડી-સંસ્કૃતાઈઝેશનની તરફેણ કરે છે. સંસ્કૃત પાસેથી લિપિ આપણે લઈ આવ્યા છીએ. એમાં કેટલાક ફેરફારો પણ કર્યા છે. હવે એ ફેરફારો રૂઢિ બની ગયા હોવાથી એમાં ઝાઝો ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. અનુસ્વાર માટે Varma, Siddheshwar (1929), Critical studies in the phonetic observations of Indian grammarians પુસ્તક જુઓ. અછડતી માહિતી માટે વિકીપીડિયાની આ એન્ટ્રી જુઓ: <http://en.wikipedia.org/wiki/Anusvara#CITEREFVarma1929>.

જોડણીનંત્રનો વિચાર કરતી વખતે ભાષાવિજ્ઞાનમાં જેને phonological awareness તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એની પણ વાત કરવી જોઈએ. આપણે બધાંએ એક વાત નોંધી હશે કે જ્યારે બાળક 'છોકરો' જેવો શબ્દ વાંચતાં શીખે છે ત્યારે એ સૌ પહેલાં 'છો' પછી 'ક' પછી 'રો' વાંચતો હોય છે. પછી શિક્ષકે એને એ શબ્દ વાંચી બતાવે અને કહે: 'છોકરો'. એ

સાથે જ બાળક પણ 'છોકરો' બોલે છે અને પછી ધીમે ધીમે એ પોતે જે શબ્દ શીખ્યો છે એના સિલેબલ વિષે સભાનતા કેળવતો જાય છે. મજાની વાત એ છે કે આ આખી પ્રક્રિયામાં શિક્ષકને પણ ખબર નથી હોતી કે એ બાળકને ગુજરાતી ભાષાનું સિલેબીકેશન શીખવાડે છે અને એ જ રીતે બાળકને પણ ખબર નથી હોતી કે એ ગુજરાતી ભાષાનું સિલેબીકેશન શીખી રહ્યો છે. અને અહીં બાળક એમ પણ નથી કહેવાનું કે હું 'છોકરો'માં 'ક' 'અ' વિના બોલું છું એટલે મારે એને ખોડો કરવો પડશે. કેમ કે, એ તો આપની ભાષાના ધ્વનિનંત્રનો એક ભાગ છે. એનો ફોનોલોજીમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે આપણે આ ફોનોલોજીકલ પ્રોસેસને પણ જોડણીનંત્રથી બહાર રાખવો જોઈએ. જોડણીનંત્રના પુનઃઆયોજન માટે આ અને આવા ઘણા બધા પ્રશ્નોની વિસ્તારથી ચર્ચા થવી જોઈએ.

ગુજરાતી ભાષામાં 'હ'નો પ્રશ્ન પણ ખૂબ પેચિદો છે. હું મર્મર ની વાત નથી કરતો. કેમ કે એ માટે હું લાયક નથી. પણ, 'બહેન' જેવા શબ્દોમાં આવતા 'હ'ની વાત કરું છું. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે કેટલીક બોલીમાં જ્યારે બે સ્વર વચ્ચે હ આવી ત્યારે એ હ દૂર થઈ જતો હોય છે. હવે જુઓ 'બહેન'માં શું થાય છે એ: bahen -> baen -> ben. પહેલાં બે સ્વર વચ્ચેનો હ નીકળી ગયો. પછી ae નો વિવૃત્ત એ થઈ ગયો. આ પણ predictable છે. એમ હોવાથી એ પણ જોડણીમાં ન આવે તો ચાલે. હું એમ કહેવા માગું છું કે જે ફોનોલોજીકલી predictable હોય એને જોડણીમાં લાવવાની જરૂર નથી કેમ કે એ તથાકથિત અનિયમિતતાની કાળજી ફોનોલોજીએ લઈ લીધી છે.

'પીઝો' અને 'રેડિયામાં' બે જુદા કિસ્સા છે. મને 'રેડિયા' શબ્દમાં રસ પડી ગયો. છેક વરસોથી ગુજરાતી વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ એવું કહેતા આવ્યા છે કે ગુજરાતીમાં એક oblique વિભક્તિ છે જે દા.ત. 'છોકરો' ને -ને લાગડીએ ત્યારે લાગે. એટલે કે 'છોકરો + ને' 'છોકરોને' બને. જો કે, હું આ વાત સાથે સંમત થતો નથી. મારું કહેવું એમ છે કે જે પુલ્લિંગને વિભક્તિ લાગે તો સ્ત્રીલિંગને કેમ ન લાગે. હજી સુધી મેં એવી કોઈ ભાષા જોઈ નથી જેમાં વિભક્તિ લિંગ પ્રમાણે નક્કી થતી હોય. પણ, પંડિત પણ આવું કહે છે, વ્યાસ પણ આવું કહે છે, દેસાઈ પણ આવું કહે છે. તમને આશ્ચર્ય થશે કે આ વિશે નર્મદે કંઈક જુદું કહેવાનું હતું. મને એના શબ્દો યાદ નથી પણ એણે એમ કહેવું કે આ કંઈ લય જેવું છે. આ વાતને મિસ્ત્રીએ જરાક આગળ વધારેલી. પણ, એ હિંમત કરીને આગળ જઈ શક્યા ન હતા. પણ, મેં એનો નિયમ શોધી કાઢ્યો છે. હું માનું છું કે આ 'રેડિયો,'નો '-ઓ' એ નિયમને કારણે -આ બને છે. મારો નિયમ કંઈક આમ છે: postposition phraseમાં આવતા તમામ પુલ્લિંગ -ઓ અને નપુસંકલિંગ -ઉ -આ બની જાય છે." હવે આ નિયમ સાવ સાદો છે પણ એને સમજાવવો ખૂબ અઘરો છે. તમે મને આ નિયમ વિગતે સમજાવવાનું ન કહેશો. પણ, આ નિયમ નર્મદ અને મિસ્ત્રીની વાતને બીજગણિતની ભાષામાં મૂકી આપે છે. હવે જે લોકો 'રેડિયોમાં' એમ કહેતા હોય એમણે આ નિયમ સ્વીકાર્યો નથી એમ કહી શકાય. એટલે કે એમણે '-ઓ'ને પુલ્લિંગ તરીકે નથી સ્વીકાર્યો પણ મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં જેમ છે એમ જ સ્વીકાર્યો છે. તમારાં બાએ એને પુલ્લિંગ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. અહીં સાચું શું અને ખોટું શું એ જરા પણ મહત્ત્વનું નથી. તમારાં બાએ ગુજરાતી ભાષાના પ્રવર્તમાન નિયમને સાચી રીતે વિસ્તાર્યો છે એમ કહી શકાય અને બીજાઓએ એને સાચી રીતે નથી વિસ્તાર્યો એમ કહી શકાય. ભાષાવિજ્ઞાનની આ જ મજા છે. એ તમને સાચા અર્થમાં લોકશાહીના ભક્ત બનાવી દે.

ઉછીના લાવવામાં આવતા શબ્દોએ પણ આપણી ભાષાનું 'ગ્રીન કાર્ડ' મેળવવું પડતું હોય છે. હું બે શબ્દો આપું. સૌ પહેલાં baby શબ્દ લો. એ શબ્દને આપણે /bebi/ તરીકે જોયો. પછી એના પાછલા -ને આપણે સ્ત્રીલિંગ તરીકે જોયો. પછી આપણે આ એક રૂપઘટક ધરાવતા શબ્દને beb + i એમ બે રૂપઘટકમાં વહેંચી નાખ્યો. પછી, એનું પુલ્લિંગ બનાવવા માટે આપણે -i ની જગ્યાએ -o લગાડ્યો. એને કારણે આપણને beb-o મળ્યો. પછી સ્વર એડજસ્ટમેન્ટ દ્વારા આપણે babo બનાવ્યો. આ બધું સાહજિક રીતે થયું. કોઈ

ભાષાવિજ્ઞાનીએ એના માટે પરિશ્રમ કરવો પડ્યો નથી. એ જ રીતે pizza શબ્દ લો. કેટલાક ગુજરાતી ભાષકોએ આ શબ્દને ‘ગ્રીનકાર્ડ’ આપવા માટે એનું રીએનાલેસિસ કર્યું. એના પાછલા -aને બહુવચનનું મૂલ્ય આપ્યું. અને એ રીતે એ પiz-a શબ્દ બનાવ્યો. પછી, એ -aને પડતો મૂકીને એની જગ્યાએ એકવચન -o લગાડ્યો. અને એક નવો શબ્દ બનાવ્યો: pizo. ચાલો, એક પીઝો મંગાવી લો ત્યારે. આવી તો અનેક અજાયબીઓ છે ગુજરાતી ભાષામાં. હું મારા ગુજરાતી ક્લાસમાં પહેલા દિવસે જ એક હોમવર્ક આપતો હોઉં છું: ચંદ્રને મામા કેમ કહીએ છીએ? જ્યંત કોઠારીએ એક મુલાકાતમાં કહ્યું છે કે ભાષાને સંસ્કૃતિ સાથે કંઈ લાગે વળગે નહીં, ત્યારે આ પ્રશ્ન ખૂબ મહત્વનો બની રહે છે.

મેં જે નિયમ આપ્યો છે એને ભાષાવિજ્ઞાનમાં ‘ધ્વનિતંત્ર-વાક્યતંત્ર વચ્ચેના વ્યવહારના નિયમ (phonology-syntax interaction rule)’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

ગુજરાતીમાં આંકડા માટે નામ છે. જેમ કે ‘એકડો’, ‘બગડો’ ‘તગડો’. જગતની બહુ ઓછી ભાષાઓમાં આવી વ્યવસ્થા છે. આપણે મૂળે વેપારી પ્રજા, ગણતરીમાં સરળતા પડે એ માટે આપણે ઘણું બધું ગોઠવી કાઢ્યું છે. બીજું, ‘અરાજકતા’ કોને કહેવી એ એક પ્રશ્ન છે. વરસો પહેલાં થર્મોડાયનેમિક્સનો બીજો નિયમ શોધાયો ત્યારે એવું કહેવામાં આવેલું કે યોગ્ય તક મળતાં સિસ્ટમ અરાજકતા તરફ જતી હોય છે. આનો વિરોધ કરતાં એક વૈજ્ઞાનિકે એમ કહ્યું કે ના, એવું નથી થતું. તક મળતાં સિસ્ટમ-૧ સિસ્ટમ-૨ બનવા તરફ જતી હોય છે. કેવળ નામ બદલતાં જ એના ગુણ પણ બદલાઈ ગયા. ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં હાઈઝનબર્ગે અનિશ્ચિતતાનો સિદ્ધાન્ત આપ્યો. વરસો પછી બોહરે એમ કહ્યું કે તમે નિશ્ચિતતા માટે ગયા તો અનિશ્ચિતતા મળી. પણ, એક વાત તો નિશ્ચિત છે કે જ્યારે અ અ હોય ત્યારે એ બ ન હોય અને જ્યારે એ બ હોય ત્યારે એ અ ન હોય. અ અ હોય કે બ હોય એ નક્કી કરી શકાતું નથી. એની ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. કહેવાનો આશય એટલો કે જે પ્રવર્તમાન જોડણીવ્યવસ્થા અરાજકતાથી ભરેલી

હોત તો આપણે સંવાદ ન કરી શકત. આખો પ્રશ્ન અહીં સિસ્ટમ-૧ની જગ્યાએ સિસ્ટમ-૨ને મૂકવાનો છે અને સિસ્ટમ-૨ના ટેકેદારો એવું માની રહ્યા છે કે સિસ્ટમ-૧માં અરાજકતા છે વગેરે, આપણી પ્રવર્તમાન જોડણીવ્યવસ્થાને થરમોડાયનેમિક્સના બીજા નિયમ વડે સમજી શકાય ખરી?

ફારસી ‘દર્વાજા’નું ગુજરાતી ‘દરવાજા’ અકારણે નથી થયું. ગુજરાતી ભાષામાં એક નિયમ છે અને આ નિયમ જગતની અનેક ભાષાઓમાં પણ છે. એને સાદી ગુજરાતીમાં સંયુક્તાક્ષર સરળ બનાવવાનો નિયમ કહે છે. ગુજરાતીમાં, ‘કર્મ’નું ‘કરમ’, ‘ધર્મ’નું ‘ધરમ’ થયું એમ ‘દર્વાજા’નું ‘દરવાજા’ થયું. જે કે, આમાં બે નિયમો કામ કરી ગયા. એક તે સંયુક્તાક્ષર સરળ બનાવવાનો અને બીજો ઝ ને જ બનાવવાનો. આ સંયુક્ત અક્ષરો મન ફાવે એમ નથી આવતા. એમાં પણ એક સિદ્ધાન્ત, જે સોનોરિટીના સિદ્ધાન્ત તરીકે ઓળખાય છે એ કામ કરતો હોય છે. દરેક ભાષામાં કેટલાક સંયુક્ત અક્ષરો હોય છે અને એ સંયુક્ત અક્ષરો અમુક જગ્યાએ જ આવે. જેમ કે, ગુજરાતીમાં ‘ક્ત’ શબ્દની શરૂઆતમાં નથી આવતો. પાલિમાં અને પ્રાકૃતમાં આ સંયુક્ત અક્ષરોનું સ્વરૂપ જુદું હતું. ગુજરાતીમાં એ રી-સંસકૃતાઈઝશનના ભાગ રૂપે આવ્યા. બાકી, ‘કર્મ’નું ‘કમ્મ’ થયેલું. પછી, ગુજરાતીમાં એનું ‘કામ’ બન્યું પણ ‘કમ્’ની જગ્યાએ ‘કર્મ’ આવ્યું અને એનું ‘કરમ’ પણ બોલાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં આજકાલ

બોલીઓમાં લખવાનું વલણ વધતું જાય છે. એ લેખકોમાંના લગભગ નવ્વાણું ટકાને આ સરલીકરણની ખબર નથી અને એથી ક્યારેક એનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરે છે તો ક્યારે ઓછો. મેં પ્રો. કાર્ડોનાના હાથ નીચે અશોકના શિલાલેખોમાં આવતા આવા અક્ષરો પર કામ કરેલું. પણ, એ કામ એક વિદ્યાર્થી તરીકેનું હતું. મેં એવું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે ‘કર્મ’નું ‘કમ્મ’ વગેરે સોનોરિટીની ઉચ્ચવચ્ચતામાં આવેલાં પરિવર્તનો જવાબદાર છે. મેં એકે એક પરિવર્તન માટે એક એક નિયમ આપવાને બદલે, એક ગ્લોબલ નિયમ આપેલો. હજી પણ એ પેપરનો ડેટા સાચવી રાખ્યો છે. – ક્યારેક એના પર કામ કરીશ એવા લોભમાં.

હું નથી માનતો કે લોકો ‘દર્વાજા’ બોલતા. આવું અર્થઘટન કરાયું છે, એમ એવું આપણા કેટલાક ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ પણ તેનું અર્થઘટન અયોગ્ય કર્યું

છે. એમણે ‘છોકરો’ શબ્દ ‘છોકો’ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. એમાં ભૂલ એક જ થઈ છે. અને એ perceptionની. સંયુક્તવ્યંજનો મેં કહ્યું એમ ખૂબ જ રસનો વિષય છે. એવા વ્યંજનો સાથે એક પ્રશ્ન પ્રથમ વ્યંજનના સ્થાનનો સંકળાયેલો છે. દા.ત. ‘સત્ય’ શબ્દ લો. બોલતી વખતે ત્ સ-ની સાથે જાય છે, જ્યારે લખતી વખતે એ ‘ય’ની સાથે જાય છે. ભાષાવિજ્ઞાનમાં આને (The property of a consonant being analysed as acting simultaneously as the coda of one syllable and the onset of the following syllable.) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા વ્યંજનો, રૂપક વાપરીને કહું તો, બે ઘર વચ્ચેની એક દિવાલ જેવા હોય છે. બંને ઘરના માલિકો એ દિવાલ પર પોતાનો માલિકીહક રજૂ કરી શકે. બીજું, ‘દરવાજા’નું ‘દરવાજા’ મેં ક્યો છે એ નિયમના કારણે થાય છે કે એના બહુવચનના કારણે એ નક્કી કરવું પડે. ‘મેં દરવાજા પર ચિત્ર દોર્યું’માં ‘દરવાજા’ મેં કહ્યું છે એ નિયમને કારણે ‘દરવાજા’ બને છે. પણ, ‘એના ઘરને ચાર દરવાજા છે’ એમાં વળી બીજો નિયમ કામ કરે છે. જ્યારે બે સ્વર પાસપાસે આવે ત્યારે એ કાં તો એકબીજામાં ભળી જાય, કાં તો બંનેમાંથી કોઈ એક બીજાથી

અલગ પ્રકારની ઓળખ કેળવી લે. ‘darvajo + o’ કરીએ ત્યારે બે ‘ઓ’ ભેગા થાય એટલે પહેલો -ઓ’ પોતાની ઓળખ બદલી નાખે. એને પેલા -ઓમાં ભળવું નથી. પછી, એમાંનો એક -ઓ ખરી પડે. એનાં પણ કારણો છે. આ બધું ખૂબ રસ પડે એવું છે પણ સરળતાથી ગુજરાતી ભાષામાં સમજાવવાનું અઘરું છે. આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનીઓ આ બધું formal ભાષા વડે પ્રગટ કરતા હોય છે. એ ભાષા હસ્તગત કરતાં વરસો લાગી જાય. એ પણ એક પ્રકારનું ગણિત જ છે.

લેખન વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં બે સિદ્ધાન્તો છે: (૧) પહેલાં વિચાર, પછી માણસ એ વિચારને વાણીમાં રજૂ કરે અને પછી એ વાણીને લેખનમાં રજૂ કરે. આ સિદ્ધાન્ત લેખનને મૂળ વિચારથી બે ડગલાં દૂર મૂકે છે. એટલું જ નહીં, આ સિદ્ધાન્ત લેખન જાણે કે વાણી પર પરોપજીવી ન હોય એવો ભ્રમ ઊભો કરે છે. આ સિદ્ધાન્ત અમેરિકન સંસ્થનાવાદે આપેલો. (૨) બીજો સિદ્ધાન્ત: પહેલાં વિચાર. પછી માણસ એ વિચારને કાં તો વાણી દ્વારા કાં તો લેખન દ્વારા રજૂ કરતો હોય છે. આ સિદ્ધાન્ત લેખનને સીધા જ વિચાર સાથે જોડે છે અને લેખનને વાણી પર પરોપજીવી બનાવતો નથી. પહેલો સિદ્ધાન્ત લેખનને એક સ્વાયત્ત તંત્ર તરીકે નથી સ્વીકારતો, જ્યારે બીજો સિદ્ધાન્ત લેખનને એક સ્વાયત્ત તંત્ર તરીકે સ્વીકારે છે. આમાંનો પહેલો સિદ્ધાન્ત આજે બહુ ઓછા લોકો સ્વીકારે છે, જ્યારે બીજો સિદ્ધાન્ત મોટા ભાગના ભાષાવિજ્ઞાનીઓ

ડાબલા હટાવી

• પંચમ શુક્લ

રીત કે રસમ ન ટકે માત્ર રોકટોકથી,
ને રિવાજ પણ ન તૂટે ખાલી તોડફોડથી.
થાય છે બધા જ વ્યથિત શુદ્ધ રોગદોગથી,
મુક્ત પણ થઈ ન શકે વ્યર્થ રોણજોણથી.
સંત્રી, મંત્રી, સાધુ, ફકીર સૌ તુલા ઉપર ચડે,
પર સદાવ્રતોય ક્યાં છે સ્થૂળ મોલતોલથી?
સામ, દામ, દંડ કશું કારગર ન નીવડે,
કામ-કાજ કાઢી જ સૌ લે છે ઓટકોટથી.
સેનભેળ કેવી રંગરંગમાં ઓગળી ગઈ?
દી’એ દાળભાતથી ને રાતે હોંચપોંચથી.
ડાબલા હટાવી કદી આજુબાજુ પણ જુઓ,
થઈ ન જવ ગાડરિયા જોજો! ઓતપ્રોતથી!

૨૫-૧૨-૨૦૧૧

છંદોલય: ગાલગાલ ગાલલગા ગાલગાલ ગાલગા

શબ્દાર્થ : રોણજોણ = રોણુંજોણું;

હોંચપોંચ (hotch-potch)= ખીચડી;

ઓટકોટ= યુક્ત-પ્રયુક્ત

<http://spancham.wordpress.com/>

સ્વીકારે છે. જેઓ ઊંઝા જોડણીને પુસ્કારે છે એઓ આમાંના પહેલા સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરે છે જે કાળગ્રસ્ત થઈ ગયો છે.

લખતી વખતે આપણે શબ્દનું ચિત્ર કાળગ પર ઉતારતા હોઈએ છીએ. અહીં ચિત્રનો અર્થ CONFIGURATION કરવાનો છે. અને એ પ્રમાણે જોડણી કરતા હોઈએ છીએ. જે જોડણી સાથે સંકળાયેલી આપણી સ્મૃતિ કાચી હોય તો આપણી જોડણી પણ કાચી જ રહેવાની. વાંચવાની પ્રક્રિયા લેખન કરતાં જુદી હોય છે. આ સંશોધન એટલું જ કહેવા માગે છે કે આપણે વાંચતી વખતે એક અક્ષર પછી બીજો અક્ષર એમ નથી વાંચતા. જે કે, જ્યારે કોઈ નવો શબ્દ આવે ત્યારે આપણે ઘણી વાર એક એક અક્ષર વાંચતા હોઈએ છીએ અને પછી એ partને wholeમાં મૂકતા હોઈએ છીએ. પણ, અહીં પણ alphabetic અને syllabic ભાષાઓ વચ્ચે ભેદ હોય છે. આમાંની પહેલા પ્રકારની ભાષાઓમાં આપણે એક એક letter પ્રમાણે જતા હોઈએ છીએ અને બીજા પ્રકારની ભાષામાં આપણે એક એક syllable પ્રમાણે જતા હોઈએ છીએ. આપણે શબ્દોને એમની અભિવાઈમાં વાંચતા હોઈએ છીએ અને એમ કરતી વખતે જે એના 'ચિત્ર'ના CONFIGURATIONમાં કોઈ દોષ હોય તો એ આપણે સુધારી લેતા હોઈએ છીએ. આ શબ્દ જરા વાંચો તો :

Pneumonoultramicroscopicsilicovolcanoconiosis. કઈ રીતે વાંચો છો તમે? હજી એકાદબે બીજા શબ્દોનો પ્રયત્ન કરો :

Pseudopseudohypoparathyroidism, Supercalifragilisticexpialidocious.
આ ગુજરાતી શબ્દ (ભદ્રભદ્રની ક્ષમાયાચના સાથે) વાંચો તો :

અગ્નિરથગમનાગમનનિર્દેશિકતામ્રલોહમિશ્રિતપટ્ટીકાસ્તંભ. જોડણીની વાત કરતી વખતે લેખન અને વાંચનની વચ્ચે ભેદ જાળવવો જોઈએ અને એ વાંચનના નિયમો લેખનના નિયમોનું પ્રતિબિંબ નથી હોતું એ વાત પણ સ્વીકારવી જોઈએ .

અહીં અંગ્રેજી ભાષાની લેખનવ્યવસ્થાના એક નિષ્ણાત કઈ રીતે જોડણી અને જોડણીના આયોજન પર વાત કરી રહ્યા છે એ જોવા જેવું છે: <http://www.childrenofthecode.org/interviews/venezky.htm>

Eyes Before Ease પુસ્તકમાં લેખક Larry Beason કહે છે કે જોડણીને અક્ષરની સાચી ગોઠવણી પૂરતા મર્યાદિત કરી નાખવાની ન હોય. જોડણી એથી પણ વિશેષ હોય છે. જોડણી એક માનવ અનુભવ છે અને એ અનુભવ માણસોને એકબીજા સાથે સંવાદ કરવાની જોગવાઈ પૂરી પાડે છે. એટલું જ નહીં, સાચી જોડણી કે ખોટી જોડણી સાથે કેટલાંક સામાજિક મૂલ્યો પણ જોડાયેલાં હોય છે. જેમ કે, અંગ્રેજીમાં ખોટી જોડણી કરનાર કરતાં સાચી જોડણી કરનારને આપણે વધારે બુદ્ધિશાળી માનતા હોઈએ છીએ. તદુપરાંત, જોડણી એક પ્રકારના સમુદાયનું (communityનું) પણ નિર્માણ કરતી હોય છે. પણ, ગુજરાતમાં આના કરતાં ઊંધું બન્યું. ઊંઝા જોડણી પછી એક જોડણીસમાજનાં બે ફાડિયાં થઈ ગયાં. જ્યારે પણ આવું થાય ત્યારે બંને ફાડિયાં પોતપોતાને સાચા સાબિત કરવામાં એમની જિદગી ખર્ચી નાખે અને મૂળ વાત બાજુ પર રહી જાય. કમનસીબી એ છે કે બંને પક્ષમાંથી એક પણ પક્ષ જોડણીની ચર્ચા કરવા માટે સજ્જ નથી. બંને પક્ષો લાગણીથી લડે છે. જે પક્ષ પોતાને રેશનાલિસ્ટ કહે છે એ પણ એટલો જ ઈરેશનલ છે જેટલો એની સામેનો પક્ષ છે. કોઈ ઉમાશંકર કે કોઈ રતિલાલ નાયક એમ કહે કે હું જીવું ત્યાં સુધી આ કે તે ન થવું જોઈએ તો એ પણ એક ઈરેશનલ દલીલ છે અને કોઈ એમ કહે કે હસ્ત-દીર્ઘ કાઢી નાખો કેમ કે એનાથી બાળકો પર વધારે ભારણ આવી જાય છે તો એ પણ એક ઈરેશનલ દલીલ છે. કેમ કે, જે બાળકો પાછાં અંગ્રેજી ભાષાની જોડણી શીખે છે. ત્યાં એમને કોગનીટીવ લોડ નથી પડતો એવું આપણે ન કહી શકીએ. જે કોઈ કામ કરવાનું હોય તો આટલું જ: જોડણીકોશના નિયમોમાં રહેલી અસંગતતા દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરો. એ માટે સૌ પહેલાં એ નિયમોની જ પુન:રચના કરો. એમ કરતાં જે જરૂર પડે તો જોડણીની વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવો.

ફેસબુક : પાંચ રચના

• બકુલ ટેલર

[એક]

ત્યાં તેણે લોગ ઈન કર્યું, ફ્રેન્ડ રિક્વેસ્ટનું કહેણ મોકલ્યું
અજાણ પહાડ-પ્રદેશથી, અજાણી નદીનું વહેણ મોકલ્યું
કોણ હશે, કેવી હશે, ગોરી કે સાંવરી હશે ?
કેવું હશે શરીર, કેવી શરીરની ગંધ હશે ?
હશે ક્યા લોહીની, ક્યા વંશ-કુળની હશે ?
કેવાં ચન્દ્ર તારા, નક્ષત્રોમાં પ્રહર બદલતી હશે ?
મને આવે હેડકી, શું તેને પણ આવતી હશે ?
કાયા વિનાની માયા, શું તેને પણ સતાવતી હશે ?

[બે]

પ્રોફાઈલમાં નામ લખ્યું છે અન્વિતા
હોય પણ ખરી, નહીંતર અન્વિતા કે મન્વિતા
રાધા, રોઝી, જુલિયટ કે જાહન્વી પણ હોય
આમ તો જાણે સ્ત્રી, ખબર નહીં પુરુષ પણ હોય
ઉંમર લખી બાવીસ, બાવન પણ હોય
અહીં કોરું કટ્ટ, ત્યાં સાવન પણ હોય
બંધ બાજીથી તે મને ખેલે છે
નામ આપી, આખા શરીરને ઠેલે છે
શું કહું, ફેસના બદલે ટેડીબર મેલે છે
(ને ટેડીબર, ન પુર્લિંગ, ન સ્ત્રીલિંગ)

સવાલ હવે એવો, અન્વિતાનો મેસેજ ટેડીબરને

આપવો ?

શરીરની અદલ-બદલમાં ક્યો નિયમ સ્થાપવો,

ઉથાપવો ?

[ત્રણ]

ફેસબુકના ફેસને હવાનાં શરીર હોય છે
મળે નહીં, ને મળવા હરદમ અંધીર હોય છે
શરૂ શરૂમાં એકમેકને એકમેકનાં સપનાં આવે
ગમે ત્યારે લોગ ઈન, લોગ આઉટ કરાવે
શરૂ શરૂમાં ઘણું ઘણું શરૂ થઈ જાય
ધારે ત્યારે દિવસ, ધારે ત્યારે રાત થઈ જાય
આમ પાછું પૂછો તો ખાસ કંઈ નહીં
મારા તમારા સમ, રીસ-મનામણાં નહીં
મળવા બેબાકળા કે વિરહે વ્યાકુળ નહીં
વૃક્ષ-વનસ્પતિ, પાંદ-ફૂલ, શોધો તો મૂળ નહીં
જે અહીં તે અહીં, ત્યાં તે બરાબર ત્યાં
આવડી મોટી પૃથ્વી પર, ખબર નહીં ક્યાં

[ચાર]

કહે છે કે ત્યાં તેની કૂખ ફરકી રહી છે
આખા-મળ્યાના આણસાર નહીં, આંખ ફરકી રહી છે
હવાનાં શરીરોને શું ગર્ભ રહે છે ?
હું તો રહ્યો અહીં, તો કોણ ત્યાં રહે છે ?

ફેસબુકના સંબંધોમાં મન હોય, માન્યું
ફેસબુકના સંબંધોમાં તન હોય, જાણ્યું ?

ખેર ! આ ખટખટ, આ કિસ્સો રહેવા દો

નવજાત શિશુને અપલોડ કરવા દો

આમ તો સ્કીન ઈમેજ સૂઘાય નહીં, પણ સૂઘીશ
મારા-તેના ચહેરાના સરવાળે, ચહેરો એક ઢૂંઢીશ
[પાંચ]

આ ફેસબુક બહું બાખડજંતર છે

કહેવા આમ આનુર, આમ મુંગુમંતર છે

ક્યારેક લાગે નામોનું આખું જંગલ છે

તલવાર-બંદૂક વિના લડાતું યુદ્ધ-દંગલ છે

ચાહો તો સુકાન વિનાનાં વહાણોનો સમંદર કહી શકો

જેના કાંઠે ઊતરે પંખીઓ, એવું એક સરવર કહી શકો

ગૂંચ હોય તો મૂક, રહેવા દે રિસ્પોન્ડ ન કર !

લોગ ઈન કર્યું હોય તો લોગ આઉટ કર !

[‘નવનીત સમર્પણ’ એપ્રિલ-2012માંથી સાભાર.]

સૌજન્ય :

<http://www.readgujarati.com/2012/04/01/facebook-five/>

મેં લ અને ળ વિષે ઊભા કરેલા એક મુદ્દાની ઠેકડી ઊડાડાઈ છે. પણ એ વાત સાચી નથી. ચાલો, આપણે નક્કી કરીએ કે 'કળા' અને 'કલા'ને બદલે બધાંએ 'કળા' જ લખવું. હવે જે ભાષાજૂથમાં 'ળ' ન બોલાતો હોય, એ ભાષાજૂથનું બાળક એમ કહે કે ના, હું 'કલા' જ લખીશ કેમ કે હું 'ળ' બોલતો નથી. પછી આપણે એને કહીશું કે ના, જે પ્રા. રમણ પાઠક કહે છે કે દરેક ભાષાનું એક માન્ય સ્વરૂપ હોય છે. અને અમે બધાંએ એ માન્ય સ્વરૂપમાં 'ળ' રાખવાનું નક્કી કર્યું છે. તો તારે એ રીતે જ લખવું પડશે નહીં તો બે માર્કસ ઓછા મળશે. પછી બાળક 'ળ' લખે છે. તો આને વધારાનો કોગિનટીવ લોડ ન કહેવાય? ભાષાવિજ્ઞાનમાં variations પર ઘણું કામ થયું છે. આ variations કાં તો મુક્ત હોય, કાં તો બદ્ધ હોય. જે મુક્ત હોય એમને મુક્ત જ રહેવા દેવાં જોઈએ. મને ખબર નથી કે 'કળા' અને 'કલા' મુક્ત variation છે કે બદ્ધ. એ માટે જરૂરી સંશોધન કરીને પગલાં લેવાં જોઈએ. ઘણી વાર બદ્ધ variations સામાજિક વ્યવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય છે. સામાજના એક વર્ગમાં એક variety વપરાતી હોય તો વળી સામાજના બીજા વર્ગમાં બીજી variety વપરાતી હોય. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં જે તે variation સામાજિક વર્ગના માર્કર તરીકે કામ કરતી હોય છે. કેવળ આવાં variations માટે જ માન્ય સ્વરૂપ નક્કી કરવાં જોઈએ. આ કામ પણ સંશોધન વગર ન થાય. હું માનું છું કે ગુજરાતી જોડણી વ્યવસ્થા સુધારા પર આટલો બધો સમય ખર્ચવાને બદલે આપણે આ પ્રકારના મુદ્દાઓ પર સંશોધન કરવાની જરૂર છે. એક વાર આપણી જોડણીવ્યવસ્થાનું ચિત્ર આપણી સમક્ષ સ્પષ્ટ થઈ જાય પછી જ એમાં પરિવર્તનની વાત કરવી જોઈએ. સામાજના દસબાર માણસો એમ કહે કે જોડણી કો બદલ ડાલો તો કાંઈ જોડણી ન બદલાય. જે આપણે એમ કરીશું તો જે ભૂલ વિદ્યાપીઠે કરી એ જ ભૂલનું પુનરાવર્તન કરીશું, વિદ્યાપીઠે પણ સંશોધન વગર, સમિતિને જે ઠીક લાગ્યું એના આધારે, નિર્ણયો લીધા છે. શું આપણે એવી જ ભૂલનું પુનરાવર્તન કરવું છે?

હવે આ વિધાનો જોવા રસપ્રદ રહેશે :

'Nevertheless, before any revisions can be made, it is essential to fully understand the hidden logic of our spelling system. Spelling irregularities are not just a matter of conventions. They also originate in the very structure of our language and of our brains. The two reading routes, either from spelling to sound or from spelling to meaning, place complex and often irreconcilable constraints on any writing. The linguistic differences between English, Italian, French, and Chinese are such that no single spelling solution could ever suit them all. Thus the abominable irregularity of English spelling appears inevitable. Although spelling reform is badly needed, it will have to struggle with a great restrictions.' (From "Reading in the Brain" by Stanislas Dehaene, 2009)

'Yet here again, great caution is needed. I suspect that any radical reform whose aim would be to ensure a clear, one-to-one transcription of English speech would be bound to fail, because the role of spelling is not just to provide a faithful transcription of speech sounds. Voltaire was mistaken when he stated, elegantly but erroneously, that "writing is the painting of the voice: the more it bears resemblance, the better." A written text is not a high-fidelity recording. Its goal is not to reproduce speech as we pronounce it, but rather to code it at a level abstract enough to allow the reader to quickly retrieve its meaning.' (From "Reading in the Brain" by Stanislas Dehaene, 2009).

મને લાગે છે કે આપણે આપણી ચર્ચા ઉપર મેં મૂકેલાં એવાં વિધાનોના સંદર્ભમાં પણ કરવી જોઈએ. ફ્લાણો સાચો અને ઢિંકણો ખોટો, હું રેશનાલિસ્ટ અને તમે બધા ઢ, એવી ભાજગડમાં પડવાનો કોઈ અર્થ નથી. તમે 'ઘોતિયાવાળા' અને અમે 'પેન્ટવાળા' એવું કહેવાનો પણ કોઈ અર્થ નથી. ઘોતિયાવાળા અને પેન્ટવાળા બંને પોતાની નગ્નતા ઢાંકતા હોય છે એ જ

કદાચ વધારે મહત્વનું હોય. વાત એમ છે કે આપણે આપણી ભાષાની જોડણીવ્યવસ્થાનું hidden logic સમજ્યા નથી. પહેલાં એના પર ફોકસ કરો.

વારંવાર એક દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે તત્સમ શબ્દોની જોડણી યથાવત્ રાખવાની કોઈ જરૂર નથી. આવી દલીલ કરનારા એક વાત કદાચ ધ્યાનમાં લેતા નથી કે જે શબ્દની જોડણી મૂળ શબ્દ પ્રમાણે હોય તો એનો અર્થ સમજવામાં આપણને ઓછી મુશ્કેલી પડે. એક સંશોધન પેપરમાં આવી દલીલ કરવામાં આવી છે: Words with spelling connections also have meaning connections. Students who understand language structure notice and use these links in meaning. If you are interested in reading more about this you may like to click on this: <http://207.250.94.98/sessionHandouts/2011/A1%20-%20Nancy%20Cushen%20White.pdf>

In search of the perfect orthography (2004) Author: Venezky, Richard L.:

Abstract: "Philologists, linguists, and educators have insisted for several centuries that the ideal orthography has a one-to-one correspondence between grapheme and phoneme. Others, however, have suggested deviations for such functions as distinguishing homophones, displaying popular alternative spellings, and retaining morpheme identity. If, indeed, the one-to-one ideal were accepted, the International Phonetic Alphabet should become the orthographic standard for all enlightened nations, yet the failure of even a single country to adopt it for practical writing suggests that other factors besides phonology are considered important for a writing system. Whatever the ideal orthography might be, the practical writing systems adopted upon this earth reflect linguistic, psychological, and cultural considerations. Knowingly or unknowingly, countries have adopted orthographies that favour either the early stages of learning to read or the advanced stages, that is, the experienced reader. The more a system tends towards a one-to-one relationship between graphemes and phonemes, the more it assists the new reader and the non-speaker of the language while the more it marks etymology and morphology, the more it favours the experienced reader. The study of psychological processing in reading demonstrates that human capacities for processing print are so powerful that complex patterns and irregularities pose only a small challenge. Orthographic regularity is extracted from lexical input and used to recognise words during reading. To understand how such a system develops, researchers should draw on the general mechanisms of perceptual learning.'

ઈતિહાસનો અભાવ નથી. ભાષાવિજ્ઞાનીઓનો દુકાળ છે. આપણી પાસે જૂની અગિયારમી સદીથી અત્યાર સુધીનો ગુજરાતી ભાષાનો ડેટા છે પણ એનું વિશ્લેષણ કરી શકે એવા વિદ્વાનો નથી. બીજું, ભાષાનું આયોજન બે રીતે થાય. એક તે પ્રગટપણે અને બીજું તે અપ્રગટપણે. પ્રેમાનંદ વિષે કહેવાય છે કે ગુજરાતી ભાષાને શું શાં-નાં મહેણાંમાંથી બહાર આવવા માટે એણે આખ્યાનો રચવાનાં શરૂ કર્યાં. એનો અર્થ એ થયો કે એ આખ્યાનોને પણ આપણે ગુજરાતી ભાષાના અપ્રગટ આયોજનના ભાગ રૂપે જોવાં જોઈએ. એ જ રીતે બીજા સાહિત્યકારોની વાત પણ કરી શકાય.

ગાંધીજીએ સામાન્ય માણસને સમજાય એવી ભાષામાં લખવાનું કહ્યું અને આપણા મોટા ભાગના સાહિત્યકારોએ એમ કર્યું. એને કારણે પંડિતો વાપરતા હતા એવી ગુજરાતી ભાષા ઝાઝી ન બચી. આ પણ અપ્રગટ ભાષાઆયોજન થયું. ભાષાઓને આધારે રાજ્ય બન્યાં ત્યારે ગુજરાતી ભાષાને એક અલગ પ્રકારનો જ દરજ્જો મળ્યો. આ ઘટના પણ અપ્રગટ ભાષાઆયોજન સાથે સંકળાયેલી છે. તમે કહો છો કે હસ્સ્વ-દીર્ઘવાળાં ચિત્રો આપણા મનમાં સ્પષ્ટ નથી. પણ, એ માટે આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ જવાબદાર છે. એ લોકોએ કોઈ ધ્યાન આપ્યું નહીં. રાજ્યે પણ ભાષાને અવગણી. આપણી લેખનવ્યવસ્થા

સાથે સંકળાયેલી સ્મૃતિ નબળી હોવા પાછળ એક બાજુ આપણું નબળું ભાષાઆયોજન જવાબદાર છે, તો બીજી બાજુ સમાજ જવાબદાર છે, તો ત્રીજી બાજુ રાજ્ય જવાબદાર છે.

તમે 'સરગ'ની વાત કરી છે પણ એ તો ધ્વનિતંત્રના નિયમ પ્રમાણે શબ્દ બન્યો છે. એને સંયુક્તાક્ષરના સરલીકરણના નિયમ તરીકે ઓળખાવી શકાય. એટલે એવા શબ્દો સમજવામાં મુશ્કેલી ન પડે. તદુપરાંત, તમે તત્સમ શબ્દોની વાત કરો છો. પણ, તમે જ કહો કે તમે જ્યારે 'મેં કેરી ખાધી' એમ બોલો છો ત્યારે 'કેરી' કર્મ છે અને 'ખાધું' ક્રિયાપદ છે એવું યાદ રાખો છો ખરા? જેમ એ વ્યાકરણ સાથે સંકળાયેલી પરિભાષા છે, બરાબર એમ જ તત્સમ પણ વ્યાકરણ સાથે સંકળાયેલી સંજ્ઞા છે. એ સંજ્ઞા શબ્દભંડોળનું વિશ્લેષણ કરવા કામ લાગે. અને એ જ પરિભાષાનો જોડણીના નિયમો બનાવવામાં પણ ઉપયોગ કરી શકાય. નિયમો માત્ર મેટાલેંગ્વેજના બનેલા હોય છે. કેટલાક નિયમો એટલા બધા કોઈ પડી ગયા હોય છે કે આપણને એની ભાષા નવી ન લાગે. તમે 'રેડિયો'નું ઉદાહરણ આપો છો. એનો અર્થ એ થયો કે લોકો કેવું લખે છે એ પ્રમાણે જોડણી કરવી જોઈએ. આ પણ ભાષા સ્ટાન્ડાઈઝેશનનો એક ભાગ છે પણ એમાં એવા લોકો પણ છે જે જુદા પ્રકારની જોડણી કરે છે. એ લોકો કોઈ પંદર વીસ તો નથી જ. વળી, એ જોડણીમાં લખતા માણસો કદાચ લઘુમતિમાં હશે, એ જોડણીમાં લખાયેલું સાહિત્ય વાંચનારા લઘુમતિમાં નથી. તો તમે એમ કહેશો ખરા કે હું વાંચનારાઓ પ્રમાણે જોડણીમાં પરિવર્તન લાવવા માગું છું?

આપણે એક વાત સમજી લેવી જોઈએ કે ગુજરાતી પ્રજા મૂળભૂત રીતે વ્યવહારુ છે. એની ભાષાસંવેદના જરા વધારે પડતી છીછરી છે. મેં અહીં એક જાહેર વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે કોઈ પણ ભાષા સંરચનાની રીતે જોતાં શ્રીમંત કે ગરીબ નથી હોતી. એના ભાષકો જ એને શ્રીમંત કે ગરીબ બનાવતા હોય છે. ગુજરાતી ભાષાનું સ્ટેટસ ઊંચું લાવવાના ઘણા માર્ગો છે પણ કમનસીબે એ માર્ગો પર રાજ્યના ટેકા વગર ચાલી શકાય એમ નથી. અને આપણું રાજ્ય હમણાં વિકાસના પંથે છે. આપણો રાજ દયાહીન થયો છે. એની વિકાસની વ્યાખ્યામાં આર્થિક વિકાસ સિવાય બીજા કશોનો સમાવેશ થતો નથી.

એક ફ્રેંચ સમાજશાસ્ત્રી બોર્દ્યુએ સરસ વાત કરી છે. એ કહે છે કે દરેક પ્રજા પાસે સાંસ્કૃતિક કેપિટલ પણ હોય છે જેમાં ભાષાનો પણ સમાવેશ થાય. એનો અર્થ એ થયો કે કેવળ આર્થિક વિકાસને વિકાસ ન કહેવાય અને કહેવાય તો એને એકાંગી વિકાસ કહેવો પડે. હું તો એમ પણ માનું છું કે જ્યાં સુધી કોઈ જોડણીવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ સામાજિક જૂથે મન ફાવે એમ જોડણી સ્વીકારવી ન જોઈએ. એ એક પ્રકારની જોડણીની બની જાય છે. ભાષા સાથે મનફાવે એમ ચેડાં ન કરાય. એક જર્મન ફિલસૂફ કહે છે એમ ભાષા મારી હયાતીનું રહેકાણ છે. પણ, ગુજરાતમાં આવું બધું ચાલ્યા કરે. અંગ્રેજી ભાષાની બદલવા માટે કેટલાં બધાં વરસોથી ઝુંબેશ ચાલે છે. તમે એક પણ અંગ્રેજી અખબાર એ જોડણીમાં છપાતું જોયું છે?

તમે થોડા વખત પહેલાં "દિવ્ય ભાસ્કર"માં આવેલા એક સમાચાર વાંચ્યા હશે. એક દારૂ પીને તોફાને ચડેલા પીએસઆઈને લોકોએ ફટકાર્યો. પશ્ચિમમાં લોકો આવું ન કરે. આ જ વાત જોડણીને પણ લાગુ પડે. જેમ પેલા લોકોએ કાયદો હાથમાં લીધો, એમ ઊંઝા જોડણીના સમર્થકોએ ગુજરાતી જોડણીને લગતા 'કાયદા' હાથમાં લીધા. હું આ બંને ઘટનાઓની વચ્ચે ઝાઝો ભેદ જોતો નથી. સવાલ એક જ છે: કઈ રીતે ગુજરાતી ભાષાના સામાજિક દરજ્જાને ઊંચો લાવવો? કઈ રીતે ગુજરાતી ભાષાને ફરી એક વાર સ્મૃતી કરવી? હવે કોઈ પ્રેમાનંદ પાકવાના નથી. હવે કોઈ નર્મદ પાકવાના નથી. હવે કોઈ ગાંધી પણ પાકવાના નથી. વરસો પહેલાં, જ્યારે દયાશંકર જોશી, યોગેન્દ્ર વ્યાસ, ઊર્મિ દેસાઈ જેવાં ભાષાવિજ્ઞાનની તાલિમ લઈ રહેલાં ત્યારે અમેરિકામાં એક પુસ્તક પ્રગટ થયેલું: Leave your language alone (Robert A. Hall, 1950) ત્યાર પછી અહીં એક બીજું પુસ્તક પ્રગટ થયું છે: Do not leave your language alone (Joshua A. Fishman,

2006). આ પુસ્તકમાં ભાષાની કાળજી કઈ રીતે રાખવી એની વાત કરવામાં આવી છે. ફિશમેને આવાં ઘણાં બધાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. એણે જોડણી વિષે પણ લખ્યું છે. આ બધું જોવું જોઈએ. હું Do not leave your language alone ની જમાનાનો જીવ છું. હું માનું છું કે ગુજરાતી ભાષાનું જબરજસ્ત ધોવાણ થઈ રહ્યું છે. આ ધોવાણ કુદરતી નથી. એ ધોવાણને અટકાવવા માટે કંઈક કરવું જોઈએ, પણ રાજ્યના ટેકા વિના એ ન થઈ શકે.

ઉચ્ચારનું રીકન્સ્ટ્રક્શન કરી શકાય. ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાનમાં એની ખાસ તાલિમ આપવામાં આવતી હોય છે. કમનસીબે આજે આપણી પાસે એક પણ ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાની નથી. છંદા ભાયાણી હતા. હવે એ પણ નથી રહ્યા. બીજું, હું એમ નથી કહેવા માગતો કે આપણે આપણા વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચાર બરાબર નથી શીખવાડ્યા. હું એમ કહેવા માગું છું કે આપણે આપણાં બાળકોને જોડણી બરાબર નથી શીખવાડી. મારી પૂર્વધારણા આટલી જ છે: જોડણીવ્યવસ્થા અને ઉચ્ચારવ્યવસ્થા બંને સ્વાયત્ત વ્યવસ્થાઓ છે. એટલે કે એક બંનેનો બે સ્વાયત્ત વ્યવસ્થા તરીકે અભ્યાસ થવો જોઈએ. એ બંને વ્યવસ્થાઓ વચ્ચે ચોક્કસ પ્રકારના સંબંધો હોય છે પણ એ સંબંધો પ્રતિબિંબના નથી હોતા. જોડણી હંમેશાં બોલાતી ભાષાનું પ્રતિબિંબ નથી પાડતી.

ગુજરાતીમાં એક ધ્વનિઘટક /ઠ/ માટે બે ગ્રાફીસ છે: અને આ એક વૈજ્ઞાનિક વર્ણન થયું. ભલે પ્રા. રમણ પાઠક આને રેશનલ ન ગણતા હોય. એમની રેશનાલિટીની સમજ બીજાઓ કરતાં જુદા પ્રકારની છે. એ જ રીતે, આપણે એમ કહી શકીએ કે એક /શ/ માટે બે ગ્રાફીસ છે: અને આ બંનેનું ચોક્કસ એવું વર્ગીકરણ થયેલું છે. જોડણીકોશના વિદ્વાનોએ જ્યારે મૂળ તત્સમ શબ્દોની જોડણી યથાવત્ રાખવાનો નિર્ણય લીધો, ત્યારે એમણે જે તે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિને, એમના ઈતિહાસનું સન્માન જાળવવાનો નિર્ણય પણ લીધો હતો. આમાં કશું ખોટું નથી. આ એક ભાષાઆયોજનલક્ષી નિર્ણય છે. જગતની ઘણી બધી ભાષાઓમાં આવા નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા છે. ઊંઝા જોડણીના મહાનુભાવો સાથે મારો એક જ ઝગડો છે: એઓ રેશનલ હોવાનો દાવો કરે છે પણ એમણે જોડણીવ્યવસ્થાનો અભ્યાસ જ નથી કર્યો. એઓ રેશનલનો અર્થ યુનિફોર્મ એવો કરે છે જે બરાબર નથી. યુનિફોર્મિટી તો એક આદર્શ છે.

તમે પૂછો છો કે આપણી સરકારને જગાડવા શું કરવું જોઈએ? મારી પાસે આ પ્રશ્નનો કોઈ જવાબ નથી. સરકારે ભાષાને ભટકતી કરી નાખી છે. પ્રજાએ પણ. ગુજરાતી ભાષાના આવા માઠા દિવસો આવશે એ વાત મેં વીસેક વરસ પહેલાં મારા એક લેખમાં કરેલી. (લેખકના મૂળ અંગ્રેજી લેખ - 'Locating a Regional Language in a Globalization Process'નો ગુજરાતી અનુવાદ, નામે 'વૈશ્વિકરણ: પ્રાદેશિક ભાષાઓ માટે મૃત્યુઘંટ', "ઓપિનિયન"ના માર્ચ 2012ના અંકમાં પ્રગટ થયેલો. : તંત્રી) તમે નહીં માનો પણ ત્યારે પણ દયાશંકર જોશીએ અને એમના એક સાથી અધ્યાપકે (પ્રો. કૌલ) મારા અભિપ્રાયના વિરુદ્ધમાં "ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ"માં એક પત્ર લખેલો. આજે એ લોકો ખોટા પડી રહ્યા છે એનો મને આનંદ છે, પણ હું સાચો પડી રહ્યો છું એનું મને અપાર દુ:ખ છે. ઊંઝા જોડણી સાથે સંકળાયેલા કેટલાક મહાનુભાવો કેટલીક બાબતોમાં એટલા બધા અજ્ઞાન છે કે આપણને એમના પર અનુકંપા આવી જાય. પ્રા. રમણ પાઠક એમાંના એક છે. એઓ એમની પુસ્તિકામાં કહે છે કે માણસનું મગજ સ્નાયુઓનું બનેલું હોય છે અને એ સ્નાયુઓનો એક અંશ ભાષા માટે જવાબદાર હોય છે. એમના શબ્દો આ રહ્યા: 'માનવેતર પ્રાણી કદાપિ બોલતાં શીખી શકે નહિ. પક્ષીઓ-પ્રાણીઓને પણ પોતપોતાની ભાષા હોય છે અને તેઓ પરસ્પર વિચારવિનિમય કરે છે એવી માન્યતા ખોટી, કેવળ લોકમાન્યતા છે. મનુષ્યને પ્રકૃતિએ આપેલી પેલી દેબ તે એના મગજનો એક એવો સ્નાયુ છે, જેના વડે તે જિલ્લાદિ મુખ-અંગોનું યથેચ્છ હલનચલન કરી શકે છે. મગજના આ ભાગને ભાષાવિજ્ઞાનમાં 'બ્રોકાઝકોર્નવોલ્યુશન' કહે છે. પ્રાણીઓનાં મગજમાં આ સ્નાયુ નથી ("ગુજરાતી લિપિ અને જોડણી, પાન નંબર: ૨). અહીં એમનું એકેએક વિધાન ખોટું છે. પશુપંખીઓને ભાષા નથી એવો દાવો અજ્ઞાનીઓ જ કરી શકે. જૂસેમિઓટીક્સ નામની એક અલગ શાખા એમની ભાષાઓ પર કામ કરી રહી છે. વળી કોકો અને બીજા કેટલાક વાંદરા ભાષા (અલબત્ત મર્યાદિત અર્થમાં) શીખ્યા છે એનું શું? સાચું

કહું તો મને ઊંઝા જોડણી સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવોનો સંપ ગમી ગયો છે. પોતાના માણસો કંઈ પણ લખે, એની ટીકા નહીં કરવાની; સામેવાળો કંઈ પણ લખે, બધાંએ તૂટી પડવાનું. એમની આ પ્રકારની વૃત્તિએ સંવાદની શક્યતાઓ મારી નાખી છે.

જોડણીકોશ સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવોએ કયા આશયથી અને કયા સિદ્ધાન્તોને વશ વર્તીને ગુજરાતી ભાષાની જોડણીનું આયોજન કર્યું છે એનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થવો જોઈએ. ત્યાર પછી, એમણે સ્વીકાર્યા હોય છતાં પણ આજે કાળગ્રસ્ત લાગતા હોય એવા સિદ્ધાન્તો વિષે ચર્ચા થવી જોઈએ. એ પણ તદ્દન એકેકેમિક (અથવા તો ભદ્ર ભાષામાં). પછી, એમાંના કેટલા સિદ્ધાન્તો આજે બદલવા જેવા છે એની પણ ચર્ચા થવી જોઈએ. જોડણીકોશનો મારો અભ્યાસ એવું કહે છે કે એ કોશ સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવોએ ક્યારેક ભાષાવિજ્ઞાનમાં જેને અમે લેવલ્યુ ઓફ એનાલેસીસ તરીકે ઓળખીએ છીએ એમની વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક ગોટાળો કરી નાખ્યો છે. એ ગોટાળો આજે ટાળી શકાય. બીજું, કોશ પ્રગટ થયા પછી એના અમલ માટે આપણે શું શું કર્યું એનો પણ અભ્યાસ થવો જોઈએ. હું જોઉં છું કે ઊંઝા જોડણી સાથે સંકળાયેલા ઘણા બધા મહાનુભાવો કોશની ટીકા કરે છે; ક્યારેક તો અસંસ્કારી ભાષામાં, પણ, એ જોડણીને લોકપ્રિય બનાવવા માટે કયા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા, એ પ્રયત્નો કેમ સફળ ન થયા, એ બધા પ્રશ્નોને સાવ બાજુ પર મૂકી ન શકાય. ત્રીજું, સ્ટાન્ડર્ડ જોડણી કાંઈ બધે જ વપરાવાની નથી, કોઈ માણસ એની પ્રેચસીને (કે એના પ્રેમીને) પત્ર લખે અને એની જોડણી ખોટી હોય તો એ આપણી ચિન્તાનો વિષય ન બને. હું એની સ્વતંત્રતાને નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયાસ નહીં કરું. પણ, એ માણસ જ્યારે કવિતા પ્રગટ કરે કે કોલમ લખે ત્યારે તો હું એવી અપેક્ષા રાખું કે એ સાચી જોડણી કરે.

ગુજરાતી ભાષાની જોડણીવ્યવસ્થામાં અત્યારે જે અરાજકતા દેખાય છે એ બે પ્રકારની છે. એક તે આંતરિક અરાજકતા, અને બીજી તે બાહ્ય અરાજકતા. આંતરિક અરાજકતા માટે હું જોડણીકોશ, સરકાર, અને પ્રજાને જવાબદાર ગણું છું. જ્યારે બાહ્ય અરાજકતા માટે હું ઊંઝા જોડણીને જવાબદાર ગણું છું. ગુજરાતી ભાષાની પ્રવર્તમાન અવદશા માટે આ બન્ને જવાબદાર છે. કોશ વગેરેને કારણે ભાષાની અંદર જોડણીમાં variations ઊભાં થયાં. બરાબર એમ જ ઊંઝા જોડણીને કારણે ભાષાની બહાર variations આવ્યાં. અત્યારે ગુજરાતી સમાજ કોશ જોડણી, ઊંઝા જોડણી અને ન તો કોશ જોડણી ન તો ઊંઝા જોડણી એમ ત્રણ વર્ગમાં વહેંચાઈ ગયો છે. આ પરિસ્થિતિ કાંઈ રાજી થવા જેવી નથી. આ પરિસ્થિતિ એ હકીકતનો નિર્દેશ કરે છે કે એક જવાબદાર ભાષકો તરીકે આપણે બધા જ નિષ્કૂળ ગયા છીએ. બધાંએ આત્મખોજ કરવાની જરૂર છે.

‘ભાષાનું વીજ્ઞાન તરીકેનું એને કોઈ ખાસ મહત્ત્વ હોય નહીં. (અને દુનીયા આખીમાં આવા જ માણસો વધુ હોય છે ! બીતાંબીતાં કહું તો ૮૦થી ૯૦% !!)’ જુગલકિશોરભાઈના આ વિધાન વિષે હું શું કહું? એક ફ્રેચ નૃવંશવિજ્ઞાનીએ કહેવું કે જે કામ ક્યોન્ટમ ફિઝીક્સ વિજ્ઞાનમાં કર્યું એ કામ ભાષાવિજ્ઞાને સમાજવિજ્ઞાનમાં કર્યું. અને તે કહે છે કે ભાષાનું વિજ્ઞાન તરીકેનું સ્થાન હોય એવું તેમને લાગતું નથી. ભાષાવિજ્ઞાનના એક સિદ્ધાન્તના આધારે એક જીવવિજ્ઞાનીને નોબલ ઈનામ મળ્યું છે. એ ભાઈએ ભાષાવિજ્ઞાનનું મોડલ લઈને રોગપ્રતિકારશક્તિનું વ્યાકરણ શોધી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાષાવિજ્ઞાનની શાખાઓની જ યાદી બનાવશો તો ખ્યાલ આવશે કે એ વિજ્ઞાન અત્યારે કેટલા ઊંચા સ્તરે પહોંચ્યું છે: મનોભાષાવિજ્ઞાન (ચિત્ત અને ભાષા વચ્ચેના સંબંધો), બાયોલિંગ્વીસ્ટીક્સ (જીવવિજ્ઞાન અને ભાષા વચ્ચેના સંબંધો), મેથેમેટીકલ ભાષાવિજ્ઞાન (ગણિત અને ભાષા વચ્ચેના સંબંધો), કોમ્પ્યુટેશનલ ભાષાવિજ્ઞાન (કોમ્પ્યુટર અને ભાષા), જીનેટીક ભાષાવિજ્ઞાન (જીન અને ભાષા), ન્યૂરોલિંગ્વીસ્ટીક્સ (મગજની રચના અને કાર્ય અને ભાષા), નૃવંશભાષાવિજ્ઞાન, સમાજભાષાવિજ્ઞાન, ફોરેન્સિક ભાષાવિજ્ઞાન (હમણાં એફ.બી.આઈ. અને સી.આઈ.એ. પણ આ પ્રકારના

ભાષાવિજ્ઞાનીઓની નિમાણુંકો કરી છે), આ ઉપરાંત કેવળ ભાષાવિજ્ઞાન તો ખરું જ. એમાં ફોનેટીક્સ, એના પણ ત્રણ ફાંટા (એના આધારે ઓટોમેટીક એન્સરીંગ યંત્રો બનાવવામાં આવ્યાં છે), ફોનોલોજી, મોર્ફોલોજી, વાક્યતંત્ર, સિમેન્ટિક્સ, શબ્દકોશવિજ્ઞાન, ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાન, આ ઉપરાંત પણ બીજાં અનેક. આ બધાં જ ભાષાવિજ્ઞાનોનો પોતાનો ઈતિહાસ છે, એમનાં પોતાનાં સંશોધન સામયિકો છે, યુનિવર્સિટીઓમાં એ રીતે એમની નિમાણુંકો થાય છે. અમારી યુનિવર્સિટીએ બેએક વરસ પહેલાં મૂળે અમદાવાદના એક પ્રશાન્ત પરીખને સંશોધક તરીકે નીમ્યા છે. એ વિશ્વના પાંચેક ટોચના ‘ગ્રેઈમ સિમેન્ટીક્સ’ના નિષ્ણાતોમાંના એક છે. એમના એક પુસ્તક વિષે નોમ ચોમ્સ્કીએ પણ લખ્યું છે અને ઈકોનોમિક્સમાં નોબલ ઈનામ મેળવનાર એક વિદ્વાને એની પ્રસ્તાવના લખી છે. હું નથી માનતો કે મારી પાસે આ વિધાનને સ્વીકારવા માટે કોઈ કારણ હોય.

‘વ્યગ્રતા કે ઉગ્રતા તે કોઈ પરિસ્થિતિનો હલ ન હોઈ શકે.’ હું સમંત થાઉં છું. પણ, બધું જ ઉત્કાંતિના ભરોસે ન છોડી દેવાય. જે અત્યારે આપણે જેટલો વિકાસ કર્યો છે એટલો વિકાસ વાનરોઓએ પણ કર્યો હોત તો એ વાનરોએ બીજા વાનરોને માણસ ન બનવા દીધા હોત. હું જે કહેવા માગું છું તે એટલું જ કે ભાષા કેવળ અભિવ્યક્તિનું જ સાધન નથી. એક ફિલસૂફી કહે છે એમ ભાષા મારી હયાતીનું ધર પણ છે અને મારી હયાતી પણ છે. આપણે એની કાળજી રાખવી જોઈએ. આપણા ઘરને શોભાવે એવાં પરિવર્તનો ગમે. પણ આપણા ઘરને પાયામાંથી જ ખાવા માંડે એવાં પરિવર્તનોને સ્વીકારતાં જરા વિચાર કરવો પડે. ગ્લોબલાઈઝેશનની પ્રક્રિયાનો એક બહુ જાણીતો સિદ્ધાન્ત આ છે: જેની માર્કેટ વેલ્યુ છે, એ જ ટકી રહે. જગતમાં ઘણું બધું એવું છે જેને આપણે માર્કેટ વ્યવહારમાં ન્યૂન ન કરી શકીએ. પ્રેમ, લાગણી, ભાષા, વગેરેનો એમાં સમાવેશ થાય છે. તમે એક વાત સમજે કે ગ્લોબલાઈઝેશનમાં જેની સાથે માનવતા સંકળાયેલી છે એ બધાનું ધોવાણ થતું હોય છે. સાહિત્ય પણ એમાં આવી જાય. હા, આ જમાનામાં માનવતાએ ટકી રહેવું હશે તો માર્કેટના તર્કશાસ્ત્રને સ્વીકારવું પડશે. મેં “ટાઈમ” સામયિકમાં એક લેખ વાંચ્યો. એમાં એક શ્રીમન્ત માણસે વિચાર્યું કે હું જ્યારે યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયામાં ભણતો હતો ત્યારે મેં જેમ્સ જેયસ વગેરે સાહિત્યકારોનો અભ્યાસ કરેલો અને એમના સાહિત્ય પાસેથી હું માનવતાના ઘણા બધા લેસન્સ શીખ્યો. તો લાવને મારા મનેજરોને પણ એ સાહિત્ય ભણાવવા દે. પછી, એ માણસે યુનિવર્સિટી ઓફ પેન.,ને દાન આપીને કહ્યું કે આ દાનમાંથી મારા મનેજરોને માનવતા ભણાવો. યુનિવર્સિટીએ એમને જેમ્સ જેયસ, ટોલસ્ટોય વગેરે ભણાવ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે એ મનેજરો નિર્ણય લેતી વખતે માનવતાનું વિચારવા લાગ્યા અને પછી પેલા ભાઈની કંપની આર્થિક નુકસાન કરવા માંડી. પેલા ભાઈએ પછી પોતાના મનેજરોને માનવતા ભણાવવાનો પ્રયોગ ત્યાં જ બંધ કરી દીધો. હું માનું છું કે ગ્લોબલાઈઝેશનના દૃષ્ટ્યમાં જ માનવતાને સ્થાન નથી અને જે હોય તો એવી માનવતા માટે જ જેની બજારમાં કિંમત ઉપજે.

ભાષાવિજ્ઞાનના મૂળે બે અભિગમ: એક descriptive અને બીજો prescriptive. એક જમાનામાં prescriptive અભિગમને આપણે વિજ્ઞાન તરીકે નહોતા સ્વીકારતા. પણ હવે અભિગમ બદલાયો છે. ભાષા આયોજન માટે, ભાષાનિભાવ માટે એ અભિગમની જરૂર ઊભી થઈ છે. હું માનું છું કે જે ભાષાઓ પર ભાષાબદલાવો કે ભાષાના ધોવાણનો ખતરો ન હોત તો આ અભિગમ કદાચ હજી પણ ન સ્વીકારાત. જોડણી આયોજનનો અને જોડણી નિભાવનો પ્રશ્ન prescriptive અભિગમ સાથે સંકળાયેલો છે. મેં આ અગાઉ પણ કહ્યું છે કે દરેક પ્રજા એની ભાષાનો બે રીતે નિભાવ કરે. એક રીત તે પ્રગટ અને બીજી તે અપ્રગટ. શબ્દકોશ જ્યારે જોડણીના નિયમો બનાવ્યા ત્યારે એની સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવોએ પ્રગટપણે એનો નિભાવ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. પણ, એ નિભાવ માટે આપણે, એટલે કે પ્રજાએ કે સરકારે, જોઈએ એવાં પગલાં ન લીધાં. એને કારણે એનો નિભાવ યોગ્ય રીતે ન થયો અને અને એને કારણે જોડણીના સ્તરે એક પ્રકારની અરાજકતા ઉમેરાઈ. એમાં વળી ઊંઝા

જેડણી ચળવળ સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવોએ વધારે અરાજકતા ઉમેરી. એમણે પોતાની જેડણીવ્યવસ્થા અમલમાં મૂકી દીધી. હું માનું છું કે આ એક ભૂલ છે. આવું ભાગ્યે જ કોઈક ભાષામાં બને. જ્યાં સુધી કોઈ નવી જેડણી વ્યવસ્થા સ્વીકારાય નહીં ત્યાં સુધી એ માટેની ચળવળ ચાલુ રખાય પણ એનો અમલ તો ન જ કરાય. અંગ્રેજીમાં પણ વરસોથી જેડણી આયોજનની ચળવળ ચાલે છે. પણ, એ જેડણીમાં ભાગ્યે જ પુસ્તકો લખાય છે કે સામયિકો નીકળે છે. જર્મનીમાં જેડણી વ્યવસ્થા બદલી તો કેટલાક લોકો અદાલતમાં ગયેલા. એમણે કહેવું કે અમને જૂની જેડણી વ્યવસ્થા પ્રમાણે લખવાનો અધિકાર છે. અદાલતે એ અધિકાર માન્ય રાખેલો.

કોણ જાણે કેમ પણ આપણે જેડણી ચર્ચાને ખૂબ જ અંગત સ્તર પર લઈ જતાં અચકતા નથી. ઘણા લોકો લગભગ ગાળાગાળી પર આવી જતા હોય છે. હું નથી માનતો કે કેવળ જેડણી 'સરળ' બનાવવાથી ગુજરાતી ભાષાનું ધોવાણ અટકી જશે. જેડણી સાથે સમાજ પણ જોડાયેલો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં જેડણીની ભૂલ કરતા માણસને આપણે સરળતાથી 'અભાણ'ની કક્ષામાં મૂકી દઈશું. પણ, ગુજરાતી ભાષામાં જેડણી ભૂલ કરતા માણસને આપણે ભાગ્યે જ એ કક્ષામાં મૂકીશું. આવું કેમ થતું હશે. મને લાગે છે કે દરેક ભાષાની જેડણીવ્યવસ્થા સાથે એક પ્રકારની સમાજિક સહનશક્તિ પણ જોડાયેલી છે. ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ ભૂલ કરે તો એને સહન કરી લેવાની શક્તિ આપણે વિકસાવી લીધી છે. એ માટે કદાચ આપણું જેડણીતંત્ર પણ જવાબદાર હોઈ શકે. અંગ્રેજીમાં જેડણીભૂલ થાય તો એનાથી જે violence થાય છે એના પ્રમાણમાં ગુજરાતીમાં થતી જેડણી ભૂલનું violence કદાચ બહુ ઈજા પહોંચાડે એવું નહીં હોય. કેમ કે, આપણી જેડણી વ્યવસ્થા અક્ષર (સિલેબલ) આધારિત છે, નહીં કે આલ્ફાબેટ આધારિત.

મને તો એ વાત જ સમજાતી નથી કે શા માટે આપણે જેડણી સુધારાને જીવન મરણનો પ્રશ્ન બનાવી દીધો છે? શા માટે આપણે દસ પંદર જણા એકબીજા સાથે લડ્યા કરીએ છીએ? શા માટે તક મળે તો આપણે એકબીજાને અજ્ઞાની જાહેર કરી દઈએ છીએ? જેડણી આયોજન કરવું જરૂરી છે એની હું ના પાડતો નથી. પણ, એ માટે કોઈ બીજી ભાષાઓની જેડણીવ્યવસ્થા પર થયેલાં સંશોધનો જોવા કે એમના વિષે વિચારવા કેમ તૈયાર નથી? પોતાને રેશનાલિસ્ટ તરીકે ઓળખાવતા વિદ્વાનો પણ કેમ આ દિશામાં જતા નથી? ભાષાવિજ્ઞાન કાંઈ મેડિકલ સાયન્સ નથી કે એ કોઈક દવા બનાવે અને એનાથી લોકોનું સ્વાસ્થ્ય સુધરે. પેલો ટૂંકો ઘણાને યાદ હશે. સંસ્કૃતના વિદ્વાન એક હોડીમાં નદી ઓળંગી રહ્યા હતા ત્યારે એમણે એ હોડીના નાવિકને પૂછ્યું: ભાઈ, તે પાણિનિનો અભ્યાસ કર્યો છે? પેલાએ ના પાડી. તો વિદ્વાને કહ્યું: તો તો તારી અડધી જિંદગી પાણીમાં ગઈ. પછી થોડી વારમાં હોડી ડૂબવા માંડી. એટલે પેલા નાવિકે પૂછ્યું: સાહેબ, તમને તરતાં આવડે છે? પેલાએ કહ્યું: ના. તો નાવિકે કહ્યું: તો તમારી આખી જિંદગી પાણીમાં ગઈ. મને આ ટૂંકકામાં એક જ વાત ગમી: વિદ્વાને એક વાત સમજવી જોઈએ કે વ્યાકરણથી હોડી ન ચાલે. વ્યાકરણનું એ કામ જ નથી. હું તો એટલું માનું કે ગુજરાતી ભાષાની જેડણીવ્યવસ્થાના આયોજન માટે સરકારે એક સમિતિ નીમવી જોઈએ. એ પહેલાં ભૂતકાળના બધા જ નિર્ણયોને અભરાઈએ પર ચડાવી દેવા જોઈએ. એમાં શબ્દકોશના નિર્ણયોનો પણ સમાવેશ થાય. અને આખો પ્રશ્ન નવેસરથી વિચારવો જોઈએ. એમાં ન તો ઊંઝા ચાલે, ન અમદાવાદ ચાલે. મને ઘણી વાર થાય છે કે આપણા જેડણી આયોજન સામે એક જ પ્રશ્ન છે: જે ભાષામાંથી આપણે સતત શબ્દો લાવ્યા કરીએ છીએ એ સંસ્કૃત ભાષા સાથે આપણે જેડણીના સ્તરે કેટલો અને કેવો સંબંધ રાખવો? અને શા માટે? આ બાબતમાં કોઈ શાસ્ત્રીય દલીલો કરશે તો ગમશે.

ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપકો જ નહીં, લેખકો પણ વ્યાકરણની અસંખ્ય ભૂલો કરે છે. મેં તાજેતરમાં હિમાંશી શેલતના એક પાનાના લખાણમાં વ્યાકરણના અને કથનને લગતા નહીં નહીં તો પંદરેક દોષો શોધી બતાવેલા. એ બતાવે છે કે આપણા મોટા ભાગના શિક્ષકો અને સર્જકો ગુજરાતી ભાષા પરનું

નિયંત્રણ ગૂમાવી રહ્યા છે. કમનસીબે એમાં હિમાંશીબહેન એકલાં નથી. જીવદયાથી (લોકોને સહેલું પડે એ માટેની જીવદયા) જેડણી સુધારો કરવાથી આ પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફેર પડે એમ મને નથી લાગતું. આપણે ગુજરાતીઓ સાપ પણ સંઘરવામાં માનીએ. કદાચ એ પણ ક્યારેક કામ લાગે. આ પ્રકારનો વ્યવહારવાદ પણ ગુજરાતી ભાષાના ધોવાણ માટે જવાબદાર છે. કાણા મામાથી ચલાવી લેવાની ટેવ પડી જાય પછી એક તબક્કો એવો આવે કે આપણને સારા મામા જ ન ગમે.

સો વાતની એક વાત. જેડણીની ચર્ચા કરતાં પહેલાં એ ચર્ચા કરવા માટેની લાયકાત કેળવવી જોઈએ. એ વિષય સાથે સંકળાયેલા પાયાના ગ્રંથોનું સેવન કરવું કરવું જોઈએ. લેખનવ્યવસ્થા શું છે? ગુજરાતી લેખનવ્યવસ્થાનો કઈ રીતે વિકાસ થયો છે? જેડણીવ્યવસ્થા શું છે? એને અને ધ્વનિતંત્રને અને રૂપતંત્રને શું સંબંધ છે? વાંચન અને લેખનને જેડણી સાથે શું સંબંધ છે? સમાજ અને જેડણીવ્યવસ્થાની વચ્ચે કોઈ સંબંધ છે ખરો? ટેકનોલોજી અને જેડણીવ્યવસ્થાની વચ્ચે કયા પ્રકારનો સંબંધ છે અને હોવો જોઈએ? ચિત્ત (બ્રેઈનના અર્થમાં) અને જેડણી વચ્ચેના સંબંધો વિષે વિદ્વાનોએ શું કહેવાનું છે? અક્ષરજ્ઞાન અને જેડણી વચ્ચેના સંબંધો વિષે વિદ્વાનો શું કહે છે? આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નો પર ચર્ચા કરવાની લાયકાત કેળવ્યા વગર એની ચર્ચા કરવા બેસીએ તો એમાં 'રેશનાલિટી' કરતાં 'ઈમોશનાલિટી' વધારે આવે. (અહીં જાણી જોઈને અંગ્રેજી શબ્દો વાપર્યાં છે.) અને એવું થાય ત્યારે આપણે પેલા રૂઢિચૂસ્તોની જેમ આપણો કક્કો ખરો કરવા વિવેક બાજુ પર મૂકતા થઈ જઈશું. શું આપણે આવું કરવું છે? જેને એ દિશામાં જવું હોય એ જાય. હું એ દિશામાં જવા નથી માગતો.

(ગોવિંદભાઈ મારુના બ્લોગ "અભીવ્યક્તી" [<http://govindmaru.wordpress.com/>] પરની ચર્ચામાંનો મહદ્ અંશ)
e.mail : basuthar@gmail.com

અમે અલ્ટ્રા ફેશનેબલ લોકો

• નીરવ પટેલ

અમે ખૂબ વરણાગિયા જાતિના લોકો છીએ -
અમારા વડવા તો ત્રણ બાંયનું ખમીસ પહેરતા હતા.
એમના વડવાના વડવા તો
કફનને જ કામળીની જેમ અંગે વીટાળતા હતા.
એમના વડવાના વડવાના વડવા તો
નરી ચામડી ઓઢીને જ ફરતા હતા.
હુંય કાંય ઓછો વરણાગિયો નથી -
સી.જી.રોડનાં શો રૂમ સામેની કૂટપાથ વાળતો હતો
ને શેઠે આપ્યું
કાંઠલા વગરનું, બટન વગરનું, બાંય વગરનું એક બાંડિયું.
તે સલમાન ખાનની જેમ છાતી કાઢીને ફરું છું
ને સંજય દત્તની જેમ બાવડાં બતાવું છું સવાણીઓને.
જાતવાન જુવાનિયા તો
મારા લિબાસનું લેબલ જોવા અધીરા થઈ ઊઠે છે.
બિચ્યારા ...
મારી બોચીને અડક્યા વિના કેમ કરી ઓળખે
કે આ તો ઓડ-સાઈઝનું પીટર ઈંગ્વેન્ડ છે !

સૌજન્ય : http://gujaratidalitkavita.blogspot.co.uk/2011/05/blog-post_1928.html

આગામી ૨૭મી જૂને ગુજરાતી વિશ્વકોશના ટ્રસ્ટ અને સ્ટાફ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર ૯૫મા વર્ષમાં પ્રવેશશે. શિક્ષણનિષ્ઠા, સાહિત્યનિષ્ઠા અને નાટ્યનિષ્ઠાને કારણે જાણીતા ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે આચાર્યપદેથી સાઠમા વર્ષે નિવૃત્તિ લીધી. એ પછી એમની નિષ્ઠા-ત્રિવેણીમાં વિશેષભાવે એમની એક ચોથી નિષ્ઠાનો ઉમેરો થયો તે વિશ્વકોશ-નિષ્ઠાનો ! આયુષ્યના ૬૭મા વર્ષે એમણે વિશ્વકોશનું ભગીરથ કાર્ય શરૂ કર્યું. શ્રી સાંકળચંદભાઈ પટેલના હુંફાળા સાથ-સહકારથી એમના આ વિશ્વકોશના યજ્ઞનો પ્રારંભ થયો. એકાદ વર્ષમાં તો સાંકળચંદભાઈએ વિદ્યાલય લીધી, પરંતુ એમની ભાવના ધીરુભાઈ માટે મજબૂત પીઠબળની બની રહી. ધીરુભાઈ હંમેશાં વિશ્વકોશની પ્રિવૃત્તને જગન્નાથના રથ સાથે સરખાવે છે. એના આરંભથી જ એમને અનેક તેજસ્વી વિદ્વાન લેખકોનો આ કાર્યમાં સાથ મળતો રહ્યો – પછી એ વિદ્વાનોમાંથી કોઈ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ હોય, કોઈ પોતાના ક્ષેત્રના નિષ્ણાત હોય, કોઈ કવિ કે મેનેજમેન્ટ-નિષ્ણાત હોય, આચાર્ય કે અધ્યાપક હોય કે પછી કોઈ ડૉક્ટર હોય-પણ એ સહુ કોઈ વિશ્વકોશના આ યજ્ઞમાં પોતપોતાની રીતે સમિધ અર્પવા લાગ્યા.

જુદા જુદા વિષયના તજજ્ઞો અને અધ્યાપકોની ધીરુભાઈ ખોજ કરતા જ રહે અને કોઈ વિદ્વાન મળે એટલે એમને પ્રેમપૂર્વક બોલાવે અને સ્નેહથી આ કામમાં જોડી દે. વિશ્વકોશને સમાજના કોઈ એક જ વર્ગનો નહીં, પણ તમામ વર્ગનો સહયોગ મળ્યો – સંતો, શ્રેષ્ઠીઓ, વિજ્ઞાનીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ વગેરેનો અને ધીરે ધીરે એનો વ્યાપ વધતાં સમાજસેવકો તથા ગ્રંથાલયનિષ્ણાતોએ પણ વિશ્વકોશમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું.

એના ૨૫મા ગ્રંથ માટે જૂનાગઢની કૃષિ યુનિવર્સિટીના મદદનીશ ગ્રંથપાલશ્રી કાંતિલાલ ઠાકરે પાંચ લાખ રૂપિયાની રકમ આપી; એટલું જ નહીં, પણ આયુષ્યના અંતિમ વર્ષમાં જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથશ્રેણી માટે બીજા પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા. આમ, વિશ્વકોશની પ્રિવૃત્તની સુવાસ એવી ફેલાતી રહી કે ચોમેરથી ઉમળકાભર્યો સહયોગ મળવા લાગ્યો.

ધીરુભાઈ પાસે કામ કરવું એટલે સતત ખરે પગે રહેવું પડે. એ એકેય કામ ભૂલે નહીં અને જે કામ ગઈકાલે સોંપેલું હોય તે આજે થયું કે નહીં, એ પૂછવાનું – તેનો હિસાબ લેવાનું કદી ચૂકે નહીં / એમની આવી ચિવટને પરિણામે જ ટૂંકા ગાળામાં 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'નો પ્રકલ્પ પૂરો થઈ શક્યો.

હૃદયરોગના હુમલાને કારણે હોસ્પિટલના ICCU યુનિટમાં સૂતાં સૂતાંયે તેઓ સંસ્થાનાં બાકીનાં કામોની સૂચના આપતા રહ્યા એવું બન્યું છે. ક્યારેક વિદેશ જવું પડ્યું હોય તો ત્યાંથી પણ વખતોવખત ફોન કરીને વિશ્વકોશ અંગેની કામગીરી યોજનાબદ્ધ રીતે બરાબર ચાલતી રહે તે જોવાનું

તેઓ ચૂકતા નહીં. કોઈ અધ્યાપક કે કર્મચારીથી કામમાં વિલંબ થાય તો એને ઠપકો આપવાની એમની રીત પણ અનોખી. એની સાથે હસતાં હસતાં એવી રીતે વાત કરે કે પેલી વ્યક્તિને પોતાને કામમાં વિલંબ થયા બદલ ક્ષોભ થાય અને તે પોતે જ પછી પોતાનું કાર્ય ઝડપથી પૂર્ણ કરીને ફરીથી એમની આગળ હાજર થઈ જાય.

એમના વિદ્યાર્થીઓ તરફ તો એવો પ્રેમ કે ચંદ્રકાન્ત શેઠ એમ કહે કે આવતીકાલે હું નથી આવવાનો તો એમને ન ગમે. અમેરિકાથી આવતા મહેન્દ્રભાઈ અમીન કે પ્રાગજીભાઈ ભાંભી પાસે એ કલાકોના કલાકો બેસે, એમને માર્ગદર્શન આપે અને એ રીતે પ્રવીણ દરજ્જા, મણિલાલ પટેલ જેવા વિદ્યાર્થીઓ આવે ત્યારે બધું કામ બાજુએ મૂકીને એની સાથે લાંબા સમય સુધી વાત કરે.

એમની નિઃસ્પૃહી વૃત્તિનો વારંવાર અનુભવ થતો રહ્યો છે. કોઈ એમની બહુ પ્રશંસા કરે, તો હસતાં હસતાં કહે કે "હું મૃત્યુ પામ્યો હોઉં તેવું મને લાગે છે!" વળી તેઓ એક મૂર્તિકારની વાર્તા પણ ત્યારે યાદ કરે. એ મૂર્તિકાર સુંદર મૂર્તિઓ સર્જતો હતો. એણે પોતાના જેવી જ અનેક મૂર્તિઓ સર્જી હતી. યમરાજ જ્યારે એને લેવા આવ્યા ત્યારે એમને પણ ખ્યાલ ન આવ્યો કે આ બધી મૂર્તિકારની મૂર્તિઓ વચ્ચે એનો ઘડનાર મૂર્તિકાર કયો ! યમરાજે સહે તુક મૂર્તિકલાની પ્રશંસા કરવા માંડી એટલે તુરત જ પેલો મૂર્તિકાર બોલી ઊઠ્યો કે 'આ મૂર્તિઓ તો મેં બનાવી છે' અને યમરાજે તુરત જ અસલી મૂર્તિકારને ઉપાડી લીધો. આવી આવી વાતો કરી તેઓ પોતે પ્રશસ્તિથી પોતાને બચાવતા રહે છે.

વિશ્વકોશનાં વિવિધ સંકુલો સાથે દાતાનું નામ જોડવામાં આવે છે. ધીરુભાઈએ વિશ્વકોશના લલિતકલા કેન્દ્ર માટે દસ લાખ રૂપિયાનું દાન આપ્યું. મેં પૂછ્યું, "આનું નામ 'ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર લલિતકલા કેન્દ્ર' રાખીશું?" ત્યારે એમણે કહ્યું "નાં, આનું નામ તો 'વિશ્વકોશ લલિતકલા કેન્દ્ર' જ રાખવું."

એક એક ગ્રંથનો વિમોચન સમારંભ થતો જાય અને એમનામાં નવા ઉત્સાહનો સંચાર થતો જોવા મળે. ક્યારેક એમ કહેતા કે 'વૃદ્ધ દેહમાં આ ગ્રંથવિમોચનના અવસરથી નવી ચેતનાનો સંચાર થાય છે અને આગળ વધવાનો નવો ઉત્સાહ જાગે

છે.' ક્યારેક હસતાં હસતાં કહે પણ ખરા કે 'કામનું આયોજન હજી ઘણાં વર્ષો જીવવાનું છે એ રીતે કરવું અને કામનો અમલ આવતીકાલે જીવતા નયે રહીએ તે રીતે કરવું.'

ધીરુભાઈનાં કેટલાંક કાર્યો સદાય યાદ કરાશે. ગુજરાતના સાવ છેવાડે આવેલી, રેલવેસ્ટેશનની પણ સુવિધા ન ધરાવતી મોડાસા જેવી અણદીડી ભોમ પર ગ્રામીણ વિસ્તારની કોલેજોને માટે આદર્શરૂપ શિક્ષણ-સંકુલનું સર્જન કર્યું. સર્જક અને ચિંતક શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ વિશેનું એમનું સાહિત્યક કાર્ય પંડિતયુગીન એક પ્રખર પ્રતિભાનું સર્વગ્રાહી અને સમતોલ દર્શન કરાવી રહે છે.

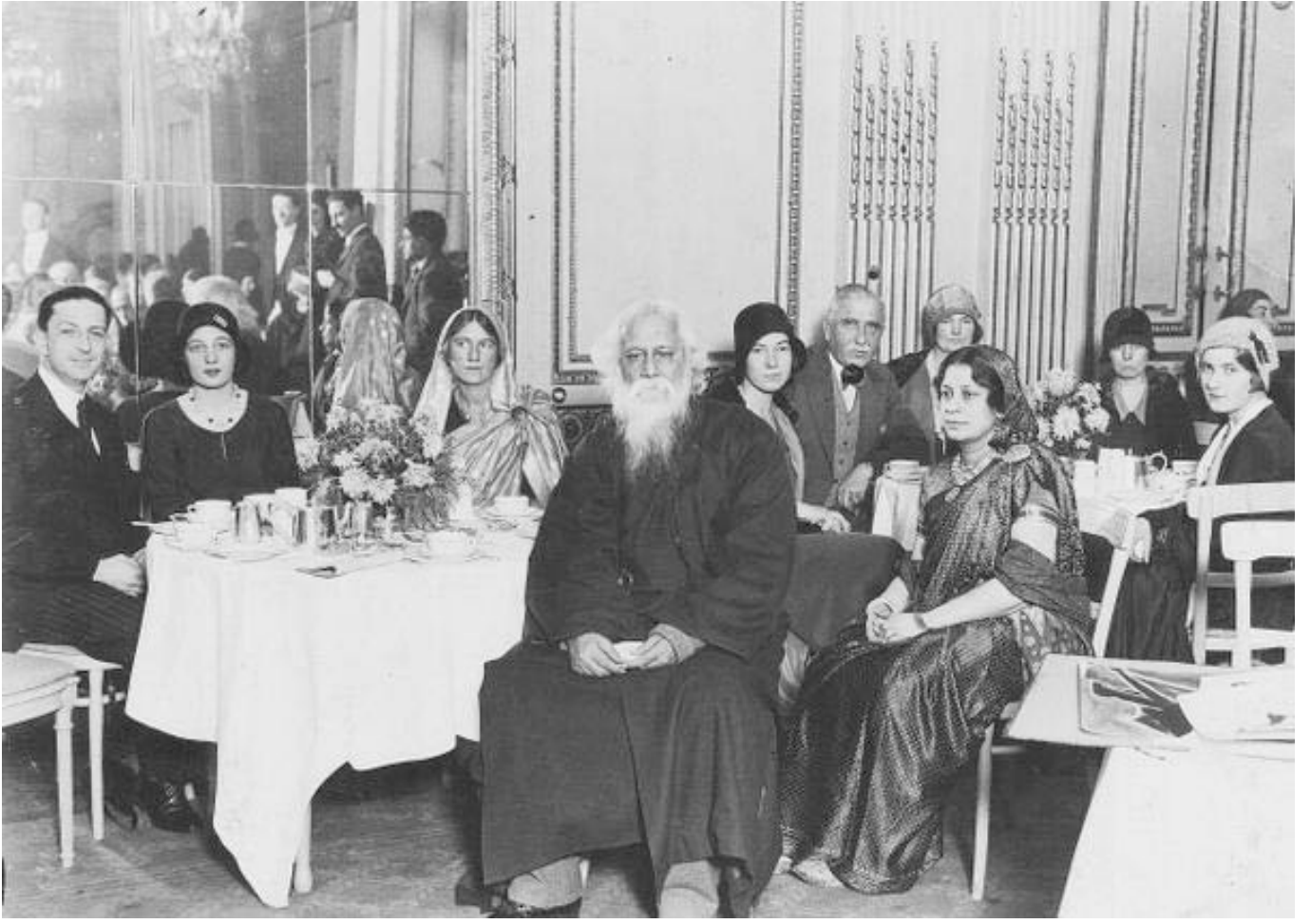
૧૯૪૨ ના આઝાદીના આંદોલન સમયે વિદ્યાર્થીઓ પર ગોળીબાર કરવા ઘસી જતા પોલીસ-અધિકારીને અટકાવવા જતાં એમણે ખાસ્સી ઈજા હિંમતપૂર્વક વહોરી લધેલી.

વળી વિશ્વકોશની પ્રિવૃત્તની સાથોસાથ એમની સાહિત્યસર્જનની પ્રિવૃત્ત પણ અનવરત ચાલતી રહી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં વ્યક્તિગત રીતે ઈતિહાસ-લેખનના જે પ્રથમો થયા તેમાં કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, કનૈયાલાલ મુનશી, વિજયરાય વૈદ્ય અને અનંતરાય રાવળ પછીનો એક મહત્ત્વનો પ્રયોગ તે ધીરુભાઈ ઠાકરના ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખાના પાંચ ખંડો છે. તે ખંડોનું નવસંસ્કરણ પણ એમનું ચાલતું રહેલું હોય છે. તેમણે ૨૦૦૦લમાં પાબ્લો નેરુદાના "Memoirs" નો અનુવાદ શરૂ કર્યો, જે "સત્યની મુખોમુખ" નામે તૈયાર થયો. એ અનુવાદ કરતી વેળા તેઓ કહેતા કે આ અનુવાદ પૂરો થશે ત્યાં સુધી તો હું જીવવાનો 'હજી પાબ્લો નેરુદાનો અનુવાદ પૂરો થવામાં હતો ત્યાં તો ઘણાં વર્ષોથી એમના મનમાં સાહિત્યના કેટલાક વાદ-વિવાદોની ચર્ચા કરતું પુસ્તક આપવાની જે ભાવના ઘોળાતી હતી તે પુસ્તક તૈયાર કરવાનું શરૂ કરી દીધું અને હજી ૨૦૧૧માં એ પ્રગટ થાય ત્યાં તો 'ગાંધીજી અને પાંચ સાક્ષરો'નું પસ્તક પણ આ વર્ષે આપણને આપ્યું, આવાં પુસ્તકો તૈયાર કરતી વેળાએ મહત્ત્વના એકેય સંદર્ભગ્રંથ જોવાનું તેઓ ચૂકે નહીં. કનૈયાલાલ મુનશીનું અંગ્રેજી પુસ્તક 'ગુજરાત એન્ડ ઈટ્સ લિટરેચર' મળતું નહોતું તો શ્રી દીપક મહેતા દ્વારા ફાર્બસ સભામાંથી તે મગાવીને જ રહ્યા.

૯૫મા વરસેય એમની સારસ્વતસાધનાનો દીપક જરાયે ઝાંખો થયો નથી, બલકે એ વધુ ને વધુ પ્રકાશ આપી આસપાસનાં સૌને પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન આપતો રહે છે. જેમ કાવ્યપુરુષની આપણે ત્યાં કલ્પના થઈ છે, તેમ વિશ્વકોશપુરુષનીયે આપણે કલ્પના કરી શકીએ. એ પુરુષને ચરણે પોતાનું સર્વસમર્પણ કરીને ધન્ય થનાર ધીરુભાઈને આપણે વંદન કરીએ. પરમાત્મા એમને સર્વથા ને સર્વદા વધુ ને વધુ પ્રસન્નતા અર્પતા રહે એ જ સદ્ભાવના.

(સદ્ભાવ : "વિશ્વવિહાર"માંથી)

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું ...

લાંબા અરસાથી ઈન્ટરનેટ જગતમાં આ અને આવી આવી છબિઓના સંપુટો હર્યાહર્યા કરે છે. ઈન્ટરનેટી ધુબાકા લઈ તરતા આવા એક વીજળિક સંદેશામાંથી, આ ઉપર લીધી છબિ અહીં પ્રગટ કરીએ છીએ. આ છબિ 1931 વેળા લેવાઈ હોવાની માહિતી આ ફોટા સાથે મુકાઈ છે. લંડનની 99 ગાવર સ્ટ્રીટ ખાતે આઠ જાન્યુઆરીએ ગુરુદેવના માનમાં એક સત્કાર સમારંભ યોજાયેલો. લંડનના અખબારોમાં 15 ફેબ્રુઆરી 1931ના આ છબિ પ્રગટ કરાયેલી તેમ કહેવાયું છે.

આમ જનતા દ્વારા આ સત્કાર સમારંભ ગોઠવાયો હતો, તેમ નોંધાયું છે. ચિત્રમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કેન્દ્રમાં વિરાજમાન છે. એમની જમણે પડખે ભારતીય વેપભૂપામાં એક ભારતીય સન્નારી દોખાય છે, જ્યારે મેજની પેલી કોર, એક બીજાં બાનુ ય ભારતીય વેપભૂપામાં નજરે ચડે છે. જો કે છબિ માંહેનાં કોઈનાં નામઠામની સગડ મળી શકી નથી !

રવિ ઠાકુર 1878ના અરસામાં, પહેલવહેલા ઈંગલેન્ડ આવ્યા હતા, અને બ્રાઈટનની એક નિશાળમાં એમની ભણવાને સારુ ભરતી કરવામાં આવી હતી. એ અહીં થોડાક મહિનાઓ હતા અને હોવ ખાતે 'મેડિના વિલા'માં રહેલા, તેમ જાણવા મળે છે. એમના વડીલો રવીન્દ્રનાથને બેરિસ્ટર બનાવવાની ધારણા રાખતા હતા. આથી એમને લંડનમાં 'યુનિવર્સિટી કોલેજ લંડન'માં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા દાખલ કરેલા. પરંતુ એમનું મન અન્યત્ર ચોંટેલું રહ્યું - શેક્સપિયર, કોરિઓલેનસ ને એન્ટની તથા ક્લિયોપાટ્રા અંગેનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરવા એ લાગેલા. પરિણામે એમણે અભ્યાસ જરી નહીં રાખેલો અને ઉપાધિ મેળવ્યા વિના જ એ હિંદુસ્તાન પાછા ફરેલા. ફરી પાછા, સન 1912ના અરસામાં, પોતાનાં કાવ્યોના ભાષાન્તર અર્થે તે વિલાયત આવેલા. આ વખતે મોટા ભાગનો સમય સ્ટેફર્ડશરમાં હતા. 1913માં એમના કાવ્યસંગ્રહ - 'ગીતાંજલિ'ના અંગ્રેજી અનુવાદને નોબલ પારિતોષિક એનાયત કરવાનું ઘોષિત થયેલું. સન 1915માં બ્રિટિશ રાજવી, 'પંચમ જ્યોર્જ વતી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને 'નાઈટહૂડ'નો ખિતાબ એનાયત કરવામાં આવેલો.

સન 1930 વેળા, કવિવર રવિ ઠાકુર, વધુ એક વખત, વિલાયત પધાર્યા હતા. આ ફેરે આશરે એકાદ વરસનું રોકાણ થયેલું. અહીંથી અમેરિકાના પ્રવાસે ય એ ગયેલા. પોતાના કામના પ્રચાર-પ્રસાર સારુ તેમ જ વિચારદર્શનની રજૂઆત પ્રધાન કારણ હતું. વળી, પારિસ તેમ જ લંડનમાં એમનાં ચિત્રોનાં જાહેર પ્રદર્શન પણ રજૂ કરાયા હતાં. આ વખતના રોકાણ દરમિયાન એમણે ઓક્સફર્ડની મુલાકાત લીધેલી અને ત્યાં એમણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તે ભારે અગત્યનું સાબિત થયું છે. એમના જીવનમાં તે પછી મોટો વળાંક આવ્યો અને એમનામાં માનવતાવાદની ફિલસૂફી અનુસારનું જીવન ને કવન નીખરતું ગયું. લંડનમાં એમણે 'કેકર'ની એક વાર્ષિક સભાને ય ઉદ્બોધન કરેલું. ત્યાં બ્રિટન અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચેના સંબંધોની જાહેર ચર્ચા કરે હતી. રવીન્દ્રનાથ પર ઓક્સફર્ડની ભારે અસર પડી હતી.

આ પ્રવાસ વેળા, લંડનમાં, આ છબિ અનુસાર, આ સત્કાર સમારોહ યોજાયો હતો તેમ અનુમાન છે.

ગુરુદેવ ઠાકુરની દોઢસોમી જયંતીનું આ વર્ષ છે અને તેની સ્મૃતિમાં લંડનના હેમ્પસ્ટેડ વિસ્તારમાં આવ્યા વેલ ઓવ્ લીથમાંના 3 લીથ વીલા પર આ તક્તી મુકવામાં આવી છે. વળી, વેલ્સના રાજકુમાર ચાર્લ્સે, ગઈ સાલ 7 જુલાઈ 2011ના રોજ, વળી ગોર્ડન સ્ક્વેરમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની એક અર્ધ પ્રતિમાનું જાહેર અનાવરણ કરેલું. આ વિસ્તારમાં ગુરુદેવ ભણવાને સારુ રહેલા, તેમ કહેવાય છે.

એ હું હતો.

વીસમી સદીના અધવચાળાની વાત છે. આ અભિજાત ઉપખંડની ધરતી જ્યારે એકાએક ઉદાસ થઈ ગઈ હતી. ખૂબસૂરત ચહેરો ગ્લાનિમય હતો. અને વેરાની જાણે એનું મુકદ્દર થઈ ગયું હોય એમ લાગતું હતું. જો કે અવસર આનંદોદ્ધાસનો હતો. પણ હર્ષજૂલે જૂલો શકાતું ન હતું. પોતાના જ જાયા બાખડી રહ્યા હતા. લોહીની નીકો વહી રહી હતી. ટ્રેપ અને તિરસ્કારનો જવાળામુખી ફાટ્યો હતો. સારાઈનો સફાયો થઈ રહ્યો હતો. આ ભયાનકતા નિહાળી કાળજું કોરાઈ રહ્યું હતું ત્યાં ધરતી શી રીતે હર્ષજૂલે જૂલો શકે ?

ધરતી તો મા કહેવાય. અને આવી અત્યંત દુઃખદ સ્થિતિ-પરિસ્થિતિમાં ધરતીમાતાનું કાળજું કેવું કોરાતું હશે એ તો કોઈક મા જ સમજી શકે.

હા, ધરતીના જાયા બાખડી રહ્યા હતા. કાપાકાપી હતી. લૂટમાર હતી. ભડકા હતા. લાજ, શરમ, ઈજ્જતની એસ તૈસી કરાઈ રહી હતી.

લોકો જાણે પાગલ થઈ ગયા હતા. એક શયતાની ઝનૂન હતું. મારી માન્યતા ન સ્વીકારે એ મારો દુશ્મન, એને જીવવાનો અધિકાર હોઈ શકે નહીં; એ પ્રકારનું ઝનૂન!

ઝનૂનના આવા વાવંટોળ સામે બધાં લોકો ટકી શકતાં નથી. તેમને નાછૂટકે પોતાનાં ઘરબાર, ગલી, ગામનો ત્યાગ કરીને આશરાની તલાશમાં ચાલી નીકળવું પડે છે. અને નિરાધાર કાફલા, રોતા કાફલા આશ્રય માટે પોતાની માતૃભૂમિથી દૂર જઈ રહ્યા હતા.

ધરતી સ્તબ્ધ હતી. જાનવરો ય સ્તંભિત. આ શું થઈ રહ્યું છે ? કાંઈ સમજાતું ન હતું. ગઈ કાલ સુધી અહીં સુખચેનથી વસી રહ્યાં હતાં એ લોકો ઉપર એકાએક આ કેવી આફનો ઊતરી આવી કે એ પોતાનાં ઘરબાર તજીને ભાગી રહ્યાં છે !

પણ ભાગી રહેલા કાફલા ય ક્યાં સલામત હતા. ભાગતા નિરાધાર માટે ખુદ રસ્તા જાણે શત્રુ થઈ ગયા હતા. કાફલાના કાફલાનો સફાયો કરી દેવાતો હતો. તલવારો, ભાલા ને કિરપાણો ચાલતાં હતાં. લૂટમાર કરાતી

દીપક બારડોલીકર

(છબિ સદ્ભાવ : શાન્તિ મારુ)

ગુજરાતી ભાષાના જાણીતા કવિ, લેખક ને પત્રકારનું મૂળ નામ મૂસાજી ઈસપજી હાફેસજી. જન્મ 23 નવેમ્બર 1925ના રોજ બારડોલી ખાતે. વિદ્યા અભ્યાસ દરમિયાન વ્યાયામવીર અને ચિત્રકાર બનવાના પ્રયાસો સહિત આઝાદી આંદોલનમાં ભાગ લીધો. કૉંગ્રેસ સેવા દળ અને પછી મુસ્લિમ લીગ નેશનલ ગાર્ડ્સમાં યુવકોને કેળવ્યા. 1948માં ગાંધીજીની હત્યા પ્રસંગે મુંબઈ ઈલાકાના મુસ્લિમ લીગ નેશનલ ગાર્ડ્સના અધિકારીઓની ગિરફતારી થતાં, જલવાસ ભોગવી પાકિસ્તાન ગયા. સાત વર્ષ ત્યાં વિદ્યાદાન કરી પુનઃ બારડોલી ગયા. 1961માં અદાવતના યુકાદા વિરુદ્ધ દેશ નિકાલ થયા! 1964થી પત્રકાર બન્યા. 1977માં પત્રકારત્વની આઝાદી ખાતર જલવાસ ભોગવ્યો. વરસો સુધી કરાંચીમાં દૈનિક “ડોન-ગુજરાતી”માં સિનિયર સબ એડિટરની લેસિયતથી સેવા બજાવી. હાલ ઈંગ્લેન્ડ રહે છે. દીપક સાહેબને નામ અનેક પુસ્તકો બોલે છે તેમાં કવિતા, નવલકથા, આત્મકથા, સંપાદન, અધ્યાત્મ ઇ.નો ય સમાવેશ છે.

“ઓપિનિયન”ના હમસફર વાચકોને સારુ દીપક બારડોલીકર નવું નકોર નામ નથી જ નથી. આ પહેલાં, ‘સાંકળોનો સીતમ’ અને ‘ઉછાળા ખાય છે પાણી’ નામે આત્મકથાઓનું તેમ જ નવલકથા ‘ધૂળિયું આકાશ’નું હમાવાર અવતરણ તે દરેકે માણ્યું છે. આ સોગાદોને સારુ “ઓપિનિયન” વાહક બની રહ્યું તેનું સ્વાભાવિક અમને ગૌરવ જ હોય.

તે દિશા ભાણીનું આ વધુ એક પગરણ. હિન્દુસ્તાનના ભાગલા વખતની દાસ્તાં લઈને આવતી આ નવલકથા - ‘બપ્ત્રાવર’ આ અંકથી હમાવાર આપીએ છીએ. વાચકો તેને વધાવશે તેની ખાતરી છે.

અહીં પ્રગટ ચોથા પ્રકરણને અંતે શબ્દો વહે છે : ‘જાણે ઈન્સાનિયતના બે રોશન ચિરાગ ! એક સીમાની આ તરફ. એક સીમાની તે તરફ.’ આવા એક ચિરાગના પ્રકાશપૂંજ, હિન્દુસ્તાનના જબરા ચાહક, દીપક સાહેબને ભારત તેમ જ પાકિસ્તાનને નિતાંતપણે ચાહતા અનુભવ્યા છે. ખુદ ઉપર જે વીતી હતી તેનાં પ્રતિબિંબ આ નવલમાં પડઘાયા કરે છે. વળી, મજાની વાત તો એ છે કે તેમણે ઊર્દૂ ને સિંધી જબાનના અનેક શબ્દોને અહીં રમાડતા રમાડતા ગુજરાતીના મહાસાગરમાં પ્રીત્યાર્થે વહેતા મુક્યા છે. માદરે જબાન આથી સમૃદ્ધ બની છે તે આપણી લબ્ધિ. તદુપરાંત, આ ઘટનાને ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય જગતની મહામૂલી મિરાત લેખવી પડે. આ નવલ આ પાસાને ય મજબૂતપણે ઉજાગર કરી રહેશે.

... આવો, દોસ્તો, હવે, રાજીપાએ આને ય શ્રેણીબદ્ધ માણીએ ...

- વિ. ક.

હતી. બેબસ, માસૂમ મહિલાઓને શસ્ત્રોના બળે અપહરી જવામાં આવતી હતી.

આવો જ એક બદનસીબ કાફલો આશ્રયછાયાની શોધમાં પશ્ચિમી સીમાડા પ્રતિ જઈ રહ્યો હતો; ઠોકરો ખાતો, અથડાતો - પછડાતો. માથે સૂર્યનો જલાલ હતો અને પગ તળે ભૂમિ ભાડભૂંજનું કલેહું બની રહી હતી. પાણી ખૂટી ગયું હતું. રોટલો ય ન હતો. અને તેની ઝોળીમાં હતાં તો ભય, નિસાસા ને ડચકાં! આમ છતાં પગ ઉપાડવું, ચાલવું અનિવાર્ય હતું. વિસામાની ગુંજઈશ હતી જ નહીં.

જ્યાં છાયા ન મળે ત્યાં, વિસામો કેવો ! પરંતુ ભાગ્ય જાણે બે કદમ આગળ ચાલી રહ્યું હતું. અને આ કાફલો સીમા પાર કરીને આશ્રયછાયા તળે પહોંચવાને ભાગ્યશાળી બને એ પહેલાં જ, કડા - કિરપાણુ ખખડાવતું એક ઝનૂની ટોળું, એ પર તૂટી પડ્યું, વરુઓ બકરાં પર તૂટી પડે એમ. અને જ્યાં પાણીનો છાંટો સુધ્ધાં પ્રાપ્ય નહોતો ત્યાં સૂકીભટ ધરતી નિર્દોષ, નિરાધાર ઈન્સાનોના લોહીથી તર થઈ ગઈ!

ગમે એમ, પણ આફતના એ લોહિયાળ ભરડામાંથી છટકી જવામાં સફળ થયેલા એવા ચાર જણ આબાદ બચી ગયા. તેઓ જીવ લઈને ભાગ્યા. એટલું ભાગ્યા કે પીછો કરનારા એમ કહીને પગ પછાડતા પાછા વળી ગયા કે : ‘ભાગીને જશે ક્યાં ? હમણાં રાત પડશે. - ભેડિયા ફાડી ખાશે !’ આ ‘ભાગ્યશાળી’ ચાર જણમાં બારેક વર્ષનો એક છોકરો પણ હતો.

એ છોકરો તે હું. મારાં માતાપતાની હત્યા કરી નંખાઈ હતી. કાફલાના અન્ય નિરાધારોને ય રહેંસી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. ચારેક ખૂબસૂરત સ્ત્રીઓને ઊપાડી જવામાં આવી હતી. અને બધો કિમ્મતી માલેસબાબ લૂટી લેવાયો હતો.

દહેશત અમારા ખભા ઉપર સવાર થઈ ગઈ હતી. ઝાંખરાં, ઢૂવા ને ટીંબા ય અમને રક્તપ્યાસા ઝનૂની ટોળાં લાગી રહ્યાં હતાં ! અમે ભયભીત દશામાં લડખડાતા ચાલી રહ્યા હતા. પણ, ક્યાં જઈ રહ્યા હતા ! એ કઈ દિશા હતી ? અમને કશી ગતાગમ ન હતી. નિરાધાર દશામાં જીવ બચાવવા ખાતર ભાગવાનું હોય ત્યારે આનું બધું કોણ વિચારે છે ! ત્યારે તો બસ ભાગવાનું જ હોય.

હવે સાંજ પડવા આવી હતી. બધું ધૂંધળું ધૂંધળું લાગી રહ્યું હતું. ટીંબા ય ધૂંધળા.

ઝાંખરાં ય ધૂંધળાં. અને સૂરજ ઝાંખો, મ્વાન ! તેને કદાચ નિર્દોષોની કરપીણ કતલનો રંજ હશે !

મગર એ સૌથી વિશેષ ધૂંધળા અમે હતા. અમારું તો જાણે બધું ય હીર શોષાઈ ગયું હતું. ગળામાં કાંટા પડી રહ્યા હતા. પગો પણ જાણે ચાલવાનું વિસરતા જઈ રહ્યા હતા. સ્થિતિ અત્યંત કપરી હતી. એક જાણ દૂર પાછળ રહી ગયો હતો. બીજા એક રીતસરનો પછડાઈ ગયો હતો. અને હવે સૂરજ ડૂબવા સાથે અમે બે જાણ એક ઢૂવા પર ઢેર થઈ ગયા.

ચાલતાં ચાલતાં તો યંત્ર પણ થાકે, જ્યારે અમે તો ઈન્સાન હતા, મુસીબતના માર્યા, ભૂખ્યા પ્યાસા ! માથા ઉપર મોત ઝળૂંબી રહ્યું હતું, મગર પગોમાં જોર હોય તો ચલાય ને ! આથી લાચારીએ, મોતના ભયને છાતી સરસો ચાંપીને અમે રેતીના ઢગ ઉપર લાંબા થઈ ગયા.

ખબર નથી કે કેટલા વાગ્યા હશે, પણ કંઈક ખખડાટ થયો અને મારી આંખ ખૂલી ગઈ. ચોંકતોક ને બેઠો થઈ ગયો. જોયું તો તારાના આછા ઉજ્જશમાં કૂતરાં જેવું કોઈક જનવર, થોડે દૂર, કંઈક ખોતરખૂતર કરી રહ્યું હતું. કદાચ કોઈક શિયાળનું હશે.

અને પછી મેં અડખેપડખે જોયું. મારો સાથી ?! એ દેખાતો ન હતો. મેં દૂર દૂર સુધી નજર દોડાવી, પણ ફોગટ. એ ક્યાં ય ન હતો ! ક્યાં ગયો ? શું થયું ? અહીં મારી પાસે તો પડ્યો હતો. અંધકાર ઓઢીને એ ક્યાં ચાલ્યો ગયો, મને એકલો મૂકીને ?!

આવી કપરી દશામાં માણસ આટલો સ્વાર્થી, આટલો એકલસૂરો થઈ શકે નહીં. પરંતુ કદાચ આઘાતોના પ્રહારે તેનું સાનભાન નષ્ટ કરી નાખ્યું હોય અને એવી અબુધ દશામાં તે ક્યાંક ચાલ્યો ગયો હોય એ શક્ય હતું.

હું હેબતાઈ ગયો.

ચોતરફ વિસ્તરેલું અફાટ રણ હતું. રાતનો કાળો સત્રાટો હતો. અને હું સાવ એકલો, અજાણ્યો, નિરાધાર !

હવે ... ?! હવે ?!

આંખે અંધારાં આવી ગયાં. જાણે કોઈએ વીજળી મૂકી દીધી હોય એમ મારું શરીર કમકમમાં ખાઈ ગયું. મોઢામાંથી શબ્દો સરી પડ્યા, 'ઓ અહ્હાહ ! મારી મદદ કર ! હું ક્યાં જાઉં ? શું કરું ?'

હા, મેં કહ્યું.

મેં સાંભળ્યું.

અને મારા અહ્હાહે પણ મારી પોકાર સાંભળી તો હશે જ.

હા, તે અહ્હાહ છે. સમગ્ર સૃષ્ટિનો સર્જનહાર. તે પોતાના બંદાના પોકાર જરૂર સાંભળે છે. ઉત્તર પણ આપે છે, તેની આગવી રીતે.

ગમે એમ, પણ મેં તેને પોકાર્યો અને પછી મારા આ આશ્ચર્ય વચ્ચે આટલું જરૂર થયું કે, હું ઊભો થઈ ગયો. આશરાની તલાશમાં ચાલતો થયો. એમ લાગતું હતું, જાણે કોઈક મને ચલાવી રહ્યું છે ! કોઈક હિમ્મત, તાકત અને ધરપત આપી રહ્યું છે !

આમ કદાચ એકાદ કલાક સુધી હું ચાલતો રહ્યો હોઈશ. માર્ગમાં શિયાળવાં ય ભટકાયાં, પણ તેમણે કશી છેડછાડ કરી નહીં. અલબત્ત, ઝાંખરાંએ તેમનો ધર્મ બજાવી થોડો ઉઝરડો નાખ્યો હતો, જેની પીડા મને સજાગ રાખી રહી હતી. આ દરમિયાન મારા કાને એક અવાજ પડ્યો. હા, એ માનવીનો અવાજ હતો અને એ સાથે હું એવો ગભરાઈ ગયો કે જેવો ક્યારે ય ગભરાયો ન હો. - પરંતુ બીજી પળે એ અવાજ મારા કાનમાં જે બોલ મૂક્યા તેણે મારા ભયને ખરેખર ઓગાળી નાખ્યો. મન શાંત થયું. કંઈક ધરપત થઈ.

કોઈક ગાઈ રહ્યું હતું.

એ અવાજ કદાચ કોઈક ભગતનો હોય એમ લાગતું હતું. આટલી મોડી રાત્રે ભગત સિવાય બીજું કોણ હોય ! હા, કોઈક પ્રેમી, વિયોગી પણ હોઈ શકે. પણ અવાજ જે પ્રકારનો હતો અને એની અંદર જે બોલ ધૂંટાઈ રહ્યા હતા તે કોઈ પ્રેમીના નહીં, ભગતના હતા. આવું તો ભગત જ ગાય :

રે હો !

એક જ માટીનું બધું લોક

એ જ ખરું, બાકી બધું ફોક

એક જ માટીનું બધું લોક

ભગત કહી રહ્યા હતા કે માનવી માનવી વચ્ચે કશો ફેર નથી. બધાં સરખાં છે. એક જ માટીનાં બનેલાં છે. એક જ માલિકનાં બંદા છે. એ જ સાચું. એ જ અશોક, બાકીનું બધું ફોક.

મને એ શબ્દોમાં ખુદાઈ સંકેત જેવું લાગ્યું. એણે મારામાં હિમ્મત જગાડી. હતાશાની ડાળે આશાની ફૂંપળ ફૂટી. અને હું સ્વગત બોલ્યો : 'ચાલ, આ ભગત પાસે જઈએ. એ ઓલિયો કદાચ મારી મનોવ્યથાને, મારી દુર્દશાને સમજશે. - - કદાચ ત્યાં આશ્રય મળી જાય. અને માની લો કે આશ્રય, કોઈક કારણસર, ન પણ મળે તોયે માર્ગદર્શન તો અવશ્ય મળશે.'

હું એ અવાજની દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. એક ટીંબો વળોટ્યો હશે ત્યાં હવાની લહેરખી બીજા શબ્દો લઈ આવી :

જીવનને જાણ અલ્યા, પુખ્તોની ડાળ

પુશુબૂથી ભરી ભરી થૈ જ સવાર

એ જ ખરું બાકી બધું ફોક

રે, હો

એક જ માટીનું બધું લોક

હવે હું ભગતની લગોલગ આવી ગયો હતો. હું જોઈ રહ્યો હતો કે સામે એક ધોલકી છે. ધોલકીની આસપાસ ઝાડી છે. નજીકમાં કોઈ મકાન યા ઝૂંપડી કશું નથી. એટલે કદાચ આ સ્થળ, વસ્તીથી છેટું હોઈ શકે છે. -- વગરો હશે. અહીં ભગતે ધૂણી ધખાવી હતી. તેમના બે સાગરીત પણ બેઠા હતા, જે ભગતના અવાજમાં અવાજ પૂરાવી રહ્યા હતા. - એક પડખે ચૂલા ઉપર એક તપેલી ચડાવેલી હતી. કદાચ ચાનું પાણી ઊકળી રહ્યું હતું.

હું હિમ્મત કરીને અહીં સુધી આવી તો ગયો હતો, પણ હવે પગ ઉપડી રહ્યા ન હતા. ઊંડે ઊંડે કંઈક ડર જેવું હતું. આથી હું એક ઝાંખરાની ઓથમાં લપાઈને બેસી ગયો. ભજન સાંભળતો રહ્યો. ભગતનો અવાજ ખાસો દર્દીલો હતો. ગાવાની છટા આકર્ષક હતી. મધરાતનો પહોર હતો. પછી ભજનના કેફનું પૂછવું શું ! - જો કે આ કેફમાં, હું મારાં બધાં દુઃખ તો વિસરી શક્યો નહીં, પણ મનનો બોજ કંઈક હળવો થયો હોય એમ જરૂર લાગ્યું.

ભજન પૂરું થયું.

યાના કપ ભરાયા. અને એ જોઈ મારી તૃપ્તિએ એવું જોર કર્યું કે ઉદર જોઈને લપકતી બિહીની જમ, ધોલકી પ્રતિ, મારા પગ ઉપડી ગયા. અનાયાસ.

મને એકાએક પ્રકટ થયેલો જોઈને પ્રથમ તો ભગત પણ ચોંકી ગયા. તેમના સાગરીત તો થડકી જ ગયા હતા. ભગત ઘડીભર મને તાકીને જોતા રહ્યા. પછી કહ્યું, 'આવ. ... કોણ છે તું ? અહીંયાં, અત્યારે ? ક્યાંથી ... ?'

હું ધોલકીમાં ગયો. ભગતની સામે બેસી ગયો. હાથના ઈશારે કહ્યું કે પ્યાસો છું. કંઈક પીવા માટે આપો.

ભગતે યાનો પ્યાલો, મારી સામે ધરી દીધો, 'લે. - પી. -- તું તો ભૂખ્યો હોય એમ પણ લાગે છે !' અને પછી એક સાગરીતને ઈશારો કર્યો. તેણે બાફેલા બટાકા ને રોટલાની પોટલી સામે મૂકી દીધી. ડર ઓગળી ગયો.

કોઈ ભૂખ્યા જનવરની જેમ હું ખાવા લાગ્યો. પાણી પીધું. અને પછી ભગતને કહ્યું, 'મને ઊંઘ આવે છે - -'

'પણ તું છે કોણ ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? તારાં માબાપ ... ?'

'નથી. ... મારી નાંખ્યાં !'

'કોણ ?'

'લોકોએ. આખા કાફલાને કતલ કરી નાખ્યો ! ... હું ભાગી છૂટ્યો!'

આટલું કહેતામાં મારી આંખો છલકાઈ ગઈ. રોતાં રોતાં હું હીબકે ચઢી ગયો. ભગતે મને પોતાની નજીક ખેંચી લીધો. મારા બરડા પર હાથ પસવારી મને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, 'રડ નહીં. - તારે ડરવાની પણ જરૂર નથી.

અર્હીયાં કોઈ તારું નામ નહીં લે. - અને તારે સૂવું છે તો આ રહી ચાદર. એ ઓઢીને ઊંઘી જા. બાકીની વાતો પછી કરીશું.'

હું ભગતની ઘોલકીમાં, ભગતના આશ્રયે, અદ્વાલનું નામ લઈને લંબાવી ગયો.

[2]

સવાર ક્યારે થઈ એની મને ખબર પડી નહીં. ઘોડા વેચીને સૂતો હોય તેને કેમ ખબર પડે કે રાત વીતી ગઈ છે ! સૂર્યની સવારી આવી છે ! તે તો બસ ઊંઘે. ઘસઘસાટ ઊંઘે.

પુષ્કળ થાક હતો, શારીરિક અને માનસિક. વળી ભગતની ઘોલકીમાં ભય જેવું કશું હતું નહીં. એટલે નિશ્ચિત થઈ ઘસઘસાટ ઊંઘતો રહ્યો. અને એ તો સૂર્ય માથે આવ્યો અને ભગતે પોતે બાવડું ઝાલીને હલબલાવ્યો ત્યારે મારી આંખો ખૂલી. નહિતર હજી ઊંઘ્યા કરત.

'ખૂબ ઊંઘ્યો.' ભગતે કહ્યું.

'ખૂબ થાકેલો હતો. ઘણા દિવસથી ઊંઘને જોઈ જ નહોતી.'

'હવે એવું નહીં થાય. ચાલ, હાથમોં ધોઈ લે ...'

ભગતનું નામ અમરસિહ હતું. એમને ભગતકાકાના નામે ઓળખે. પચાસેકની વયનો, સાંવરો, ઊંચો ને જબરો ઓલિયો આદમી. અવાજમાં નરી અનુકંપા હતી, દર્દ હતું, મીઠાશ હતી. નેકી અને ભલાઈ સિવાય કશું જાણુ નહીં. મારું બોલે નહીં. મારું કરે નહીં. સલાહ પણ સારી જ આપે. દુઃખિયાઓને ઉપયોગી થાય. લોકોનાં અટકેલાં કામો કરી આપે. આથી આખા પંથકમાં એમનું માન. કહે છે કે એમના હાથમાં ચમત્કાર જેવું પણ હતું.

હાથમોં ધોઈને હું આવ્યો. જોયું તો થાળીમાં બાજરાનો રોટલો હતો. તાંસળીમાં ચા. ભગતે કહ્યું :

'લે, આ ખાઈ લે. - પછી જશું કનુભાની વાડીએ. -'

નાસ્તો કરી લીધો. અને પછી હું ભગત ભિગો ચાલતો થયો. અડધોક કલાક ચાલ્યા હોઈશું એટલે વાડી આવી. અમે એક ઝાડની છાયામાં બેઠા. કનુભા પણ હતા.

'તારું નામ તો મેં પૂછ્યું જ નહીં - !' ભગતે હસતાં હસતાં કહ્યું.

'નામ તો મારું કંઈક બીજું હતું. પણ આ તરફ અમારી વાડીના બે વાંઝિયા આંબા ફળતા થઈ ગયા એટલે મારાં માતાપિતા મને બપ્તવાર કહેવા લાગ્યાં હતાં. તમે પણ મને એ નામથી બોલાવી શકો છો.'

'સારું નામ છે. - તમારી વાડી પણ હતી ?'

'હા. મોટી વાડી. આંબા હતા. જાંબુડા હતા. નારિયેળી હતી. જમડૂખીઓ પણ.'

'અને હવેલી ?'

'આઠ ઓરડાવાળી. આગળ મોટું સહેન હતું, જેમાં અમે સૌ છોકરાં રમતાં. પાછળ વિશાળ વાડો. અમારી શેરીમાં એવી બીજી હવેલી ન હતી. એ મારા દાદાએ બંધાવેલી.'

'દાદા જમીનદાર હશે ?'

'ના. સરકારી અમલદાર.'

'અને બાપા ?'

'બાપા પણ ...'

'તમે ક્યાં જતા હતા, હુમલો થયો ત્યારે ?'

'ક્યાં જઈએ ? - - પ્રાણ બચાવવા માટે શહેર છોડીને ભાગ્યા હતાં. આશરા માટે સીમા પાર જવું હતું. ... પણ જાલિમોએ તેમને તેમની માતૃભૂમિમાં જ પતાવી નાખ્યાં !'

ભગત કંપી ગયા. અરે ! અરે ! કરી ઊઠ્યા. 'બિચારા નિરાધારોને મારી નાખ્યાં ! જરા પણ દયા નહીં આવી ! ... આ તો મહાપાપ કહેવાય ! અરે ! અરે ! આ માણસોને થઈ શું ગયું છે ? ! ... ગુમરાહ થયા લાગે છે. ગુમરાહ. ગુમરાહ.'

હું અર્હી ભગતકાકા પાસે પંદર દિવસ રોકાયો. એ દરમિયાન તેમણે મારી ઈચ્છા જાણવાની કોશિશ કરી કે હવે હું શું ઈચ્છું છું. હિન્દુસ્તાનમાં રહેવું છે કે પછી પાકિસ્તાન જવું છે ? તેમણે આમ પણ કહ્યું કે પાકિસ્તાનમાં એક જમીનદાર તેમનો ઓળખીતો છે. બહુ ભલો માણસ છે. અગર હું ઈચ્છું તો તેઓ મને તેની પાસે પહોંચાડી શકે છે. 'તારો બરાબર ખયાલ રાખે એવી ભલામણ પણ કરીશ. અને તારે અર્હીયાં રહેવું હોય તો, રહે મારી પાસે. ચિંતાનું કે ડરવાનું કોઈ કારણ નથી.'

ભગતકાકાની વાત ઉપર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. અર્હી ચિંતાનું કોઈ કારણ ન હતું. પણ મારું ભવિષ્ય ? અને આવતી કાલે કદાચ ભગતકાકા ન હોય ત્યારે શું થાય ... ? ! કદાચ ઊલટી ઘાણીએ પીલી નાખવામાં આવ્યો તો ... ? ! રાજકારણ તો ભલા લોકોને ય ભક્ષી જતું હોય છે, આપણી શી વિસાત ?

અને પછી એક દિવસે કંઈક સંકોચ સંહિત મેં ભગતકાકાને કહ્યું, 'અગર તમને તકલીફ ન થાય તો મને પાકિસ્તાન પહોંચાડી દો.'

'ચાલ્યા જવું છે ?'

'મન એવું કહે છે.'

'અર્હી નથી રહેવું ? - તું કહે તો તારા શહેરમાં.'

મારી આંખોમાં શહેરમાંના હત્યાકાંડનાં ભયાનક દૃષ્યો ઉભરી આવ્યાં. અને પછી મારાં માતાપિતાની કતલનાં દૃષ્યો. તેઓ લોહીલુહાણ દશામાં જમીન ઉપર તરફડિયાં ખાઈ રહ્યાં હતાં. એક અસામાન્ય ધુજારી મારા અંગેઅંગમાં દોડી ગઈ. આંખોનાં નવાણુ છલકાઈ ગયાં.

'નહીં ... ! મારે ત્યાં નથી જવું. મને પાકિસ્તાન મોકલી આપો.'

ભગત ખિન્ન થઈ ગયા. ચહેરો એકદમ ઉદાસ, અત્યંત મ્લાન થઈ ગયો.

તે જાણતા હતા કે અગર રહેવાય એમ હોત તો ઘરબાર છોડીને ભાગવાની કઈ જરૂરત હતી ? કોણ ખુશીથી ઘરબાર છોડે છે ! માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરે છે ! અરે, પંખીઓ ય માળો છોડતાં નથી. - દેશની આઝાદી માટે રાજકીય વલોણાં ચાલ્યાં તો ખરાં, પણ પરિણામે માખણ ભિંગું ઝેર નીકળી પડ્યું. અને શંકર છે નહીં. હવે શું થાય ? ઝેર તો તેનું કામ કરશે. અલબત્ત, ગાંધી છે. પણ કહે છે કે હવે તેમનો ય ગજ વાગતો નથી. માથાં જ ફરી ગયાં છે ત્યાં ભલા માણસનું કોણ સાંભળે, કોણ માને. - આ છોકરો ચાલ્યો જાય એ જ યોગ્ય છે. - આવતી કાલે અગર અર્હીના લોકોએ મને ઊંચકી મૂક્યો તો ... ? ! માણસની મતિનો કંઈ ભરોસો છે !'

'ઠીક છે. બે દિવસ રોકાઈ જા. પછી હું પોતે તને મૂકી આવીશ.'

એ રાત્રે ભગત આખી રાત ભજન ગાતા રહ્યા. મટકું ય માર્યું નહીં. અને પહો ફાટનાં રોઈ પડ્યા. પોતાના ભગવાનને ફરિયાદ કરતાં કહ્યું : 'આ બધું શું છે ? તે આ શું ખેલ માંડ્યો છે ? માણસ, માણસનો વેરી થઈ ગયો છે. આવું તો હેવાન પણ નથી કરતાં ! - ઓ મારા વહાલા, તું એને પાછો વાળ. પાધરા પંથે નાખી દે, માલિક ! કે આ ધરતી રહેવા જેવી તો રહે !'

એ દિવસે ભગતે ચા પણ પીધી નહીં. રોટલો ય ખાધો નહીં. અલબત્ત, મને ગામમાં લઈ ગયા. બે જોડ કપડાં અપાવ્યાં. ચપ્પલ અપાવી. થોડી મીઠાઈ પણ. અને મને એવી હૂંફ આપી કે જેવી મારાં માતાપિતાએ આપી હતી. હું ગદગદ થઈ ગયો. કાશ, અર્હીના બધા લોકો ભગતકાકા જેવા હોત !

બીજા દિવસે સમી સાંજે ભગતકાકાએ કહ્યું, 'આજે આપણે જઈશું.'

મને આશ્ચર્ય થયું. પૂછ્યું, 'આજે ? - હમણાં તો રાત પડશે !'

'રણની સફર છે, વીરા ! રણની સફર રાતે જ હોય. દિવસે તો આગ વરસે. - વળી સીમા પણ ઓળંગવાની છે. - આપણે ત્રણ જણ જઈશું.'

'ત્રીજું કોણ ?'

'ત્રીજો કનુભા. એક ઊંટ ઉપર આપણે બે. બીજો કનુભાનો. તેમનો સીમા સુધીનો સંગાથ. ત્યાંથી તે પાછા વળી જશે.'

સમયને જતાં ક્યાં વાર લાગે છે ! ભગતે બે રોટલા શેક્યા. કાંદા-બટાટાનું શાક કર્યું. અને અમે ખાધુંપીધું તો કનુભા ઊંટ દોડાવતા આવીયે લાગ્યા.

'લો, ચાલો ભગતજી ! દસ તો થયા. હવે નીકળીએ. પહો લાંબો છે.'

‘થોભ જરા. ચલમના બે દમ મારી લઉં. - છોકરા બપ્પા, તું ય પાણીબાણી પી લે.’ ભગતે કહ્યું. અને પછી કનુભાને પૂછ્યું, ‘તું ઊંટ નથી ઝોકારવાનો ?’

‘ના. ઊંટ ઝોકારીશ તો મોડું થાશે. ચલમની તલપ જાગશે. ગપ્પાં ચાલશે. અને’

‘દીક છે. ચાલ ત્યારે આ ઉઠ્યો. ચાલ ભાઈ બપ્પા. તું આ અજરક વીંટી લે.’

રાતનો સપ્તાટો હતો. રણની નિર્જનતા હતી. માથે ઝગઝગતું તારા-બિયાડું આકાશ હતું. - રણની આ ખાસિયત છે કે તારાના આછા નેજમાં પણ તે આછું આછું ઝગઝગ્યા કરે. અને તમને જાણે કોઈક દોરી રહ્યું હોય એમ લાગે.

ભગત રણના ભોમિયા હતા. તેમની તો જિંદગી જ રણમાં વીતી હતી. કનુભાને ય અનુભવ ખરો. આથી અમારા ઊંટ જરાયે ખચકાયા વિના વિશ્વાસપૂર્વક વાટ કાપી રહ્યા હતા. ભગત અને કનુભાના ટોળટપ્યાયે ચાલી રહ્યા હતા. હું કાઠડીમાં ધાબડી ને ઓછાડ વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહ્યો હતો. વિચારતો હતો કે : ભગત હિન્દુ છે. કનુભા પણ હિન્દુ. પણ એમનામાં કોમવાદનો છાંટો ય નથી. એક મુસલમાન છોકરાને તેની મંઝિલે, પાકિસ્તાન પહોંચાડવા માટે જઈ રહ્યા છે ! આવું તો કદાચ સગાંસ્નેહી પણ નહીં કરે. સમજાતું નથી કે આ તે મારા જેવા માણસો છે કે ફિરસ્તા ! આવા માણસો વચ્ચે રહેવાનું હોય તો કેવું સારું !

‘શું કરે છે, બપ્પા ? ઊંઘી ગયો કે શું ?’

‘જાગું છું. ભગતકાકા.’

‘મજા આવે છે ને ?’

‘હા. આવી ઊંટસવારી મેં કદી કરી ન હતી. મજા આવે છે. પણ’

‘આ પણ વળી શું ? કંઈ તકલીફ છે ? કાઠડીમાં નથી ફાવટ આવતી ?’

‘ના. એવું નથી. મને એક ખયાલ આવી ગયો હતો.’

‘કેવો ખયાલ ?’

‘તમે તો મને પાકિસ્તાન પહોંચાડીને પાછા ચાલ્યા આવશો. - પછી હું તમને કેવી રીતે મળી શકીશ ? તમારી સંગતનો, તમારા જ્ઞાનનો લાભ હું શી રીતે લઈ શકીશ ?’

‘એ બધું થઈ રહેશે. તું અમથો ચિંતા ન કર.’

‘તમે મારી સાથે ત્યાં ન રહી શકો ?’

‘થોડા દિવસ રહેવાય. વધારે નહીં. પણ તું ચિંતા શા માટે કરે છે. હું અવારનવાર આવીશ. તારી ખબર કાઢતો રહીશ. તને દુઃખી તો નહીં જ થવા દઉં.’

હૈયું ભરાઈ આવ્યું. આંખો ભીની થઈ ગઈ. મનમાં થયું કે ભગતને વળગી પડું. કહું કે મારે પાકિસ્તાન નથી જવું. ચાલો, પાછા વાળી લો ઊંટ. હું તમને છોડીને ક્યાં ય જવા ઈચ્છતો નથી. તમારી સાથે રહેવું છે. હવે મારાં માબાપ તમે જ છો.’

‘કેમ ચૂ થઈ ગયો ?’

‘કંઈ નહીં’

‘નથી સારું લાગતું ?’

શું જવાબ આપું ?

કંઈ સમજ પડી નહીં.

મનમાં કંઈ કેટલા વિચારો ઘોળાઈ રહ્યા હતા. મારું ઘર, મારું શહેર, મારી નિશાળ, મારાં પુસ્તકો, બધું છૂટી ગયું હતું. મિત્રો પણ તિત્તર બિત્તર થઈ ગયા હતા. મારાં માતાપતા ને સગાંસ્નેહીઓ કતલ થઈ ગયાં હતાં. હું સદંતર નિરાધાર, અનાથ થઈ ગયો હતો. બેવતન, બબદિ ! હવે શું સારું લાગવાનું હતું ? જ્યાં નજર નાખું ત્યાં અંધકાર હતો. અંધકાર. અંધકાર.

ભગત પણ પછી કશું બોલ્યા નહીં. - પંદરેક મિનિટની ખામોશી પછી ભગતે ખોખારો ખાધો. કહ્યું, ‘કનુભા, બસ, હવે તમે પાછા વળી જાવ. - અડધાક કલાકમાં અમે સીમા ઓળંગી જશું. અને પછી સૂરજ નીકળે એ પહેલાં છાછરો.’

‘પાછા ક્યારે આવશો ?’

‘ચારેક દિવસ લાગશે. સીધો વાડીએ આવીશ. તો જાવ હવે ...’

‘ભલે. પણ એક વાર બપ્પાને તો મળી લઉં. પછી કોણે જાણ્યું, મળાય ન મળાય !’

કનુભા તેમનો ઊંટ મારી કાઠડી નજીક લઈ આવ્યા. કહ્યું, ‘જય છે, બપ્પા ! માલિક તને સુખી રાખે.’ અને પછી પોતાના ગજવામાંથી કંઈક કાઢ્યું. મારા હાથમાં થમાવતાં કહ્યું, ‘લે, આ તને કામ આવશે !’

રાતના અંધકારમાં ય મેં જોયું. તેમની આંખોમાં અશ્રુ ચળકી રહ્યાં હતાં. અને પછી મેં મારી મુઠ્ઠી ખોલી તો, તેમાં બે નોટ હતી ! પચાસ - પચાસની.

ઓહ !

આ હતી ઈન્સાનિયત, જેને હું આજ પર્યંત ભૂલાવી શક્યો નથી. કનુભા, પર કોમના હતા, પણ એમ લાગ્યું, એ મારા મોટા ભાઈ છે. માડી જાયા છે.

આશ્ચર્ય અને અફસોસના મિશ્ર ધુમ્મસમાંથી બહાર નીકળીને મેં પાછળ ફરીને જોયું તો એક અત્યંત ઝાંખો આકાર નજરે પડ્યો. અને થોડીક ક્ષણો બાદ તે ય ઓગળી ગયો.

અને અમારો ઊંટ ? જાણે ઢાળ પરથી વહી આવતો પાણીનો રેલો ! - સડસડાટ જઈ રહ્યો હતો.

• [3]

ભગત ભારે અનુભવી આદમી. રણનો જીવ. રણને જાણે એમ રસ્તાને ય પિછાણે. સીમા ઓળંગી પાકપ્રદેશમાં ચાલતા થઈ જવાનું એમના માટે મુશ્કેલ ન હતું. એ કંઈ કેટલી ય વાર ત્યાં આવ્યા - ગયા હતા.

એ ખાસ કરીને ‘છાછરો’ જતા. અહીંના એક જમીનદાર ગુલામનબી, એમના મિત્ર હતા. એમના ભજનના ચાલક. તેમણે એકવાર થરમાં ભાડેસરના મેળામાં ભગતને સાંભળ્યા હતા. ભગતના અવાજ અને ગાયકીની છટાએ ગુલામનબીને તેમના પ્રશંસક બનાવી દીધા હતા. ભાડેસર, છાછરોથી ઝાઝું દૂર નથી. કાઝ્જર ડુંગરની તળેટીમાં આવેલા આ સ્થળે સદીઓ પૂર્વેના જૈન અપાસરા છે. અને કાઝ્જરના ચરણોમાં જળાશય, જે ધરતીને લીલીછમ રાખે છે.

અમારો ઊંટ લગભગ સીમાની નજીક પહોંચી ગયો હતો. સીમાનાં છીડાંબારાંથી ભગત વાકેફ હતા. તેમણે કહ્યું, ‘બપ્પા, અવાજ નહીં થયો જોઈએ. - છાનોમાનો પડ્યો રહેજે. આપણે સીમાની ધાર આગળ છીએ. બોલ, ઉધરસ કાંઈ નહીં. નહીંતર ગોળી આવી પડે હા.’

‘દીક છે. આ મોઢું ક્યું બંધ.’

ભગતે ઝાડીની ઓથ લીધી. ચોમેર અંધકાર હતો. સપ્તાટો હતો. ઊંટ પણ જાણે ભારે સમજદાર. સપ્તાટો ઓઢીને ઝાડીની ઓથમાં, દબાને પગલે, સરકી રહ્યો હતો. ખપ્પડાટ નહીં. ભભડાટ નહીં. પગરવ પણ જાણે હવામાં ઓગળી ગયો હતો. - આમ ભેદભરમથી ભરપૂર એવી પંદરેક મિનિટ અમારાં દિલ ધડકાવતી પસાર થઈ ગઈ. અને પછી આવ્યું ભગતનું જાણીતું બાકોરું ને ઊંટ સટાક કરતોક ને ઊતરી ગયો પાકપ્રદેશમાં. -

એના અડધા કલાકમાં તો અમે એવા સ્થળે પહોંચી ગયા, જ્યાં કૂતરાં ભસી રહ્યાં હતાં. ક્યું ગામ હતું, કંઈ ખબર નથી.

‘બપ્પા, આવી ગયા, આપણે !’

‘ક્યાં, ભગતકાકા ?’

‘પાકિસ્તાનમાં. હમણાં પહોં ફાટશે. પછી અજાન થાશે. અને આપણે ય છાછરોમાં. - તારે મૂંઝાવાની જરૂર નથી. જમીનદાર ગુલામનબી બહુ ભલો માણસ છે. મારો મિત્ર છે. એ તને પોતાના દીકરાની જેમ રાખશે. - સાંભળે છે ને ?’

‘હા.’

‘સમજાય છે ને ?’

‘હા.’

‘કંઈ પૂછવું છે ?’

‘શું પૂછું ? – તમે મારા માટે એટલું કર્યું છે કે એવું તો ખાબમાં જ બને. વાસ્તવિક જીવનમાં કદાચ નહીં. – મારે કંઈ પૂછવું નથી. તમે જે કરશો એ સારું જ હશે. મને ખાતરી છે.’

અમારો ઊંટ, ઢાળ પરથી વહી આવતા, પાણીના રેલાની જેમ જઈ રહ્યો હતો. ભગતની જેમ કદાચ એના માટે પણ આ પ્રદેશ જાણીતો લાગતો હતો. જમીન જાણીતી હતી. પગ પૂરપાટ ઉપડી રહ્યા હતા.

અમે કદાચ એક હવેલી પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. અહીં એક સિપાઈ ભટકાયો. હુકમ સંભળાયો, ‘રૂક જવ ! ... કહાં સે આતે હો ?’

ભગત ગભરાય એવા ક્યાં હતા. ઈલાકાની ભૂગોળ એમની જીભના ટેરવે હતી. કહ્યું, ‘ડાલી સે. ... છાછરો જાતે હંચ.’

‘કિસ કે વહાં ?’

‘સાંઈ ગુલામનબી કે ઘર.’

સાંઈ ગુલામનબીને પંથકમાં બધા ઓળખે. એમની ખાનદાની, ભલમનસાઈનો દરેક જરૂરતમંદને લાભ મળે. સિપાઈસપરા ને અમલદારોની જરૂરતો પણ પૂરી થાય. – એમનું નામ સાંભળ્યું એટલે સિપાઈની તુમાખી ઓસરી ગઈ. બોલ્યો તે ય નરમ ઘેસ જેવું, ‘અરઘા ! – આપ જ સકતે હંચ.’

એ ઘણું કરીને છાપર ગામ હતું.

અજાનનો અવાજ સંભળાયો. ઘણા દિવસો પછી અજાન સાંભળી રહ્યો હતો. બહુ સારું લાગ્યું. હોઠે આ શબ્દો આવી ગયા : ‘અહ્લાહ મહાન છે. અહ્લાહ મહાન છે.’

‘શું કીજું, બખ્ત્રા ?’

મારા શબ્દો કદાચ ભગતના કાન સુધી પહોંચી ગયા હતા. – મેં કહ્યું, ‘અહ્લાહ મહાન છે !’

‘બેશક, અહ્લાહ મહાન છે. સૌથી મહાન. સર્વશક્તિમાન. અને અત્યારે પહો ફાટવા ટાણે અજાન પોકારવામાં આવે એ કેટલું સારું લાગે છે !’ ... ઘડીક રહીને ભગતે પૂછ્યું, ‘બખ્ત્રા, અજાનમાં બીજું શું કહેવામાં આવે છે ?’

‘એમ કહેવામાં આવે છે કે અહ્લાહના સિવાય બીજે કોઈ અહ્લાહ નથી. હઝરત મુહમ્મદ સાહેબ અહ્લાહના પયગમ્બર છે. અને પોકારાઈ છે કે નમાઝ પ્રતિ આવો. ભવાઈ પ્રતિ આવો’

‘વાહ ! બહુ સરસ !’ ભગત ખુશ થઈ ગયા. પૂછ્યું, ‘બીજું કંઈ ?’

‘હા, સવારની અજાનમાં આ શબ્દો પણ હોય છે કે : નમાઝ નીંદરથી બહેતર છે !’

‘વાહ ! કેટલું સુંદર ! કેટલું અર્થપૂર્ણ ! ... ઊંઘ ફોગટ છે. ઊઠો, અહ્લાહની ઈબાદત કરો. વાહ ! આ તો દિલની પાટી પર લખી લેવા જેવું છે !’

‘બેશક.’

‘બખ્ત્રા, અમારા ગામમાં એક ફકીર આવતો. દર વર્ષે. તે કોઈ પાસે કશું માગે નહીં. પણ લોકો સ્વેચ્છાએ તેને ઘણું આપતા ને તે ખૂબ દુવાઓ કરતો. એની પાસે એક ડુગડુગી હતી. દરરોજ પહો ફાટવા ટાણે, શેરીઓમાં આ ડુગડુગી તે એવી છટાથી વગાડતો કે આપણે સાંભળ્યા જ કરીએ. ભિગી તે ફારસી બેતો ગાતો. અને પછી એક ઝાડ તળે પાથરાણું નાખીને નમાઝ પઢતો. ત્યારે તો હું તારા જેવડો હતો. પણ લોકો કહેતા કે એ ઓલિયો હતો. એનો હાથ અડતાં વસુંકેલી ગાય દૂઝતી થઈ જતી’

અને પછી અડધા કલાકમાં તો અમે છાછરોની બજાર વળોટીને સાંઈ ગુલામનબીની હવેલી આગળ આવી ઊભા.

ભગતે ઊંટ ઝોકાર્યો.

‘આવો ભગત, આવો !’

સાંઈના ચાકરોએ અમને આવકાર આપ્યો. ખેરખેરિયત પૂછી. પાણીની બાલટી આવી. લોટા આવ્યા. અમે દાતાણ કર્યું. હાથમોં ધોયાં.

ઓતાકને - (મહેમાનખાનાને) બાંકડે બેઠા. ચાય પીધી. અને સાંઈની રાહ જોવા લાગ્યા.

સવારે નવના શુમારે સાંઈ આવ્યા. ભગતને જોઈને ખુશ થઈ ગયા. ભિટ્યા. સિંધી પ્રણાલિકા પ્રમાણે ખેરખેરિયત પૂછી. અને પછી મારા પ્રતિ હાથ ચીંધી કહ્યું, ‘આ કોણ ? આ છોકરાને ક્યાંથી લઈ આવ્યા ?’

‘એના વિશે હું બાદમાં કહીશ. ખૂબ થાકેલા છીએ. આરામ કરવો છે.’

‘નાસ્તો કર્યો ?’

‘ચાય પીધી છે.’

‘ના. એ નહીં ચાલે. નાસ્તો કરશો તો ઊંઘ પણ આવશે.’

સાંઈ ગુલામનબીએ ભરપૂર નાસ્તો તૈયાર કરાવ્યો. રોટલી હતી. શાક હતું. માખણ હતું. લરસી હતી. અમે પેટપૂર નાસ્તો કર્યો. અને પછી ઓતાકના ખાટલે લંબાવી ગયા.

બપોરે ત્રણેક વાગે ચાકરે અમને જગાડ્યા. નાહ્યા. જમ્યા. અને પછી ચલમ સળગાવતાં ભગતે સાંઈને કહ્યું, ‘મારો તો આવવાનો કોઈ વિચાર ન હતો. – આ છોકરાની ખાતર આવવું પડ્યું છે.’

‘એ કોનો છોકરો છે ?’

‘બહુ કડુણ કથા છે. તમે તો જાણો છો કે આઝાદી આફતો લઈને આવી છે. લોકો ગાંડા થઈ ગયા છે. કાપાકાપી ચાલી રહી છે. આ છોકરાનાં માબાપ પણ એ હોળીમાં હોમાઈ ગયાં બિચારાં અને’

ભગતે મારી આખી કથા કહી સંભળાવી. સાંઈ ધ્રુજી ગયા. આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. ‘અરે ! અરે ! આ કેવી આફત !’ અને પછી મારી પાસે આવ્યા. મારા માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું, ‘ચિંતા ન કર, બેટા ! અહ્લાહ બહુ મોટો છે. તારી તકલીફનો અંત આવી ગયો સમજ.’

‘હું એટલું જ ઈચ્છું છું.’ ભગતે કહ્યું, ‘મને ખાતરી હતી કે તમે આ નિરાધારને જરૂર આશ્રય આપશો.’

‘તમે બેફિકર થઈ જાવ. એ હવે અહીં રહેશે, મારી ઓલાદની જેમ. – તમે મનમાં કશો ખટકો રાખશો નહીં. આ તો મારું સદ્ભાગ્ય છે. અહ્લાહની મહેર છે.’

ભગત ખુશ થઈ ગયા. આકાશ પ્રતિ આંગળી ચીંધતાં કહ્યું, ‘બદલો અહ્લાહ આપશે. આપણે તો બસ કર્યે જવાની ભલાઈ. આ હાથ અગર કોઈકને કામ આવે, કોઈકનું દુઃખ ફેડે તો એ કામનો. તો જ આ હાથ, હાથ ગણાય. નહીંતર નકામો માંસનો લોચો. સાંઈ, હું તો એમ પણ માનું છું કે કોઈનાં આંસુ લૂછવા એ અહ્લાહની ઈબાદત છે. એવા નેક આદમીને આકાશ પણ સલામ કરે છે ... !’

ભગત મારા ભિગા અહીં ચાર દિવસ રોકાયા. ઘણી શિખામણ આપી. શું કરવું, શું ન કરવું એ સમજાવ્યું. બજારહાટે લઈ ગયા. સાંઈની વાડીમાં ઘુમાવ્યો. અને પગલે પગલે બોધનો પ્યાલો પીવડાવ્યો.

‘જો બખ્ત્રા ! જિંદગી જીવવા માટે જેટલી અંજળની જરૂરત હોય છે, કદાચ એનાથી વિશેષ બુદ્ધિ અને હિમ્મતની જરૂરત હોય છે. બુદ્ધિ અને હિમ્મત વગરનું બધું નકામું. પૈસો ય નકામો. સાહેબી ય નકામી. હિમ્મત એટલે ચૈતન્ય. હિમ્મત વગરનો માણસ મડદા સમાન હોય છે. તને સમજ પડે છે ને ?’

‘પડે છે. તમે હિમ્મત રાખવા વિશે કહો છો. અને બુદ્ધિ’

‘હા, બખ્ત્રા ! હિમ્મત ને બુદ્ધિ સફળતાની ચાવી ગણાય. જ્યાં હિમ્મત ત્યાં ફતેહ. જિંદગી છે તો કષ્ટ તો આવે. આપણે તેનો સામનો કરવાનો, હિમ્મતભેર. એમ કરીએ તો આપણી શક્તિનો વિકાસ થાય. પણ યાદ રાખજો, માલિક કોઈને કષ્ટમાં નાખતો નથી ...’

‘તો પછી કષ્ટ આવે છે ક્યાંથી ? જીવનમાં કષ્ટનો સંતાપ જગાવે છે કોણ ?’

‘વાહ ! તેં આ સવાલ બુદ્ધિનો કર્યો. સાંભળ. કષ્ટ માણસ પોતે વહોરે છે. એનાં ખોટાં કાર્યો એને કષ્ટમાં નાખે છે. બુદ્ધિ વિનાનાં, સમજ વગરનાં કાર્યો કષ્ટ લઈ આવે છે. માલિકે આ માથામાં ભેજું મૂક્યું છે ને ! એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. – અને બીજું આ કે ડરવું નહીં. ડરે તે પડે. તેં દોરડા ઉપર ચાલતા નટોને જોયા છે ? એ હિમ્મતભેર, એક ચિત્તે ચાલે છે. ડરે તો ભોંયે પટકાય. માટે ડરવું નહીં. હિમ્મતભેર જીવવું ને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો’

ચોથો સૂરજ પણ ડૂબી ગયો. અમે જમી પરવાર્યા એટલે સાંઈ ગુલાબનબી આવ્યા. ચાના પ્યાલા આવ્યા. એક પોટવું પણ. પોટવું ભગતકાકા માટે હતું, જેમાં કેટલીક સોગાતો હતી.

ચા પીવાઈ ગઈ.

ચાપાણી દરમિયાન કોઈ ખાસ વાતચીત થઈ નહીં. વાતાવરણ ભારેખમ હતું. ભગત પ્યાલોની દુનિયામાં ન જાણે ક્યાંના ક્યાં પલોચ્યા હતા. થોડી થોડી વારે ખોખારો ખાતા હતા. મારું ય હલાવતા હતા. જાણે મનોમન કોઈકની સાથે વાતો ન કરતા હોય ?

અને પછી ઘડિયાળમાં નવના ટકોરા થયા. ભગત જાણે ઊંઘમાંથી જાગ્યા હોય એમ શરીર ઝંઝડતા ટટ્ટાર થયા. કહ્યું, 'સાંઈ, આ છોકરો સોંપ્યો છે. એ બચારાનો પ્યાલ રાખજો. અદ્દાહ સિવાય એનું કોઈ નથી.'

'તમે ચિંતા શું કામ કરો છો ? ... હું એને મારી ઓલાદની જેમ રાખીશ ...'

'બસ, હું એટલું જ ઈચ્છું છું. - માલિકે એને મારી પાસે મોકલી આપ્યો હતો. હવે હું એ તમને સુપરત કરું છું. સમજો, એ માલિકની અમાનત છે.'

'મારું સદ્ભાગ્ય.'

ભગત સાંઈને ભેટ્યા. છાતી સરસા ચાંપ્યા. ખૂબ દુવાઓ દીધી. અને પછી મારી પાસે આવ્યા. મારા માથા ઉપર હાથ પસવાર્યા. મને ભેટ્યા. અને ભેટીને રોયા. એટલું રોયા કે પગ તળેની ડ્રસ ભીંજાઈ ગઈ. મને ય રડાવી દીધો. સાંઈને ય રડાવી દીધા.

'દીકરા બપ્પા ! ચાલ ત્યારે તું રજા આપે તો હું જાઉં !' ભગતકાકાએ પ્યારપૂર્વક મારા માથે હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

મારી આંખો પુનઃ છલકાઈ ગઈ. ઓઠ કંપતા રહ્યા. ગળે ડૂમ્મો વળગ્યો. હું કશું બોલી શક્યો નહીં. બોલાય એમ હતું જ નહીં.

'ગાંડો ક્યાંયનો !' મારા ગાલ ઉપર હળવી પ્યારભરી ટપલી મારી, 'હિમ્મત રાખ, બપ્પા ! અદ્દાહ તારી સાથે છે. - - ' કહીને ભગતે ઊંટ પલાણી લીધો.

અને પછી 'અદ્દાહ બેલી'ના ધ્વનિ વચ્ચે મસ્તાનો ઊંટ, ભગતકાકાને લઈને રાજસ્થાનની દિશામાં રવાના થઈ ગયો.

[4]

ભગતકાકા ચાલ્યા ગયા.

સુખશાંતિની જાણે એક દુનિયા ચાલી ગઈ. તેમની સંગતમાં, તેમની છાયામાં ઘણી રાહત હતી. ઘણી નિરાંત હતી. હું નિરાધારભાવ ભૂલી ગયો હતો. લોહીનીગળતાં દૃશ્યો ભૂંસાઈ ગયાં હતાં. અને હું હસતો બોલતો થઈ ગયો હતો. -- પરંતુ તે, મારા મોહસિન ચાલ્યા ગયા ! હિન્દુસ્તાની હતા ને ! તેમનાથી અહીં રહી શકાય એમ હતું નહીં !

હવે ખુદા જાણે તેમનો સંસર્ગ ક્યારે સુલભ થશે ! અને ક્યારે તેમના પ્રેમનીતરતા શબ્દોનાં પીયૂષ પીવા મળશે ?

મન ઉદાસ થઈ ગયું. -- પણ આ સ્થિતિ મારી એકલાની ક્યાં હતી ? સાંઈ ગુલામનબી પણ ઉદાસ હતા. હવેલીનું આંગણું ય ઉદાસ હતું.

'ચાલ બેટા, તું હવે સૂઈ જા.' સાંઈએ મને કહ્યું.

અને મેં ઓતાક તરફ પગ ઉપાડ્યો. બે'ક પગલાં ભર્યાં હશે ત્યાં પુનઃ સાંઈનો પ્યારભીનો અવાજ સંભળાયો, 'ત્યાં નહીં, હવેલીમાં. ચાલ'

મારા આશ્ચર્યનો પાર ન હતો !

હવેલીમાં ?!

ઓતાકમાં નહીં !!

મારા કાન ઉપર મને વિશ્વાસ બેઠો નહીં. શંકા થઈ. મેં સાંભળવામાં ભૂલ તો નથી કરી ને ? -- હવેલીમાં ?!!

હું આ ગડમથલમાં ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. અમૂંઝવણમાં ઘુમરાતો સાંઈની સામે જોઈ રહ્યો.

'ચાલ બેટા !' સાંઈએ પુનઃ ક્યું. તેમની આંખોમાંથી નર્યો પ્યાર નીતરી રહ્યો હતો.

મને લાગ્યું જાણે સાખત તાપમાં લખલાખતા કોઈક મુસાફરને ઘેઘૂર વડલો કહી રહ્યો હતો : ત્યાં તાપમાં શું કામ શેકાઈ રહ્યો છે ? મારી શીળી છાયામાં ચાલ્યો આવ.

અને મારા પગ ઉપડી ગયા. મેં સાંઈનો હાથ ઝાલી લીધો. હવેલીમાં ચાલ્યો ગયો. બે માળની વિશાળ હવેલીમાં, માળ ઉપરનો એક ઓરડો, મારા માટે ફાળવવામાં આવ્યો હતો. ઓરડામાં એક પલંગ હતો. કબાટ હતો. આયનો હતો. મેજપુરસી હતાં. લાઈટો હતી. અને ઓરડાના પડખે પાંચ કદમના અંતરે બાયડમ. સાંઈએ મને કહ્યું, 'આ છે તારી રૂમ. અહીં જરૂરી એવું બધું જ છે. બીજી કોઈ ચીજની જરૂરત હોય તો કહેજો, તેનો ય પ્રબંધ થઈ જશે. સવારે નાહીધોઈને નીચે આવજો, આપણે ભેગા નાસ્તો કરીશું'

તમે જ કહો, આ -- 'ન માગ્યું દોડતું આવે' - એવી પરિસ્થિતિમાં બાર વર્ષનો, દરબદલ થઈ ગયેલો, એક છોકરો શું વિચારે ?

ખાનદાનનું ગૌરવ જોયું હતું. માતાપિતાનો માનમરતબો જોયો હતો. તેમના પ્યારમાં ખૂબ-ખૂબ ભીંજાયો હતો. અને પછી કલ્પનાતીત આફતોની ભઠ્ઠીમાંથી પસાર થયો હતો. મારાં માતાપિતાને તથા અન્ય અનેક નિરાધાર, નિર્દોષોને કતલ થતાં જોયાં હતાં. અને ભગતકાકાની માણસાઈ, મલોબત જોઈ હતી. અને હવે પાકિસ્તાનમાં સાંઈ ગુલામનબીની ખાનદાની જોઈ રહ્યો હતો ! અને ખબર નહીં આગળ ભવિષ્યના પડદામાં બીજું શું શું હશે ?

સાંઈ ગુલામનબી, ભગતકાકાએ કહ્યું હતું એવા જ ઉમદા આદમી હતા. એમનાં વાણીવર્તનમાં માણસાઈની મહેક હતી. સંસ્કારી માણસ.

હવે, નિ:શંક હું શીળી, મધુર છાયામાં હતો. અઢળક સુખ હતું. અહીં અમૂંઝવણ જન્માવે એવું કશું ન હતું. - પરંતુ આફતોની જે ભઠ્ઠીમાંથી હું પસાર થયો હતો અને નિર્દોષ ઈન્સાનોની જે કરપીણ કલ્લેઆમ જોઈ હતી એથી આત્મા એવો સંતપ્ત હતો કે, સુખ માણી શકાતું ન હતું.

હું એકલો બેઠો હોઉં ત્યારે એ બધું યાદ આવે છે. એ ભયાનક દૃશ્યો આંખોની સામે ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. અને હું ન ઈચ્છું તો પણ જાણે લોહીનો એક દરિયો ઉછળે છે. એ દરિયામાં મારાં માતાપિતાનાં તથા અન્ય નિર્દોષોનાં માથાં નજરે પડે છે. ચળકતાં માથાં. બોલતાં માથાં. એ મને કહે છે : 'તું અમારાથી વિખૂટો કેમ પડી ગયો ! અમને તારી ચિંતા થાય છે. હા, કતલ થયાં એથી તે માન્યું હશે કે અમે મરી ગયાં છીએ. - ના, અમે મર્યાં નથી. શહીદો મરતાં નથી. જીવે છે, ધરતીની કથાઓમાં. ધરતીના ધબકારમાં'

હું આ બધું જોઉં છું, સાંભળું છું અને હલબલી જાઉં છું.

ગમે એમ, પણ આ સંતપ્ત દશામાં ય ભગતકાકાની માયામલોબત મને પલાળતી રહી છે. એ માણસ નહીં હરતોફરતો પ્રેમ છે. જીવતી, જાગતી ઈન્સાનિયત છે. આવા માણસો છે એટલે તો આ દુનિયા ચાલી રહી છે ને ! આવા માણસોને જોવા માટે તો સૂરજ દરરોજ ઊગે છે ને !

આ અને આવા બીજા અનેક અવળાસવળા વિચારોમાં, ઊંમાં, ખાબોમાં રાત વીતી ગઈ. સૂર્યોદય થયો. સ્નાન કરીને હું નીચે આવ્યો. સાંઈએ મને તેડ્યો. દીવાનખાનામાં લઈ ગયા. સાંઈનાં બેગમ પણ બેઠાં હતાં. સાંઈએ કહ્યું, 'સુગરા, જો આ છોકરાને ! એનાં કપડાંને નહીં, એને જો. એનો ચહેરો જો. લાગે છે ને ખાનદાની !'

સુગરામાએ ધારીને મારી સામે જોયું. અને પછી કહ્યું, 'કેમ નહીં ? કેવું તેજ છે ચહેરા પર ... ! અદ્દાહ એને હયાતી આપે.'

'આમીન.'

સુગરામાએ મને પોતાની પાસે તેડ્યો. મારા માથે હાથ ફેરવ્યો. કહ્યું : 'શું નામ છે તારું ?'

'બપ્પાવર.'

ભાઈ મંટો,

અમને વાર્તા અને હકીકતની ભેળસેળ કરવાની આદત છે. તારી કહેલી વાતને કલ્પના જ માનીએ તો સહેલું લાગે છે, નહિ તો પછી બહુ અઘરું થઈ પડે છે. આવું બધું તો સમાજમાં થતું હોય? કેવું ગંદુ-ગોબરું-છીછરું ... અને તેના વિષે વાર્તાઓ લખવાની! પાછું આવું બધું લખીને તારે ગલગલિયાં પણ નથી કરાવવા? જે તું ગલગલિયાં કરાવવાના ધંધામાં હોત તો તને 'આયુનિક' કે 'ફોરવર્ડ' માનીને એમ કહી શકાય કે તને ખરેખર વાચકોની પલ્સ ખબર છે. પણ તું તો સમાજની પલ્સ પકડીને તેનું હેલ્થ બુલેટિન લખવાની જદોજહદ કરી રહ્યો છે. એ તો ખોટનો ધંધો છે. આપણે ત્યાં સાહિત્ય, ફિલ્મો, તમાશા, રિયાલિટી શો વગેરે સમાજનું હેલ્થ બુલેટિન ન વાંચવું પડે તે માટે ભાગી છૂટવાના ઉત્તમ રસ્તાઓ છે. અમે ભાગેડુ પ્રજા છીએ અને અમને વાર્તા અને હકીકતની ભેળસેળ કરવાની આદત છે. તેમાંથી અમે મોટા-મોટા ઉદ્યોગો ઊભા કર્યા છે. આવા ઉદ્યોગો વગર વિકાસ શક્ય નથી, તેની તને ખબર હોવી જોઈએ. એટલે તારી વાર્તાઓ થોડી કેડી બનાવ કે જેમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ સરી આવે. આ નગ્ન હકીકતો પચતી નથી.

કોઈકે પૂછ્યું કે મંટો તો પાકિસ્તાની લેખક હતો, નહિ? તું માત્ર 'પાકિસ્તાની' છે તે આરોપસર અમે તને ન પણ ગમાડીએ. જેયું, કેવી તરત તારી વ્યાપકતા ધીનવાઈ ગઈ અને તને એક હિસ્સામાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. થોડી રાહ જોશે તો પછી 'ઉદ્ધૂ લેખક' હોવાનું ઇંગ્લેન્ડ પણ આવશે. 'તમે ક્યાંના' અને 'તમે કેવા' એ કેટલા ધારદાર પ્રશ્નો છે! ભલેને પછી તે તારું મોટા ભાગનું જીવન એવા દેશમાં વિતાવ્યું હોય કે જેના બે ભાગ પડશે તેની તે દેશને પણ ખબર નહોતી. તું ભલે એમ માનતો હોય કે તું ટોબા ટેકસિલની જેમ બે સરહદો વચ્ચેના 'નો મેન્સ લેન્ડ'માં દફન થઈ ગયો હોઈશ, પણ અમે તો તારા ગળે દેશ, પ્રાંત, ભાષા, જાતિ, ધર્મનો ગાળિયો પહેરાવીને જ રહીશું. કેમ અમે નથી પહેરતા આવા ગાળિયા? તું શું જન્મતથી ઉતરીને આવે છે? જેવી રાજકારણની જરૂરત અને ગર્વથી ગાળિયા પહેરવાવાળાની ગરજ, એ મુજબ ધીરે-ધીરે ગાળિયો પહેરાવાય અને પછી ભીંસાય. હવે તું ગાળિયાને ગાળિયો કહે અને ભીંસાવાને ભીંસાવું કહે તે કેમ ચાલે? કેટલાક લોકો તો પોતાના ગાળિયાને શણગારે, સવાર-સાંજ આરતી કરે ને એને ફૂલ ચઢાવે. બીજાનો ગાળિયો કેવો કદરૂપો છે, તેની ચર્ચામાં સમય પસાર કરે. આટલી મહેનત કરીને ધીરે-ધીરે ભૂલી જાય કે આ ગાળિયો છે. તે તું પાછો તેમને અરીસા બતાવે તે કેમ ચાલે?

તું કોઈ વિચારધારાનું કે રાજકીય પક્ષનું પૂંછડું પકડીને ય બેઠો નથી હોતો. ગળામાં ગાળિયો અને હાથમાં પૂંછડું એ સમકાલીન વ્યવહારુપણાની નિશાની છે. પૂંછડાને પંપાળવું પડે, રમાડવું પડે અને જરૂર પડે તો ધાવવું પડે. ક્યારેક પૂંછડું ગળાના ગાળિયાનું રિપ્લેસમેન્ટ હોય છે. આ પૂંછડાઓની દર પાંચ વર્ષે સ્પર્ધા થતી હોય છે અને ત્યારે ખબર પડે છે કે દરેક પૂંછડા જોડે જોડાયેલું એક જાનવર હોય છે. તે કેમ આ જાનવર જેવું રાખ્યું નથી? જે પૂંછડું પકડ્યું હોત તો તારા પર અશ્લીલતાના કેસ થયા ત્યારે પેલું જાનવર કેટલું કામમાં આવ્યું હોત. આમ કોઈને કેસ કરવા પડે તેવું લખાય? અને લખાઈ ગયું તો કંઈ નહિ પણ એવા કોન્ટ્રેક્ટ હોવા જોઈએ કે કેસ થાય તો ય કંઈ તકલીફ ન પડે. કેમ ... તું નાનો હતો ત્યારથી કોઈએ શીખવાડ્યું નહોતું કે બધે ઓળખાણ રાખવાની, બધું સાચેસાચું નહિ કહી દેવાનું અને 'હા-જી-હા' કરતાં શીખવાનું વગેરે. મૂળ પાયો જ કાચો લાગે છે તારો.

તું શહેરનો ફયરો ઉચેલતો હોય તેમ ખરાબ ચરિત્રના પાત્રો ક્યાંથી ગોતી લાવે છે? તને આધ્યાત્મિક વાતો કરતા નથી આવડતું કે 'પાવર ઓફ પોઝીટીવ થીંકીંગ' વિષે તને બહુ ખબર નથી લાગતી. લાગણીના સંબંધો,

સંબંધોનું આકાશ, આકાશમાં આનંદયાત્રા, યાત્રામાં પાંગરતો પ્રેમ, પ્રેમકૂળ પર ઝાકળ, ઝાકળની ભીની સુગંધ, સુગંધોનો દરિયો, દરિયાની છાલકમાં હિલોળે ચડતું જોબન, માનવમનની ભરતી-ઓટ, તેમાં સરી જતા રેતીના કિલ્લા, દિલના દરવાજે દસ્તક - કેટકેટલું લખવા માટે છે આ દુનિયામાં. તો કેમ તને લખવા માટે સકીના, સુગંધી, ઈશરસિંઘ, બિમલા જેવા જ મળે છે? ક્યારેક તો સારા માણસો વિષે લખ. આટલું બરછટ લખવાની જરૂર શું છે? થોડું પોઝીટીવ વિચારવામાં શું તકલીફ પડે? બહુ સહેલું છે. થોડો ટ્રાય કર ... સંબંધોના કાર્ડિયોગ્રામ કાઢ, વિચારોનાં નિદામણ કર, પ્રેરણાનાં ઝરણાંમાં છબછબિયાં કર. આજકાલ આવું જ ખપે છે. તું પાછો કહેશે કે 'હું જે ખપે તે માલ રાખનાર કરિયાણાનો વેપારી નથી, લેખક છું.' સો વર્ષ થયા હવે તો થોડો પ્રેક્ટીકલ બન ... જે તને લખતાં તો આવડે જ છે. બસ, એને થોડું સુવાળું કરવાની જરૂર છે. બીભત્સ રસ પર થોડો મેકઅપ છાંટે તો શુંગાર રસ બની જાય. 'વાસના'ની જગ્યા 'વાસ્ય' લઈ લે. પછી જે લોકો તારી જન્મશતાબ્દી કેવી ધૂમધામથી ઉજવશે!

છેલ્લે એક વાત તો કહે ... તારી વાર્તામાં વાંચ્યું કે કબીર નામનો કોઈ શખ્સ રડતો હોય છે - દેખ કબીર રોયા. એટલે કોઈ કબીર પાકિસ્તાનમાં ય છે? આવો એક કબીર અમારે ત્યાં પણ છે! પાકિસ્તાનમાં હશે તો મુસલમાન હશે ... નહિ? પણ અમારે ત્યાં તો મોટેભાગે હિંદુ જ છે ... કદાચ. તો પછી આ બંને એક વ્યક્તિ કેવી રીતે કહેવાય? જરા ટાઈમ મળે તો ખુલાસો કરજે ને ...

(પાકિસ્તાનસ્થિત સર્જક મહંમદ હનીફે 'Our case against Manto' નામનો લેખ હેરાલ્ડમાં પ્રકાશિત કર્યો છે. આ લેખ વાંચ્યા બાદ તાત્કાલિક આ લખવાનું મન થયું. હનીફે તેના સમકાલીન દેશ-સમાજની પરિસ્થિતિમાં મંટોને યાદ કર્યો છે. મેં મારી આસપાસના પ્રવાહો જોઈને મંટોને યાદ કર્યો છે ... પણ આપણી હનીફે જેવી કક્ષા નહિ!)

સોજન્ય : <http://charkho.blogspot.in/2012/05/blog-post.html>

(અનુસંધાન પાન 25 પરથી)

'સુંદર નામ છે. અદ્ભાહ તને હંમેશાં બખ્તવાર (ભાગ્યશાળી) રાખે.'

આવતી કાલે શુક્રવાર હતો. એ સંદર્ભે સાંઈએ મને પૂછ્યું, 'નમાઝ પઢતાં આવડે છે ને?'

'હા. કુરઆન પણ પઢી શકું છું. મદ્રસામાં શીખ્યો હતો.'

'અને નિશાળ ?'

'મિડલ સ્કૂલમાં હતો.'

સાંઈ ખુશ થઈ ગયા.

નાસ્તો કર્યો. અગ્યારેક વાગે, સાંઈ મને બજારમાં લઈ ગયા. આબરુ જાણે એમની પાછળ - પાછળ ચાલતી હતી. જે સામે મળે તે સલામ કરે. હસ્તધૂનન કરે. ખરખરિયત પૂછે. દુકાનદારો પણ સલામ ભરે. 'અયો સાંઈ - અયો સાંઈ' કરે. ચાપાણી કરાવે. પાનસિગારેટ પેશ કરે.

સાંઈએ એક મોટી દુકાનથી મારા માટે ચાર જોડ શલ્વાર-કમીસ ખરીદ્યાં. સિંધી ટોપી, સેન્ડલ પણ. એ સિવાય કાંસકી, રૂમાલ ને ચપ્પલ.

બપોર પછી એક વાળંદને હવેલીએ તેડાવ્યો. મારા વાળ કપાવ્યા. વાળમાં નાખવાનું તેલ પણ મંગાવી આપ્યું.

સાંઈનો આ વહેવાર, આ વર્તાવ બેમિસાલ હતો. મારી ધારણાથી વિરોધ. એણે મારા મનમાં એહસાસ જગાવ્યો કે હું અનાથ નથી. મારાં માતાપિતા જીવંત છે. - સાંઈ, ભગતના મિત્ર હતા ને ! સત્વગુણી ! સફ્ફન !

જાણે ઈન્સાનિયતના બે રોશન ચિરાગ !

એક સીમાની આ તરફ.

એક સીમાની તે તરફ.

(વધુ હવે પછી)

[136, Stamford Street, Old Trafford, MANCHESTER M16 9LR, U.K.]

ત્રણ ત્રણ વખત મેટ્રિકની પરીક્ષામાં નાપાસ થનાર વ્યક્તિનું જ્યારે અવસાન થાય, ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ અને રાણી ભારત ખાતેના વાઈસરોયને દિલસોજીનો તાર મોકલે અને તે તારમાં પેલી વ્યક્તિને 'અમારા જૂના મિત્ર' તરીકે ઓળખાવે, અને તેમના મૃત્યુથી આખા હિન્દુસ્તાનને ખોટ પડી છે, એમ જણાવે એવું બને ખરું? બને નહીં, હકીકતમાં બન્યું હતું. એ વ્યક્તિ તે બેહેરામજી મેહેરવાનજી મલબારી, ૧૮મી સદીના એક અગ્રણી સમાજ સુધારક, પત્રકાર અને કવિ.

૧૮૫૩માં મે મહિનાની ૧૮મી તારીખે એમનો જન્મ. પિતાનું નામ ધનજીભાઈ મહેતા. ગાયકવાડ સરકારમાં સાધારણ ક્લાર્ક તરીકે નોકરી કરતા. બેહેરામજી માંડ પાંચ વર્ષના થયા ત્યાં તો પિતા બેહસ્તનશીન થયા. માતા ભીખીબાઈ અને બેહેરામજી અનાથ થઈ ગયાં. હવે વડોદરામાં રહેવું અશક્ય હતું. અનેક વિટંબણાઓ વેઠીને વડોદરાથી ચાલતાં ચાલતાં વીસ દિવસે દીકરાને લઈને ભીખીબાઈ સુરત પહોંચ્યાં, પિતાને ઘરે કોઈ વાહનમાં મુસાફરી કરી શકાય એટલા પૈસાચ ગાંઠે નહીં એટલે પગપાળા પ્રવાસ.

પિતાએ વિધવા દીકરીને અને તેના પોરિયાને પ્રેમથી આપકાર્યાં. આશરો મળતાં મા-દીકરાને 'હાશ' થઈ. પણ એ હાશકારો પૂરા ચોવીસ કલાક પણ ન ટક્યો. તેઓ સુરત પહોંચ્યાં તે રાતે જ પિતાનું ઘર, તેમની બંધી મિલકત, આગમાં બળીને ખાખ થઈ ગયાં. છતાં પિતાએ આશરો તો આપ્યો જ. પણ ભીખીબાઈને થયું કે પિતાને માથે હવે ભારરૂપ ન થવાય. બાળક બેહેરામજીનો ઉછેર સારી રીતે કરવાનો હેતુ પણ ખરો. એટલે થોડા વખત પછી ભીખીબાઈએ મેહેરવાનજી નાનાભાઈ મલબારી સાથે બીજાં લગ્ન કરી લીધાં અને એટલે બેહેરામજી ધનજીભાઈ મહેતા મટી બેહેરામજી મેહેરવાનજી મલબારી બન્યા. મલબારી સુખડ અને મરીમસાલા મગાવી વેચવાનો ધંધો કરતા એટલે 'મલબારી' અટક. પણ ઓરમાન પિતાને આંગળિયાત બેહેરામજી માટે કશી મમતા નહીં. દુકાનમાં નોકરની જમ કામ કરાવે.

થોડાં વર્ષો સુખદુખમાં વીત્યાં. મલબારી માલસામાન લઈને આવવું મેહેરવાનજીનું વહાણ મધદરિયે ડૂબ્યું. દુકાન બંધ. પહેલેથી થોડું ઘણું વૈદું જાણતા એટલે વૈદું કરી મેહેરવાનજી દિવસો ગુજરવા લાગ્યા. ત્રણ સો રૂપિયા ખાતર બાપદાદાનું ઘર પહેલાં ગીરવી મૂકવું પડ્યું અને પછી પૈસા પાછા ન આપી શક્યા એટલે ગુમાવવું પડ્યું. સુરતમાં મલબારીના

ઘર પાછળ જ નરભેરામ મહેતાજીની ધૂડી નિશાળ હતી તેમાં બેહેરામજીએ ભણતર શરૂ કર્યું. પછી પારસી પંચાયતની સ્કૂલમાં દાખલ થયાં. પછી સર જમશેદજી એંગલો-વર્નાક્યુલર સ્કૂલ.

બેહેરામજી મેહેરવાનજી મલબારી
[જન્મ : 18.05.1853 - મરણ : 11.07.1912]

ભણવાનું તો ઠીક પણ બેહેરામજીને સંગીતનો જબરો શોખ. જાણીતા ઉસ્તાદ બહાદુરસિહના એક ચેલા પાસેથી બે હજાર જેટલાં ખ્યાલ, ગઝલ, ટપ્પા, દુમરી વગેરે શીખ્યા. પણ આણધારી રીતે કોલેરામાં માતાનું અવસાન થતાં બેહેરામજીના જીવનમાંનું સંગીત સુકાઈ ગયું. ખાનગી ટ્યુશનો આપી થોડી કમાણી કરવા લાગ્યા, ભણવાની સાથોસાથ. પછી રાતે મોડે સુધી જાગી અંગ્રેજી કે ગુજરાતી કવિઓની કવિતા વાંચતા. પછી જાતે ગુજરાતીમાં કવિતા લખવા લાગ્યા. એ વખતે મેટ્રિકની પરીક્ષા માત્ર મુંબઈમાં જ લેવાતી. પારસી જિવાજી કસાઈ પાસેથી વીસ રૂપિયા ઊછીના લઈને બેહેરામજી મુંબઈ પહોંચ્યા. મુસાફરીનું ભાડું દસ રૂપિયા ને પરીક્ષાની ફી દસ રૂપિયા. પરીક્ષામાં નાપાસ. સુરત પાછા જવાના ફટિયાં મલે ની. માતાની બહેનપણીના દીકરા ડોક્ટર રુસ્તમજી બહાદુરજીની ભલામણથી પારસી પ્રોપ્રાયટરી સ્કૂલમાં વીસ રૂપિયાના પગારે નોકરી મળી. બીજી બે વાર મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી, પણ પરિણામ એનું એ, નાપાસ! પણ હાર્યા નહીં. ચોથી ટ્રાયલે પાસ થયા, ૧૮૭૧માં. એ વખતે લેખિત ઉપરાંત મૌખિક પરીક્ષા પણ લેવાતી.

બેહેરામજીની મૌખિક પરીક્ષાના એક પરીક્ષક હતા રેવરંડ જોસેફ વાનસામરન ટેલર, ગુજરાતી વ્યાકરણના લેખક સુરતમાં લખેલાં કાવ્યો બીતાંબીતાં બેહેરામજીએ રેવરંડ ટેલરને બતાવ્યાં. પ્રભાવિત થઈને તેમણે રેવરંડ ડોક્ટર જાહોન વિલ્સન સાથે ઓળખાણ કરાવી. વિલ્સને કાવ્યો વાંચી તે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવા જણાવ્યું અને કાવ્ય સંગ્રહનું નામ પણ પાડી આપ્યું. 'નીતિવિનોદ.' ૧૮૭૫માં એ સંગ્રહ પ્રગટ થયો. એ વખતે બેહેરામજીની ઉમ્મર ફક્ત બાવીસ વર્ષ. કાવ્યો પારસી ગુજરાતમાં નહીં, 'શુદ્ધ' ગુજરાતીમાં લખાયેલાં અને તેના વિષયો હતા હિન્દુઓના જીવનને લગતા. બીજે વર્ષે પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ! 'નીતિવિનોદ'ના કાવ્યોની ભાષા એટલી તો 'શુદ્ધ'

હતી કે એક સામયિકે તો એવો આક્ષેપ કરેલો કે કોઈ હિન્દુ કવિનાં કાવ્યો મલબારીએ પોતાને નામે છપાવી નાખ્યાં છે. 'નીતિવિનોદ'થી મલબારી ગુજરાતમાં જાણીતા થયા તો ૧૮૭૬માં પ્રગટ થયેલ અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહ 'ધ ઈન્ડિયન મ્યૂઝ ઈન ઈંગ્લિશ ગાર્બ'ને કારણે ઈંગ્લેન્ડ અને બીજા દેશોમાં જાણીતા થયા. રાણી વિક્ટોરિયા, કવિ ટેનિસન અને પંડિત મેક્સમૂલરે પ્રશંસાના પત્રો લખ્યા.

પછી મલબારી મુંબઈના ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયામાં સામાજિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક સ્થિતિ વિષે લેખો લખતા થયા. આ ઉપરાંત 'ધ ઈન્ડિયન સ્પેક્ટેટર' અને 'ધ બોમ્બે રિવ્યૂ'માં પણ લખતા. 'ગુજરાત એન્ડ ગુજરાતીઝ' પુસ્તક પણ 'પરદેશોમાં જાણીતું' થયું. ૧૮૮૦માં મલબારીએ ધ ઈન્ડિયન સ્પેક્ટેટર ખરીદી લીધું. લગભગ દરેક અંક આખો જાતે જ લખતા. મલબારીનું વલણ સમાજ સુધારાવાદી હતું. જો કે હિન્દુઓનો વિરોધ તેમને સહન કરવો પડ્યો કારણ એક પારસીને અમારા ધર્મકરમમાં દખલ કરવાનો શો હક્ક, એમ રૂઢિવાદીઓ માનતા. મલબારીના અથાક પ્રયત્નોને પરિણામે સરકારે 'સંમતિવચનો કાયદો' છોવટે પસાર કર્યો. મલબારીએ ઈંગ્લેન્ડના પ્રવાસો કર્યાં. ખુદ શહેનશાહ સાથે સંબંધ બંધાયો. પણ ૧૮૮૮માં પ્રગટ થયેલ કાવ્યસંગ્રહ 'સંસારિકા' પર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકાયો પણ છોવટે સરકારે તેમને નિર્દોષ જાહેર કર્યો.

મુંબઈમાં મલબારીએ 'સિવાસદન' સંસ્થા શરૂ કરી. તેમાં સાથ આપનાર દયારામ ગિદુમલે પછીથી અંગ્રેજીમાં મલબારીનું જીવનચરિત્ર લખ્યું: ૧૯૧૨ના જુલાઈમાં મિત્રોના આગ્રહથી મલબારી આરામ કરવા શીમલા ગયા. ૧૧મી જુલાઈએ વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ અને બીજાઓની મુલાકાત લીધી. રાતે સાડા નવે મિત્ર જોગિન્દરસિંહ સાથે બીજાઓની મુલાકાત લીધી. રાતે સાડા નવે મિત્ર જોગિન્દરસિંહ સાથે ટેલિફોન પર વાતો કરતાં મલબારી એકાએક બેભાન થઈ ગયા અને થોડીવારમાં જ આ ઢૂની દુનિયાને છોડી ચાલતા થયા. સીમલામાં આવેલી પારસી આરામગાહમાં મલબારીના નશ્વર દેહને દફનાવવામાં આવ્યો. 'આ દુનિયાના ઉપકાર' નામના કાવ્યની છેલ્લી આઠ પંક્તિઓ તેમની કબર પર કોતરવામાં આવી:

ફરજ એ અદા મેં કીધી હો, ખુદા!
ગરજ બીજી શી? - એક ફાટી ચટર -
ન ઉપકાર કોના, ન કોની અદા -
મગે ચાર ગજની જો સાદી કબર
નનામી, છૂપી, કોઈ બિયાબાનમાં,
કે પરબતની ઢળતી તળેટી ઉપર,
ગમે કોતરે, તુજ ખુદ મનમાં,
ફક્ત બે જ બોલો - ઈલાહી શુકર.

e.mail : deepakbmehta@hotmail.com

'उजाले अपनी यादों के हमारे साथ रहने दो'

• अग्रगामीઓ માંહેના સૌથી નાનેરા હોવાને નાતે, એક પછી એક દલ-વૃદ્ધોની વિદાય સહેવાની શિક્ષા મળી હોય તેમ અનુભવું છું. લાંબા અરસાથી સંપર્ક થઈ શક્યો નહોતો. મારી વિદાય વંદના હજી.

- યોગેશ પટેલ

• સાચે જ એમના જવાથી ભારે ખોટ પડવાની. ૮૧ વરસની વય સુધી એમણે બહુમૂલ્ય સેવા આપી છે ને જીવન સાર્થક કર્યું છે.

- ઉત્તમ ગજ્જર

• એમને બેત્રણ વાર જ મળવાનું બન્યું છે, પરંતુ લેખક તરીકે એમના કસબથી તેમ જ હૂંફાળા વ્યક્તિત્વથી હું પ્રભાવિત રહ્યો છું.

- મધુ રાય

• આવા સમાચાર હંમેશ દુઃખદ હોય છે, આપણા મજ્જાતંત્રને ય આઘાતકારી લાગે છે. આવી ખોટ પૂરવી આસાન નથી. બળવંતભાઈ સંગાથે તમને વરસો જૂનો સંબંધ રહ્યો છે ત્યારે બહુ વસમું લાગતું હશે.

- પ્રીતિ સેનગુપ્તા

• પરિવારજનના તેમ જ મિત્રવર્તુળના આ શોકમાં મને ય સામિલ લેખજી. સૌ સંગાથે પ્રાર્થનાઓમાં સરીક ...

- રતિલાલ ચંદરિયા

• એમની વિદાય સાથે એક યુગ આથમી ગયો છે.

- શરુક ધાંચી

• એમના સાહિત્યિક જીવનને હું સલામ કરું છું.

- મહેશ કવિ

• બળવંતભાઈ નાયકની વિદાયથી ગુજરાતી સાહિત્યને બહુ મોટી ખોટ પડી છે.

- હરનિશ જાની

• એમના જવાથી જૂની પેઢીના એકમાત્ર છેઠ્ઠા સાક્ષરને આપણે ગુમાવ્યા છે. આ ખોટ પૂરી શકાય તેવી નથી.

- જગદીશ દવે

• બળવંતભાઈની વિદાયના સમાચારથી હું અને મારો પરિવાર આઘાત અનુભવીએ છીએ. ગુજરાતી સાહિત્યને ક્ષેત્રે બળવંતભાઈ સ્થંભ હતા. એ જાણીતા લેખક હતા જેમણે આપણને રસપ્રદ નવલકથાઓ તથા નવલિકાઓ આપી છે. એમના વિવેચન લેખો પણ જાણીતા છે. વળી એ રોચક વક્તા ય હતા. અમારે પાંચેક દાયકાનો સંબંધ હતો. એમણે મને લખવાને સારું ખૂબ પ્રોત્સાહિત કર્યો છે. બહુ જ પ્રેરણા બક્ષી છે.

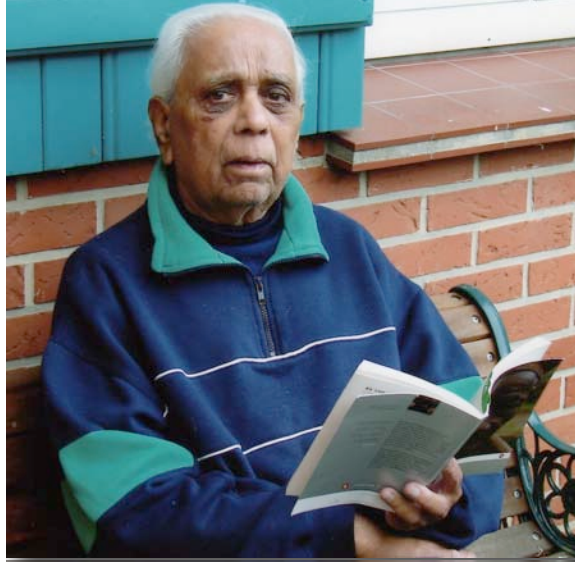
- વલ્લભ નાંઠા

• એમને રૂબરૂ મળવાની કોઈ તક સાંપડી નહોતી કેમ કે અકાદમીમાં મોડેથી સંકળાયો. તેમ છતાં, એમનાં પુસ્તકો વાટે એમને મળવાનું થયા જ કરેલું. ગુજરાતી સાહિત્યને માટે બહુ મોટી ખોટ પડી કહેવાય.

- મહેન્દ્ર દેસાઈ

• બળવંતભાઈ નાયક જવાના સમાચારે અમને દુઃખ આપ્યું છે. પૂર્વ આફ્રિકા ખાતે, સન 1955 દરમિયાન, કમ્પાલા સેકન્ડરી સ્કૂલમાં એ કાન્ટાબલેનના સાથી હતા. ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે એમનું પ્રદાન પ્રચંડ, ચિરંજીવ તેમ જ વિશાળ રહ્યું.

- પ્રભાકાન્ત પટેલ

બળવંત ગાં. નાયક

(જન્મ : 15 નવેમ્બર 1920 - મરણ : 15 જૂન 2012)

19 ઓક્ટોબર 2006ના રોજ સ્વિત્ઝર્લેન્ડમાં લેવાઈ છબિ

• બળવંત નાયકને વિદાય વંદના પાઠવવામાં પરિવારજન, ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી જોડાજોડ “નિરીક્ષક” પણ સ-આદર જોડાયું જ છે. સાંપ્રત ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક નવલકથા ક્ષેત્રે એમની તોલે કોઈ જ આવી ન શકે.

- પ્રકાશ ન. શાહ

• બળવંતભાઈને આપણે એમના ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય પ્રદાન માટે તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી માંહેની એમની દેણગી માટે યાદ કરતા રહીશું.

- સુષમા સંઘવી

• કર્મ-પ્રવીણ અને અનુભવીઓ વિદાય લઈ જાય છે અને યુવાન પેઢીને એમના કળાકૌશલ્ય ને કસબ મેળવતાં મેળવતાં હાંફ ચડી આવી શકે તેમ છે. આ શોકાન્તિકા છે.

- દિલીપ કવિ

• ખરેખર આઘાતકારી સમાચાર. ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય જગતના એક સર્વોચ્ચ

ગયા. એમના જવાથી ખોટ પૂરવી અઘરી થવાની છે. એમની સ્મૃતિઓ વાળોગીએ, પરંતુ હકીકતે એમણે સાહિત્ય ક્ષેત્રે જે ન્યોરથાવરી કરી તેને પહોંચી વળવા આપણી સમગ્રતાને કટિબદ્ધ કરવી રહી.

- દાઉદભાઈ ધાંચી

• બળવંતભાઈ નાયકના અવસાનના સમાચાર જાણી ભારે દુઃખ થયું. યુનાઈટેડ કિંગડમના ભારતીય સમાજ અને તેમાં ય ખાસ કરીને ગુજરાતી આલમે એક વિરાટ આદમી ખોયા છે. આમ જોવા જઈએ તો સમગ્ર ગુજરાતી કોમની આ વરવી ખોટ છે. બળવંતભાઈનું કેટલુંક સર્જન વાંચવાની મને તક મળી છે. વિલાયતમાં નર્મદની ભજવણી કરી તે વેળાના એમના હૂંફાળા અભિપ્રાયોનું મને મીઠું સાંભરણ છે.

- શેરન અને હરીશ ત્રિવેદી

• બળવંતભાઈ નાયક નથી એ સંદેશને પચાવવા હૃદય કબૂલ થતું જ નથી. આ આઘાતને જીરવતાં વખત લાગશે.

ઘરના મોભીની વિદાયથી કુટુંબના સભ્યો માટે તો અસહ્ય અને આઘાતજનક ઘટના રહે, સાથે સાથે સાહિત્યિક મિત્રવર્તુળને માટે તો એ પથ દર્શક હતા, એમને સારુ તો અસહ્ય ઘટના બની રહેવાની છે. અંગત મિત્રોમાં આવું એકલા અટૂલાપણું અનુભવાઈ રહ્યું છે.

“ઓપિનિયન” માટે તો આરંભથી એ પથદર્શક અને પ્રેરણાસ્રોત રહ્યા. તંત્રી વિપુલ કલ્યાણી માટે તો અંતરંગ, સહૃદયી અને આત્મીય મિત્ર બની રહ્યા. અંગ્રેજ નવલકથાકાર માર્ટિન એમિસે પોતાના દિલોજન દોસ્ત કિરોટોફર લિચિન્સના અવસાન અંગે એક સંદેશો લખેલો તે સાંભરી આવે છે. એ લખતા હતા :

‘I haven't come anywhere near to processing Christopher's death. But one unexpected thing your dead friends do is they make you a gift of their love of life. Gogol said that old age is merciless because it gives nothing back. There's something about taking your leave that makes you value everyday things.’

બળવંતભાઈએ ગુજરાતી સમાજને, નિજ મિત્રોને સારો વારસો સુપ્રત કર્યો છે. માર્ટિન એમિસના શબ્દોમાં બળવંતભાઈ આપણને ‘a gift of his love and literature’ ધર્યા છે.

- ઠાઠાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી

સાહિત્યની નિસબતવાળા સર્જક : બળવંત નાયકની વિદાય

• વલ્લભ નાંઠા

બે દિવસ [16 જૂન 2012] પહેલાં, શનિવારની વહેલી સવારે, વિપુલભાઈનો ઈ.મેલ આવ્યો : બળવંતભાઈ નાયક દિવંગત થયા. કોઈના પણ માન્યામાં ના આવે એવા આ આઘાતજનક સમાચાર હતા. બે અઠવાડિયા પહેલાં હું, વિપુલભાઈ, રમાણભાઈ પટેલ અને ઘનશ્યામભાઈ પટેલ એમની તબિયત અંગે ખબરઅંતર પૂછવા એમને ત્યાં ગયા હતા. એ દિવસે એમનું હોસ્પિટલનું એપોઈન્ટમેન્ટ હતું. એમનાં પુત્રી યામિનીબહેન બળવંતભાઈને હોસ્પિટલે લઈ ગયાં હતાં. અને ચેક-અપ થઈ ગયા પછી, એ લોકો બપોરે આશરે ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં ઘેર આવી જવાનાં હતાં. અમે કમળાબહેન સાથે બળવંતભાઈની બીમારી અંગે વાતચીત કરતા બેઠા હતા. ત્યાં દસેક મિનિટ પછી, બળવંતભાઈ અને યામિનીબહેન આવ્યાં.

શબ્દની તાકાતનો ગુજરાત - મુંબઈને સુપેરે પરિચય કરાવેલો. એ જ ગાળામાં તેઓની વિલ્સન કોલેજમાં 'ફેલો' તરીકે નિમણૂક પણ થઈ હતી.

1953ની સાલમાં બળવંતભાઈએ ભારત છોડ્યું ને પૂર્વ આફ્રિકાના યુગાન્ડા દેશમાં શિક્ષક તરીકે વ્યવસાયિક વસવાટ શરૂ કર્યો અને 1972 સુધી યુગાન્ડાના શિક્ષણ ખાતામાં શિક્ષક અને આચાર્યપદે રહી કામ કર્યું. યુગાન્ડાનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય, ગ્રામીણ પરિવેશ, અને નવ્યજીવન એમની સર્જકતાનું

નવવું ભાથું બન્યા. એ દેશના ભર્યા ભર્યા વાતાવરણે નવી છટાઓ આપી અને તેનો લાભ એમને મળતાં જાણે નવ્ય સર્જનની નાંદિ ફૂટવા લાગી. 1960માં "જગૃતિ" માસિકના બીજા વર્ષના ભેટ પુસ્તક તરીકે 'મૂંગા પડછાયા' નવલકથાની પ્રસ્તુતિ આફ્રિકામાં ચાલતી ગુલામીની નિંદ્રા પ્રથા સામે લડનાર એક આરબ વીરનરની શૌર્યગાથા રૂપે થાય છે. તો 1962માં એમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'સફરના સાથી' પ્રગટ થયો. જે દ્વારા ગુજરાતી વાચકે આફ્રિકાના તળ જીવનનાં દુર્લભ્ય એવા ચિત્રો માણ્યા. 1963માં પ્રગટ થયેલી એમની બીજી નવલકથા 'વેડફાતાં જીવનર' રંગભેદની અનિષ્ટ નીતિ તરફ લાલ બતી ધરે છે. ત્યાર પછી, 'વનનો રાજા' જેમાં યુગાન્ડાના વન્યપ્રાણીઓની અદ્ભુત કથા વણાઈ છે. આ ઉપરાંત 'કંચન, કાયા અને કામિની', 'પૂર્વ આફ્રિકાની લોકકથાઓ', 'યુગાન્ડાની લોકકથાઓ', 'વિશ્વની શ્રેષ્ઠ સાહસકથાઓ', જેવા સંચયોનું સર્જન અને 'આફ્રિકાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ'નું સંપાદન પણ એમણે કર્યું.

બળવંતભાઈનું શરીર એકદમ લેવાઈ ગયેલું જણાતું હતું. પુત્રીના હાથનો ટેકો લઈ, એ અમારી સાથે સોફામાં બેઠા. તેઓ અસહ્ય પીડામાંથી પસાર થઈ રહ્યા હોય એવું લાગ્યું; તેમ છતાં અમને ચારને જોઈને એમની પીડા જાણે કે ગાયબ થઈ ગઈ હોય, તેમ અમે એમની ફિક્કી આંખોમાં એ જ પૂર્વવત્ ઉખાપૂર્ણ આવકાર રેવાતો જોયો. જે કે, અસહ્ય પીડાને કારણે તેઓ બહુ ઝાઝું બોલી શકતા ન હતા, પણ ચહેરાના ભાવો દ્વારા જાણે એમનો રાજીવો વ્યક્ત થઈ રહ્યો હતો. પોતાની તમામ શારીરિક નબળાઈઓને નજરંદાજ કરતા હોય તેમ અમારી સાથે ખૂબ ખિલ્યા-ઢળ્યા. થોડી વાતો એમણે કરી - થોડી અમે કહી તે સાંભળી.

એમની જોડે જૂનાં સંભારણાં વાગોળી ભારે હેયે અમે ઊઠ્યા ત્યારે અમને ક્યા ખબર હતી કે એ અમારી અંતિમ મુલાકાત બની રહેવાની છે ! હા, બળવંતભાઈ હવે આપણી વચ્ચે નથી. બે ચાર વાર મૃત્યુને હાથતાળી દઈને પાછા ફરેલા આ સાહિત્યકાર છે. એમની કાવ્યપંક્તિઓમાં પણ આનો આણસાર છે :

તમે વાત કરો છો હું જઈ આવ્યો છું.

મળીને મૃત્યુને પાછો ઘેર આવ્યો છું.

આમ આ સર્જક વાસ્તવિકતાથી ક્યારેય વેગળા થતા નથી :

ખબર ન હતી રંગલાને

પગ તો હતા ગારાના.

આમાં 'ગારા' જેવા તળપટ્ટી શબ્દની સુગંધ અવશ્ય ફેરે છે. રંગલાનું ભોળપણ પણ છલકે છે. છતાં નક્કર વાસ્તવિકતા - ગારાના પગ - ભંગુર - તેમાં પ્રગટ થાય છે.

આવી વેધક પંક્તિઓનું ઝરાણું હૃદયમાંથી ત્યારે જ વહેતું થાય, જ્યારે સર્જકના હૃદયનો સાહિત્ય સાથે સીધો સંબંધ હોય.

બળવંતભાઈ એક એવી વિરલ અને બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા મનીષી હતા, જેને મૂલવવા માટે બેચાર પાનાં ઓછાં જ પડે. તેઓ ઉત્તમ નવલકથાકાર, જાણીતા વાર્તાકાર, પ્રખર પત્રકાર, જગૃત કવિ, પ્રભાવક નિબંધકાર, ચૂસ્ત સંપાદક અને જુસ્સાદાર વક્તા અને આજીવન શિક્ષક હતા.

બળવંત નાયકનો જન્મ 15 નવેમ્બર 1920ની સાલમાં, દક્ષિણ ગુજરાતના વાપી ગામે, થયો હતો. મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાંથી ગુજરાતી મુખ્ય વિષય સાથે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં તાજ બી.એ થયા. અહીં બળવંત ઠાકોર જેવા અધ્યાપકની વિદ્વતાનો લાભ મળતાં કોલેજકાળથી એમણે ગુજરાતીમાં સબળ સર્જન પૂરી ગંભીરતાથી આરંભેલું. બળવંત ઠાકોરના આ તેજસ્વી શિષ્યે "મુંબઈ સમાચાર", "ઊર્મિ નવચરના", "નવચેતન", "ચિત્રલેખા", વગેરેમાં પોતાના

નવ દાયકાએ પહોંચેલા બળવંત નાયકનું વિલાયતની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ સન્માન કરવાનું રાખેલું તે અવસરે કમળાબહેન અને બળવંત નાયક

1972માં યુગાન્ડાના ફ્રેડ માર્શલ ઈદી અમીને લશ્કરી તાકાતથી તત્કાલીન વડાપ્રધાન મિલ્ટન ઓબોટેને સતાબ્રષ્ટ કરી તેની પાસેથી સત્તા આંચકી લીધી, અને સર્વસત્તાધીશ થયા પછી તેના લશ્કરના માણસોએ આશરે પાંચ લાખ વતનીઓને મોતને ઘાટ ઉતાર્યા. અને બેચુમાર વતનીઓને મકિન્ડી જેલમાં પૂર્યા. તેણે એશિયનોની પણ પજવાણી કરવી શરૂ કરી. પરંતુ સદનસીબે બળવંતભાઈ અને તેમનો પરિવાર એ તવાઈમાંથી બચી ગયો. ત્યારે યુગાન્ડાના શિક્ષણખાતાએ બળવંતભાઈને વધુ અભ્યાસ માટે લંડન મોકલ્યા હતા. એ લંડનમાં હતા ત્યારે સરમુખત્યાર ઈદી અમીને બે બે પેઢીથી યુગાન્ડામાં વસવાટ કરતી એશિયન કોમને નેવું દિવસની અવધિમાં ગાંસડે-પોટલે દેશમાંથી નીકળી જવાનો ફતવો બહાર પાડ્યો. એટલે તેઓ અહીં જ રહી પડ્યા અને પોતાના પરિવાર સાથે લંડનના ઈલિંગ વિસ્તારમાં વસવાટ શરૂ કરી, 1985 સુધી અધ્યાપન કાર્ય કર્યું. જોડાજોડ લેખનકાર્યમાં પણ રચનારચના રહ્યા. 1977માં લંડનના સમાચારપત્ર "સન્ડે ટેલિગ્રાફ" રાણીની સિલ્વર જ્યુબિલીની ઉજવણી

નિમિત્તે યોજાતી કાવ્યસ્પર્ધામાં સ્વરચિત કાવ્યકૃતિ 'એન ઓડ ટુ ધ સીટ ઓફ ડર મેજિસ્ટ્રી' એ એવોર્ડ મેળવી આપ્યો. 1981માં 'પેટલ્સ ઓફ રોઝીઝ', 1984માં 'રિપલ્સ ઓફ સ્ટેગન્ટ વોટર્સ' જેવા કાવ્યસંગ્રહો અંગ્રેજીમાં એમની કલમે પ્રગટે છે. અને એ જ વર્ષે 'નિર્ઝરા' નામક કવિતાઓનો સંચય ગુજરાતીમાં બહાર પડે છે.

લંડનના વસવાટ દરમિયાન વાર્તા, વિવેચન, નવલકથા એ એમના રસના વિષયો રહ્યા. "પરબ", "ઓપિનિયન", "નવનીત સમર્પણ", "ગુજરાત સમાચાર", "સંગના", "જન્મભૂમિ-પ્રવાસી", "સમકાલીન" વગેરે સમસામયિકોમાં બળવંતભાઈની કલમ વિહરતી રહી. યુદ્ધોત્તર બ્રિટનના સિદ્ધહસ્ત નવલકથાકારો વિશે લખવા માંડ્યું. 75માં વર્ષમાં પ્રવેશતી વેળા સન 1997માં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી (લંડન) અને અન્ય સંસ્થાઓના સહકારમાં 'શ્રીબળવંત નાયક અભિનંદન ગ્રંથ (પંચોત્તરમે)' પ્રકાશિત થયો અને એ સાથે "ને ધરતીને ખોળે નરક વેરાયું" નવલકથા ગુજરાતીમાં, તો એ જ નવલકથા "પેસેજ ફ્રોમ યુગાન્ડા" નામક શીર્ષક ધારણ કરી અંગ્રેજીમાં પણ પ્રકાશિત થાય છે. બળવંતભાઈનું આ કીર્તિદા સર્જન કહી શકાય. આ નવલકથાને વાચકો, વિવેચકો અને વિદ્વાનોએ ઉષ્માભર્યો આવકાર આપ્યો હતો. એમનું છેલ્લું પુસ્તક - 'નોબલ પારિતોષિક વિજેતા અને અન્ય સર્જકો'માં દેશ-વિદેશના સુખ્યાત નોબલ પારિતોષિક વિજેતાઓનાં જીવન અને કર્તૃત્વની ઝાંખી મળે છે. પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં પણ એમનું પ્રદાન મહત્વપૂર્ણ રહ્યું છે. 1949 થી 1953 સુધીનાં પાંચ વર્ષ મુંબઈના દૈનિક "હિંદુસ્તાન"માં ઉપતંત્રી તરીકે કામગીરી બજાવતાં, એક તેજબી પત્રકાર તરીકે તેઓ ઉભરી આવ્યા હતા.

બળવંત નાયક બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના સ્થાપક સભ્ય અને ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ પણ હતા. પાછલા ત્રણ વર્ષથી એમનું સ્વાસ્થ્ય કથળતું રહ્યું હતું. 12મી એપ્રિલે શારીરિક સમતુલા ગુમાવતા એ ઘરમાં ફર્સ પર લથડી પડ્યા હતા. હોસ્પિટલમાં એમનો સ્કેન કરાવ્યો - હાડકાંમાં ક્યાંય ફેકચર નહોતું, ઈન્ટર્નલ બ્લીડિંગ પણ ન હતું પણ એમની છાતીના એક્સરે પરથી નિદાન આવ્યું કે, એમનાં ફેફસાંમાં પાણી ભરાયું હતું. એમને 16 દિવસ હોસ્પિટલમાં રહેવું પડ્યું હતું. એ વખતે પણ યામિનીબહેન હોસ્પિટલમાં રહી એમની સારસંભાળ કરતાં હતાં. આઈ વી ઈફ્યુઝન વાટે પાણી બહાર ખેંચી લેવામાં આવ્યું અને 28મી એપ્રિલે એમને હોસ્પિટલમાંથી ડિસ્ચાર્જ કરવામાં આવ્યા. એ વખતે બળવંતભાઈનો મોટો પુત્ર અને તેમની વહુ પણ કેનેડાથી આવી ગયા હતાં.

પત્ની કમળાબહેન, એમના પુત્રો શિરીષભાઈ, અભયભાઈ, સૈલેશભાઈ; પુત્રીઓ યામિનીબહેન અને રીટાબહેન, બધાં, એમની માંદગીમાં ખડેપગે હતાં. પણ વિધિનું નિર્માણ કંઈક જુદું જ હતું. બળવંતભાઈએ આજુધારી વિદાય લીધી.

બળવંતભાઈની વિદાયે એમના અંતર્ગત કુટુંબીજનો ને મિત્રોના હૃદયમાં કદી પણ ન પૂરી શકાય તેવો ખાલીપો પેદા કર્યો. બળવંતભાઈ એક સંનિષ્ઠ સાહિત્યકાર લેખે તો ખરા જ, વધુમાં હેતાળ-હૂંકાળા સજ્જન તરીકે બધાને વધુ સ્પર્શી જતા હતા.

એમની વિદાયે એમના પરિવારજનોને આપણે દિલસોજી પાઠવીએ અને એમને જે પ્રિય પ્રવૃત્તિ હતી તે વધુ સારી રીતે કરવા આપણે કૃતસંકલ્પ થઈએ. એમના માટે તો એ જ સાચી ભાવાંજલિ ગણાશે.

e.mail : vallabh324@aol.com

દેશપરદેશથી, નાનામોટા અનેકોના, બળવંત નાયકના નિધન નિમિત્ત, શોકસંદેશ

આવ્યા છે, તેમાં સામેલ છે : ધીરેન અવાશિયા, ચિરાગ ઠક્કર 'જય', પંચમ શુક્લ, શિલ્પા દેસાઈ, ગુણવંત વૈદ્ય, જીતેન્દ્ર દવે, નીરજ શાહ, કૌષિક અમીન, રોહિત દવે, જયેશ નાયક, જિજ્ઞેશ અધ્યાય, શાન્તુ રૂપારેલ, કનુભાઈ સૂચક, ઉષા ઠક્કર, રમણભાઈ ડી. પટેલ, પ્રવીણ પટેલ 'શશી', નવીન ઠક્કર, સુમન શાહ, કપૂરચંદભાઈ ચંદરિયા, મહેન્દ્ર એન. દેસાઈ, મહેશ રાવલ, શરદ રાવલ. ઉર્વાશ કોઠારી, દયાબહેન અને મનસુખભાઈ શાહ, રજનીકાન્ત જે. મહેતા, વ્યોમેશ જાશી, આશાબહેન - કૃષ્ણકાન્ત બુચ, સરોજબહેન અંજારિયા, વગેરે વગેરે

અહિંસાની અજબની શક્તિની ઉપેક્ષા કરતી આરબ સંસ્કૃતિ

• મેં 'I Shall Not Hate' પુસ્તક જ્યેજું, પણ [attention deficiency] ધ્યાનહીનપના આ કાળમાં, તે વાંચવાનું આગસ કરેલ. પ્રકૃલ દવેએ અને તમે, અમને સોને, આ પુસ્તક વાંચવા પ્રેરી એક સુંદર કાર્ય કર્યું છે.

મારે ઘણી વાર ફલસ્તીની [Palestinian] સહકર્મી કે મિત્રો સાથે તેમના દેશ વિશે ચર્ચા થાય છે. આ વાતોના પ્રતિબિંબમાં હું જ્યારે ડો. ઈઝ્ઝેલદીનને જોઉં છું, ત્યારે તેમની અહિંસક ફિલસૂફી મને કલ્પનાની પર લાગે છે.

સાંપ્રત આરબ સંસ્કૃતિમાં મોહનદાસ ગાંધી કે માર્ટિન લૂથર કિંગ જેવા, બાહ્ય વિરોધક બળ સામે અહિંસાનો આશરો લેનારા શોધ્યા જડે તેમ નથી કે આવા નેતાનું કોઈ સ્થાન પણ નથી. શ્વેત વિદેશીઓ સામે, ઝડૂમતા દેશી [native] ગાંધી કે શ્વેત માલિકો સામે પડતા 'નીગ્રો' કિંગ જેવા ઈઝરાયેલ કે પશ્ચિમી શક્તિઓ સામે અહિંસક રીતે લડતા આરબ નેતા કેટલા અને કોણ ? આ પ્રશ્ન જો 60 વર્ષીય વિદ્યાર્થીઓથી ભરેલા વર્ગખંડમાં પૂછવામાં આવે તો એક પણ હાથ ઊંચો ન થાય. ભલે, પછી આ શાળા લંડનસ્થિત હોય કે કાઈરોસ્થિત.

આરબ વસંત મોટે ભાગે અહિંસક હતી, પણ તે ઘરેલુ ક્રાંતિ હતી, નહીં કે ઈઝરાયેલ સામેની લડાઈ. તેથી અહીં તેનો ઉલ્લેખ ભૂલભરેલો રહેશે.

અહિંસાની અજબની શક્તિની ઉપેક્ષા કરતી આરબ સંસ્કૃતિના આ ડો. ઈઝ્ઝેલદીન એક રૂઢિભંજક અને આપણા સમકાલીન એવા મહાન ફિલસૂફ છે. મને ભય છે કે પોતાના જ લોકોનો સાથ ન મળવાથી આવા દુર્લભ અને પરમવીર નેતાને ગઝા ગુમાવી દેશે, છતાં તેમની કાંટાળી યાત્રા માટે અનેક શુભચિંતાઓ પાઠવું છું.

તા.ક. :

1. ફલસ્તીની રાજકીય પક્ષ 'ફાટા' નથી, પણ 'ફતહ' [Fatah] છે. ફતહ એટલે ફતેહ / વિજય.
2. ઈઝ્ઝેલદીનની ખરી જોડણી (અરબીમાં) ઈઝ્ઝ-અલ-દીન થાય. ઈઝ્ઝ (ઈઝ્ઝતનો મૂળ શબ્દ) એટલે ગર્વ અથવા ગૌરવ, જે નામ ડો. માટે ઘણું શોભાસ્પદ છે !

- ચેતન શાહ

રિયાઠ, સાઉદી અરેબિયા

e.mail : chetan.gshah@gmail.com

જાત અને જગત સાથે ધર્મ-વ્યવહાર

• "ઓપિનિયન"નો મેં માસનો અંક મારા દુબઈ રોકાણમાં જ દીકરી દીપિકાને ત્યાં મળ્યો. તમારા સંપાદકીય લેખનું ચિંતન અને એમાં સંસ્કૃતનો શ્લોક બંને ગહન રહ્યા. - થોડામાં ઘણું કહી જાય છે; અને વિચારપ્રેરક અને રોચક રહ્યું છે. લેખનું મથાળું 'વૃત્તેશ્વ વાગડમ્બર:' આખા નિબંધને દીપાવે છે. સંપાદકીય નિબંધની બીજી સારી બાજુ એ છે કે કોઈને સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે વાંધાજનક કે અહમનો ધક્કો આપનારો નથી. ...

વાડીલાલ ડગલીનું 1984નું પ્રવચન 'જાત સમજ્યા તો જગત સમજ્યા' પ્રેરક રહ્યું. વળી, ટાંકણે ધર્મની વ્યાખ્યા બાંધતી બીજી ઉક્તિ યાદ આવે છે : 'જાત અને જગત સાથે ધર્મ આપણને કેવો વ્યવહાર કરવો એની સમજ આપે છે.'

પ્રફુલ્લભાઈ દવેએ 'I Shall Not Hate'નો કરેલો અનુવાદ વાંચવા - મનન કરવાનું હવે પછી. અબી હાલ, પ્રફુલ્લભાઈને ધન્યવાદ કે આવા ગાંધીવિચારના રાહ ચાલનારા ડો. ઈઝ્ઝેલદીન અબુલૈશના પુસ્તકને વાંચી ગુજરાતી વાચકગણ સમક્ષ રજૂ કર્યા. સળંગ પુસ્તિકાને "ઓપિનિયન"માં પ્રકાશિત કરી, એ બદલ તમે ય ધન્યવાદના અધિકારી બનો છો.

- ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી

c/o e.mail : Kiran.Mistry@jonesclifton.com

સઆદત હસન મંટો વિષે લેખાંજ્ઞિયાં

• “ઓપિનિયન”ના આ છેલ્લા અંક માટે મારે ત્રણ જ શબ્દો છે : વાહ, વાહ!!! ... સરસ. વિવિધ વિષયો તથા તેની મજેદાર માવજતને કારણે આ અંક સુંદર બન્યો છે. આ અંકની ઉચિત કદર કરવા માટે ‘અભિનંદન’ મોળો શબ્દ પૂરવાર થવાનો. અંક સાથેના પ્રાસ્તાવિકમાં, તમે સઆદત હસન મંટો વિશેની નોંધમાં મારો નામોલ્લેખ કર્યો છે તેથી સારું લાગ્યું છે. મંટો અને તેમનાં લખાણ વિશે તથા મુંબઈ માટેના તેમના પ્રેમ અંગે તેમ જ મહાનગરોમાં છેલ્લી પાયરીએ રહેલા અને ઉપેક્ષિત જનમાનસ માટેની તેમની કૂળી લાગણીઓ બાબત થોડીક વાત મારે કહેવી છે.

અન્ય ગગનના તારકો રૂપે - 1940ના અરસામાં મુંબઈના ફિલ્મ જગત અંગે સઆદત હસન મંટોએ સરસ અંજલિ આપી હતી. આ દરેક હપ્તામાં લેખકે પોતાની વ્યક્તિગત ઊંડી સમજ તેમ જ મર્મગ્રાહી નિરીક્ષણોને સરસ કામે લગાડેલાં. યુવાન શૂક કુમાર હોય અને અન્ય તારકો તેની પાછળ ફના થવા ઈચ્છતાં હતા તે અંગેની વિગતમાહિતી હોય, કે પછી, યુવાન માર્ગીની વાત હોય. મધૂર-કંઠી નૂરજહાં અને તેમની વાસંતિક અવસ્થા ... આ ચોપડીમાં મુંબઈના શિવાજી પાર્કનું ય વર્ણન આવે છે. મોટા ભાગના આ તારકો ત્યારે વસતાં હતાં તે કેડલ રોડનું વર્ણન પણ અહીં આવરી લેવાયું છે. મુંબઈના ભૂતકાળની ગરિમા અંગે જમને જમને રસ હોય અને ઓગણીસમી સદીના આરંભ સમયની હિન્દી ફિલ્મોની માહિતીઓ જમને જમને જાઈતી હોય તેમણે આ પુસ્તક ચોક્કસપણે વાંચવું જાઈએ.

“વોલ સ્ટ્રીટ જર્નલ”ની ભારતીય આવૃત્તિમાં, તાજેતરમાં, લખતા સૌમ્ય રોયે કહેવું કે હંમેશાં મોહક પણ સ્વતંત્રમિજાજી મંટોને લાગતું કે તે મુંબઈમાં સારી પેઠે ગોઠવાઈ જાય છે. સન 1951 વેળા તેમને લાહોરથી લખેલું, ‘હું હરનો ફરનો મુંબઈગરો છું, હું જ્યાં પણ હોઈશ, હંમેશને માટે તેને મારું જગત બનાવીને રહી શકીશ.’ તે મુંબઈમાં 1936થી 1948 દરમિયાન રહેતા હતા. તેમનું લખાણ વિદીત કરે છે કે તે સમયે, મોટા કદના પાત્રોને સાડુ લોહચૂંબકની ગરજ સારતાં હતાં. આ બધું મંટોને માટે સાંધા મેળવવા શું રહ્યું, અને તેમ છતાં ઉદારમતી વલણને કારણે તેમને પરિસ્થિતિની નવાઈ પણ લાગ્યા કરતી. આ બધું હવે પાછળ ઠેલાનું જાય છે. ...

રૂપજીવિનીઓનાં જીવન બાબત લખ્યા કરતા આ શીઘ્ર ભાવગ્રાહી કળાકસબો મંટો પાસે પ્રગતિશીલો અપેક્ષા રાખતા કે તે રૂપજીવિનીઓને જે રીતે ચૂંસવામાં આવી રહી છે તે અંગે ય લખ્યા કરે. જાણીતા પ્રગતિશીલ લેખક ભીષ્મ સહાનીએ આમ લખ્યું છે. ‘મંટોએ આવી બાબતો પ્રત્યે દુર્લભ સેવ્યું છે અને તેમની સુષ્ટુ સુષ્ટુ બાબતો તેમ જ માનવીય પાસાઓ અંગે વજન મુક્યા કર્યું છે, અને તેમના કૂટણખાના સંબંધક જીવન પર ધ્યાન નથી આપ્યું, તેથી પ્રગતિશીલો નિરાશ થયેલા.’

ઈતિહાસકાર અને પત્રકાર રફિક બગદાદી જણાવે છે : ‘મુંબઈ જાણે કે તેને જણાવે છે કે તમારી જો ઈચ્છા હોય તો રોજિંદી બે પેનીની આવક હોય કે પછી દસ હજાર રૂપિયાની આવક હોય તમે અહીં સુખી રહી શકો. તમે ધારો તો દુનિયાના સૌથી નિરાશ માણસ તરીકે ય તમે અહીં જીવન વ્યતિત કરી શકો. તમારે જે કરવું હોય તે અહીં કરી શકો. કોઈ તમારી ટીકાટિપ્પણ કરવાનું નથી. તમને કોઈ નીતિમત્તાના પાઠ પણ ભાણાવશે નહીં. તમારે ખુદ તમારી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો રહેવાનો. તમારી જિંદગી માટેના અટપટા નિર્ણયો ખુદ તમારે જ લેવાના આવે. કદાચ તમારે ફૂટપાયરી પર વસવાનું આવે અને નસીબ હોય તો બંગલામાં ય રહેવાનું ગોઠવી શકો. તેથી મને કોઈ ફેર પડવાનો નથી. હું જ્યાં છું ત્યાં જ હોઈશ અને ત્યાં જ હવે પછી રહેતો હોઈશ.’

મારા દોસ્ત, તું તારે શાતિથી પોઢી લે ! ... મારી ય સ્મૃતિવંદના.

- હરીશ ત્રિવેદી

e.mail : harisht895@sbcglobal.net

• “ઓપિનિયન”નો અંક હંમેશાં એક જ બેઠકમાં વંચાઈ જાય છે. શક્ય હોય, તો વર્ષે એકાદ દળદાર અંક પણ આપવો (વેકેશન અંક કે દિવાળી અંક જેવો) કે જેથી તે એકાદ અઠવાડિયું ચાલે.

- ચિરાગ ઠક્કર 'જય'

e.mail : chiragthakkar.jay@gmail.com

તમે દૂધમાંથી પોરા કાઢવાનું લેખો તો ...

• દર વેળાની પેઠે, “ઓપિનિયન” મોકલવા માટે આભારી છું. ગયા અંકમાં, 26 પાને, જે બે વાચકોએ લખાણ કર્યું છે તેની સાથે હું ય પાકો સહમત છું. (૧) બે કે વધુ કોલમને બદલે, પાના પર એક જ કોલમમાં સામગ્રી મુદ્રિત કરીને ઢાળવી, અને (૨) પાનાની ઉપર પાના ક્રમાંક આપવાના રાખવા.

ભૂતકાળમાં મને આવું સૂચન કરવાનું ખૂબ મન થઈ આવતું, પરંતુ તે આજ દિવસ સુધી ટાળતો રહેલો, કેમ કે મને હતું કે તમે તેને કદાચ દૂધમાંથી પોરા કાઢવા બરાબર લેખો તો ... !

- પ્રકાશ મોદી

e.mail : 4prakash@gmail.com

• રમેશભાઈ બાપાલાલ શાહની વાત સાચી છે. આ માટે તમે જરૂર વિચારશો. આ વખતના મુખ્ય વારતા લેખમાં વાંચતાં ખાસી મુશ્કેલી પડી.

- મુકુન્દ દેસાઈ 'મદદ'

e.mail : mddesai2003@yahoo.com

(રમેશભાઈ બા. શાહના સૂચનમાં દમ છે. તેને વ્યવહારમાં લાવવાનો જ મુદ્દો અગત્યનો છે. આ અંકે એમ કરવું મુશ્કેલ રહ્યું. હવે પછી, તે બાબત ઉચિત પગલાં લઈશું. આભાર. : તંત્રી)

તે હિ નો દિવસા: ...

• હવે પહેલાંની માફક “ઓપિનિયન” કમ્પ્યુટર પર વાંચવાની મુશ્કેલી નડે છે. આથી પ્રિન્ટરથી છાપીને વાંચવાનું રાખું છું.

વાડુ, વાડીલાલ ડગલીનો લેખ વાંચ્યો. અને મારો ભૂતકાળ નજર સમક્ષ સરી પડ્યો. તે દિવસોમાં બર્કલી ખાતે કેવિફોનિયા યુનિવર્સિટીમાં હું અભ્યાસ કરતો હતો. તે 1948ના દિવસો હતા. મારા ઉપરાંત વાડીલાલ અને બીજાં ચારેક વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભણવામાં હતા.

માંહે માંહે અમે ખૂબ વાદ-સંવાદમાં સામેલ થયા કરતા. મોટા ભાગની ચર્ચા ભારતને કેન્દ્રમાં રાખીને જ થતી. વાડીલાલ જયપ્રકાશ નારાયણના જબ્બર ટેકેદાર હતા. એમનું સમાજવાદી વલણ રહેતું.

અમે સૌ બહુ નજીકપણું અનુભવતા હતા. હવે તેમાંના ચાર જ હયાત રહ્યા છે.

- કેશુભાઈ ચંદરિયા

e.mail : keshav@comcraft.com

તે વાંચન દ્વયસ્પર્શી હતું

• આ વેળાનો અંક પણ વાંચવો ખૂબ ગમ્યો. તમે પ્રાસ્તાવિકમાં આપી ‘લિન્ક’ અનુસાર મંટોની વાર્તા - ‘ટોબા ટેકસિલ’ - વાંચવી ગમી. ‘રણકાર’ અંગે વિગતમાહિતી જાણવી ગમી જ ગમી. વળી, પ્રભુદાસ ગાંધીની મુલાકાત સાંભળવી ગમી. તેનું અગત્ય રહ્યું છે.

ભારતીય સંસદને 60 વર્ષ થયાં. તે વીડિયો-ચર્ચા સાંભળવી વિશેષ રસપ્રદ બની રહી. લોકશાહી ધારાનો અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ માટે આ બાબત સહાયક નીવડે તેમ છે.

‘આઈ શેલ નોટ હેઈટ’ તરફ અંગૂલિનિર્દેશન કર્યું તેથી બહુ સારું લાગ્યું. ખરેખર આ વાંચન દ્વયસ્પર્શી હતું. આભાર.

- ઉષા ઠક્કર

e.mail : ushathakkar@yahoo.com

ગુજરાતીમાં તમે દરયાપારથી યાદ કરનાર પહેલા

• મંટો આજકાલ બહુ યાદ આવે છે. આગામી “નિરીક્ષક”માં મંટો અંગે એક લેખ કરીશ. મંટો આસાનીથી ભૂલી શકાય એવો ક્યાં છે ? અહીં હિંદીમાં મંટો વિશેષાંક થઈ રહ્યા છે. ગુજરાતીમાં તમે દરયાપારથી યાદ કરનાર પહેલા.

- પ્રવીણ પંડ્યા

e.mail : pandya.pravin@yahoo.com

(સચ્ચાઈત હસન મંટો, 1912-1955, 20મી સદીના નામાંકિત નવલિકાકાર હતા. દેશના વિભાજનનાં પ્રત્યક્ષ સાક્ષી મંટોએ, એ યુગની ઊંચપાથલને પોતાની તમામ વાર્તાઓના વિષયમાં ભિન્ન ભિન્ન અંદાજમાં આવરી લીધી. 'ખોલ દો' (બારી ખોલી નાંખો) મંટોની વિભાજનના કડવાહટમાંથી નિપજેલી કથા છે. જ્યાં એક બાપનું પોતાની દીકરી સાથેની જુદાઈનો ગમ તો છે જ, સાથે સાથે સમાજસેવાનાં નામ પર અનૈતિકતાની પરાકાષ્ટાનું સજીવ ચિત્રણ પણ છે.)

અમૃતસર સ્ટેશનથી બપોરનાં બે વાગ્યે ટ્રેન ઉપડી અને આઠ કલાક પછી મુગલપુરા પહોંચી. રસ્તામાં સખ્યાબંધ લોકો માર્યા ગયા. ઘણાં લોકો જખ્મી થયા, કેટલાક ભટકી ગયા.

સવારે દસ વાગ્યે જ્યારે રાહત ઘાવણીની ઠંડી જમીન પર સિરાજુદીને આંખો ખોલી, ત્યારે એણે ચારો તરફ પુરુષો, સ્ત્રીઓ, અને બાળકોનો ઠઠ મારનો સમુંદર જોયો. એની વિચારવાની અને સમજવાની શક્તિ કુંઠિત અને વૃધ્ધ બની ગઈ. ઘેરાયલા આકાશને એ ટિકટિકી બાધીને જોતો રહ્યો. રાહત ઘાવણીમાં ખૂબ શોરબકોર હતો, પરંતુ જાણે વૃધ્ધ સિરાજુદીનનાં કાન બહાર મારી ગયા હતા. એને કંઈ સંભળાતું ન હતું. કોઈ એને જોતું તો અનુમાન કરતું કે એ ગાઢ નિદ્રામાં છે, પરંતુ એવું ન હતું. એના હોશો હવાસ ગાયબ હતા. એનું સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ શૂન્યમાં લટકી રહ્યું હતું.

ઘેરાયલા આકાશમાં ઈરાદા વિહિન જોતાં જોતાં સિરાજુદીનની આંખો સૂરજની સથે ટકરાઈ. તેજ પ્રકાશ એના અસ્તિત્વની નસે નસમાં ઉતરી ગયો, અને તે જાગી ઉઠ્યો. ઉપર નીચે એના દિમાગમાં કેટલે તસ્વીરો દોડવા લગી. લૂટ, આગ, ભાગભાગ સ્ટેશન, ગોળિયો, રાત અને એની સકીના

સિરાજુદીન એકદમ ઊભો થઈ ગયો, અને પાગલોની જેમ ચારો તરફ ફેલાયલા ઈન્સાનોનાં સમંદરને ફેંદવાનું શરૂ કરી દીધું. ત્રણ કલાક સુધી 'સકીના ... સકીના'ની બૂમ પાડતાં આખી રાહત ઘાવણીમાં ફરતો રહ્યો. પરંતુ એને એની જુવાન અને એકની એક દીકરીની કોઈ ખબર ન મળી.

ચારો તરફ એક ધમાલ જેવી મચેલી હતી. કોઈ પોતાનું બાળક શોધી રહ્યું હતું કોઈ મા, કોઈ પત્ની, અને કોઈ બેટી. સિરાજુદીન થાકીને એક તરફ બેસી ગયો, અને દિમાગ પર જરા જોર દઈને વિચારવા લાગ્યો કે સકીના એનાથી ક્યારે અને ક્યાં અલગ થઈ ગઈ. પરંતુ વિચારતાં વિચારતાં એનું દિમાગ સકીનાની માની લાશ પર ચોંટી જતું, જેનાં બધાં આંતરડાં બહાર નીકળેલા હતાં. એના આગળ એ કંઈ પણ વિચારી શકતો ન હતો.

સકીનાની મા મરી ચુકી હતી. એણે સિરાજુદીનની આંખો સામે દમ તોડી દીધો હતો. પણ સકીના ક્યાં હતી, એના વિશે એની માએ મરતાં પહેલાં કહ્યું હતું : 'મને છોડી દો અને સકીનાને લઈને જલદી અહીંથી ભાગી જાઓ.' સકીના એની સાથે જ તો હતી. બન્ને ઉઘાડા પગે ભાગી રહ્યાં હતા. સકીનાનો દુપટ્ટો નીચે પડી ગયો, એને ઉઠાવાવા એ થોભવા માંગતો હતો, સકીનાએ બરાડા પાડી કહ્યું, 'અબ્રાજી એને છોડી દો', પરંતુ એણે દુપટ્ટો ઉઠાવી લીધેલો ... એ વિચારતાં એણે એના કોટના ઉભરી આવેલા પિરસા તરફ જોયું, એમાં હાથ નાંખીને એણે એક કપડું બહાર કાઢ્યું, એ સકીનાનો જ દુપટ્ટો હતો. પણ સકીના ક્યાં છે? સિરાજુદીને પોતાના ઠકાવટ ભરેલ દિમાગ પર ઘણું જોર દીધું પણ તે નિર્ણય પર પહોંચી નહીં શક્યો. શું એ સકીનાને સ્ટેશન સુધી લઈ આવ્યો હતો? શું તે એની સાથે ગાડીમાં સવાર હતી? રસ્તામાં ગાડી રોકવામાં આવી હતી અને ઠંગાખોરો અંદર ધુસી આવ્યા હતા, ત્યારે એ શું બેલોશ થઈ ગયો હતો જેથી તેઓ સકીનાને ઉઠાવીને લઈ ગયા? સિરાજુદીનના દિમાગમાં પ્રશ્નોની ભરમાર હતી, ઉત્તરો કોઈ ન હતા. એને હમદર્દીની જરૂર હતી, પણ ચારો તરફ જેટલા માણસો ફસાયલા હતા, બધાને હમદર્દીની જરૂર હતી. સિરાજુદીનને રડવાનું મન થયું, પરંતુ આંખોએ એને સાથ ન આપ્યો. અશ્રુઓ ન જાણે ક્યાં ગાયબ થઈ ગયા હતાં.

છ દિવસ પછી જ્યારે હોશ કંઈ ઠેકાણે આવ્યા, ત્યારે સિરાજુદીન તે લોકોને મળ્યો, જે એની મદદ કરવા તૈયાર હતા. આઠ નવજુવાનો હતા, જમની

પાસે લાઠીઓ અને બંદુકો હતી. સિરાજુદીને એમને લાખો દુઆઓ દીધી અને સકીનાની ઓળખ બતાવી. 'ગોરો વાન છે, ઘણી જ ખૂબસુરત છે. મારા પર નહીં, એ એની મા પડી હતી. ઉમર સત્તર વરસ જેટલી છે. આંખો મોટી છે. વાળ કાળા, જમણા ગાલ પર મોટો તલ છે. મારી એકની એક દીકરી છે. શોધી આપો, ખુદા તમારું ભલું કરશે.' સમાજ સેવક યુવાનોએ એમને દિલાસો આપ્યો કે જે આપની દીકરી જિવંત હશે તો થોડા સમયમાં તમારી પાસે આવી પહોંચશે.

આઠે નવજુવાનોએ પ્રયત્ન આદર્યો. પોતાનાં જીવના જોખમે અમૃતસર પહોંચ્યા. ઘણા પુરુષો અને ઘણાં બાળકોને એમણે શોધી શોધી સુરક્ષિત જગ્યાએ પહોંચાડ્યા. દસ દિવસ વીતી ગયા, પણ સકીનાનો પત્તો લાગ્યો નહીં. એક દિવસ આજ સેવાના માટે મોટરથી અમૃતસર જઈ રહ્યા હતા, ત્યાં સડકના કિનારે એક નહેર પાસે એક છોકરી પર નજર પડી. મોટરનો અવાજ સાંભળીને તે ગભરાઈ અને ભાગવા લાગી. સમાજસેવકોએ મોટર રોકી અને બધા જ એની પાછળ દોડ્યા. એક ખેતરમાં એમણે છોકરીને પકડી લીધી. જોયું ઘણી દેખાવડી હતી. જમણા ગાલ પર મોટો મસ તલ હતો.

એક છોકરાએ એને કહ્યું, 'ઘબરાઓ નહીં. શું તમારું નામ સકીના છે?' છોકરીનો રંગ આ સાંભળી વધુ પીળો થઈ ગયો. પણ જ્યારે બધા જ છોકરાઓએ એને હિમ્મત અને દિલાસો આપ્યો તો એની ગભરામણ દૂર થઈ. અને એણે કબૂલી લીધું કે તે સિરાજુદીનની છોકરી સકીના છે. આઠે નવજુવાનોએ સકીનાની બધી રીતે હમદર્દી દાખવી. એને ખાવાનું ખવડાવ્યું, દૂધ પાપું અને મોટરમાં બેસાડી દીધી. એકે તેનો કોટ ઉતારીને એને દીધો, કારણ કે દુપટ્ટો ન હોવાને લીધે એ ઘણો સંકોચ અનુભવતી હતી. અને વારંવાર પોતાની છાતીને હાથથી ઢાંકવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી.

કેટલાયે દિવસ વીતી ગયા છતાં સિરાજુદીનને એની છોકરીની કંઈ ભાળ મળી નહિ. તે દિનભર જુદી જુદી રાહત ઘાવણી અને ઓફિસોનાં ચક્કરો મારતો રહ્યો, પરંતુ ક્યાંયે એની દીકરીનું પગેરું ન મળ્યું. રાતનાં મોડે સુધી પેલા સમાજસેવકો જુવાનો માટે દુઆઓ કરતો રહ્યો, જેમણે દિલાસો આપ્યો હતો કે એમની દીકરી જે જિવંત હશે તો થોડા દિવસોમાં એને શોધી નાખશે. એક દિવસે રાહત ઘાવણીમાં સિરાજુદીને પેલા સમાજસેવકોને જોયા. મોટરમાં બેઠેલા હતા. સિરાજુદીન દોડતા એમની પાસે આવ્યો. મોટર ચાલવાની તૈયારીમાં હતી, કે એણે પૂછ્યું, 'બેટા, મારી સકીનાનો કંઈ પત્તો મળ્યો?' બધાએ એક સાથે જવાબ આપ્યો, 'મળી જશે, મળી જશે.' અને મોટર મારી મૂકી.

સિરાજુદીને ફરી એ નવજુવાનોની સફળતા માટે દુઆઓ માંગી. અને એનું મન પણ થોડું હળવું થઈ ગયું. એક સાંજે રાહત ઘાવણીમાં જ્યાં સિરાજુદીન બેઠો હતો ત્યાં કંઈ ગરબડ જેવી થઈ. ચાર માણસો કંઈ ઊંચકીને લાવી રહ્યા હતા. તપાસ કરતાં એને ખબર પડી કે એક છોકરી રેલવે લાઈન પર બેલોશ પડેલી હતી. લોકો એને ઊંચકીને લઈ આવ્યા છે. સિરાજુદીન એની પાછળ થઈ ગયો. લોકોએ છોકરીને હોસ્પિટલવાળાઓને સોંપી દીધી ને ચાલતી પકડી. થોડી વાર એ જ અવસ્થામાં હોસ્પિટલની બહાર એક લાકડાના થાંભલાને અડીને ઊભો રહ્યો. પછી ધીરે રહી અંદર ચાલ્યો ગયો. ઓરડામાં કોઈ ન હતું. એક સ્ટ્રેચર હતી જેનાં પર એક લાશ પડેલી હતી. સિરાજુદીન ધીમે પગલે એની તરફ આગળ વધ્યો. ઓરડામાં અચાનક પ્રકાશ થયો. સિરાજુદીને લાશના પીળા ચહેરા પર ચમકતો તલ જોયો, અને બરાડી ઊઠ્યો, 'સકીના!' જે ડોક્ટર ઓરડામાં રોશની કરી હતી, તેણે સિરાજુદીનને પૂછ્યું, 'શું થયું?'

સિરાજુદીનના ગળામાંથી ફકત એટલો જ અવાજ નીકળ્યો કે 'જી, જી, હું એનો બાપ છું.' ડોક્ટરે સ્ટ્રેચર પર પડેલી લાશની નસ તપાસી. અને સિરાજુદીનને કહ્યું, 'બારી ખોલી નાંખો.' સકીનાનાં મૃત શરીરમાં ચેતના સ્ફૂરી. મૃત:પાય હાથોથી એણે ઈજારબંદ ખોલી નાંખ્યો, અને સલવાર નીચે સરકાવી દીધી. વૃધ્ધ સિરાજુદીન ખુશીમાં બરાડી ઊઠ્યો, 'જીવતી છે, મારી દીકરી જીવતી છે.!'

ડોક્ટર માથાથી પગ સુધી પસીનામાં ડૂબી ગયો.

(સૌજન્ય : 'બહુમેવક્ષા' નામક વેઈબપેજ)